ועד להוצאת כל כתבי רב צעיר

פרקי חיים

אוטוביוגרפיה

מאת
חיים טשרנוביץ
(רב־צעיר)

ניו־יורק
הוצאת „בצרון"
תשי"ד

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

MT

Copyright 1949, 1950, 1951, 1952, 1954
by BITZARON, Inc.

266

Printed in U.S.A. by
Aber Press, Inc., 37 East 18th Street, New York, N. Y.

6/24/58

כל כתבי רב צעיר

פרקי חיים

(אוטוביוגרפיה)

RAV TZAIR PUBLICATION COMMITTEE

AUTOBIOGRAPHY

By

CHAIM TCHERNOWITZ

(RAV TZAIR)

New York

BITZARON

1954

תכן הענינים

פתיחה — יצחק פינקל ..... ט
זכרונותיו של רב צעיר — מרדכי קוסובר ..... יא
עיירתי ומנהגיה 1
מלמדי בימי ילדותי 13
חוג משפחתי 20
הורי 27
זקני מצד אבי 34
זכרונות־קדומים 39
בעולם הדמיונות 45
מלחמת היצר 54
ילדותו של זקני ודרכיו 62
זקני ודרכו ברבנות 72
תקופת השחרות והשכלתי הראשונה 78
בין רגש ושכל 83
השתחררותי מעולו של זקני 88
זקני הרב ר' שלמה יצחק דראָזד 97
בקשת „תכלית" 108
דודי לייב ואהבת זקני 113
פרשת השידוכים וחתונתי 117
בקובנה 122
בכולל־הפרושים 129
„אחד הרבנים המרגישים" 134
„בעלי־המוסר" 138
רבנים שונים שפגשתי 141
לפרצופו של ר' יצחק אלחנן ז"ל 145
הספדי על ר' יצחק אלחנן 159
הגאון הרוגטשובי 162
מחוץ לתחום המושב 165
אחי שמואל („ספוג") ז"ל 167
תקופת אודיסה 171
אודיסה ובתי־מדרשיה 180
המחלוקת בדבר הרבנות שלי 185
סיכום 192
מפתח השמות והענינים 198

רשימת הצילומים

א. אגרת מהרב ר׳ שלמה יצחק דראָזד, זקנו של רב צעיר .... כה
ב. אגרת מר׳ יצחק אלחנן ..... לז
ג. ר׳ אלכסנדר זיסקינד איזראליטאן, אבי רב צעיר 96
ד. לאה איזראליטאן, אמו של רב צעיר 96
ה. זקנתו של רב צעיר, אשתו של הרב ר׳ שלמה יצחק דראָזד 96
ו. רב צעיר בגיל יז־יח, בעיר מולדתו 96
ז. הרב ר׳ שלמה יצחק דראָזד, זקנו של רב צעיר 97
ח. ר׳ יצחק אלחנן ספקטור, רב עדת קובנה 128
ט. רב צעיר בשנת תרנ״ו, בקבלו סמיכה לרבנות מר׳ יצחק אלחנן 128
י. הדסה קיסין־טשרנוביץ, רעיתו של רב צעיר 128
יא. רב־צעיר בשנים הראשונות לישיבתו באודיסה 128
יב. רב צעיר עם חיים נחמן ביאליק 129
יג. שמואל טשרנוביץ („ספוג״), אחיו של רב צעיר 129
יד. רב צעיר בניו־יורק, תרפ״ט 129
טו. רב צעיר עם נכדתו, בת משה טשרנוביץ, בניו־יורק, תש״ה 129

פתיחה

מתוך צער עמוק על שלא זכה המחבר בעצמו לכתוב את דברי הפתיחה לספרו, אנו מגישים בזה לפני קהל הקוראים העברי את האוטוביוגרפיה של רב צעיר, אחד מגאוני האומה, מיוצרי הספרות העברית המדעית וממחוללי התנועה הציונית, שהביאתנו עד קום המדינה.

באוטוביוגרפיה זו משתקפת לא רק אישיותו הקוסמת והרבגונית של הלוחם האמיץ והפולמסן החריף „רב צעיר", אלא שגם תקופת התום והרומנטיות של התנועה הציונית על חולמיה ולוחמיה עוברת לפנינו חיה ותוססת. מטעם זה מהווה האוטוביוגרפיה שלו חומר חשוב ורב ערך להבנת העבר הקרוב של יהדות אירופה.

אף־על־פי שפעולתו היתה בעיקר בשדה תולדות־ההלכה, בכל־זאת לא הסתייג בד' אמות שלה: הוא היה בעל הלכה, בעל אגדה ובעל פעולה כאחד. בשנת תש"ה הפתיע את קוראיו בספרו „מסכת זכרונות", שבו הופיע כמספר בעל שעור קומה. ב„מסכת זכרונות" וגם באוטוביוגרפיה זו שלפנינו, המדובבת שפתי ישנים, הוא מצייר ומשרטט כאמן ברוך־אלהים בצבעים וקווים בולטים את דמויות בני משפחתו, הטיפוסים הפטריארכליים והאנשים החשובים, שבא אתם במגע על־ידי פעולותיו הצבוריות והספרותיות. בציוריות נפלאה הוא מעלה מתהום הנשיה את העיירה הליטאית, שאיננה כבר, על דרך חייה ועל טיפוסיה השונים ומפיח בהם נשמת רוח חיים והם קמים ועומדים לפנינו במלוא קומתם.

כאמן־אמת רב צעיר אוביקטיבי בתאוריו במידה שהיא בגדר האנושי. הוא אינו נרתע מלגלות את חולשותיו הוא ואף את אלו של בני משפחתו. תאוריו כנים ונאמנים גם מבחינה אמנותית וגם מבחינה היסטורית. האמן וההיסטוריון נתמזגו בו לשלמות אחת.

על־אף הטרגיות שבשנותיו האחרונות — בזמן קצר מתו עליו

אשתו האהובה ובנו גרשון החביב — התגבר על צערו ולא פסק פומיה מגרסא והמשיך במרץ את עבודתו המדעית והספרותית.

כשנה לפני מותו המריצו גזבר הועד להוצאת כתביו, העברי הדגול שמחה זאב זלצמן, לכתוב את האוטוביוגרפיה שלו. אבל רק בחדשי חייו האחרונים, בהרגישו כי ימיו ספורים, התחיל להחיש בכתיבתה. בכוחות על־אנושיים התגבר על יסוריו ומכאוביו ועל ערש דוי ממש כתב והכתיב בדם לבו את תולדות ימי חייו. עד רגעו האחרון היה מעין נובע תורה וחכמה.

באמצע עבודתו זו נתק פתיל חייו של המורה הגדול הפרופ׳ רבי חיים טשרנוביץ ולא הספיק עטו השנון לשתף אותנו בחייו שאחרי תקופת אודיסה, ביחוד בפרשת חייו העשירה והפוריה על אדמת אמריקה. מעט־נחמתנו, שאדם גדול זה השאיר לנו אוצר תורה וחכמה שכבר נצטרף לנכסי־צאן־ברזל של האומה הישראלית והאור הגנוז שבספריו יאיר את דרכי המחשבה העברית עד סוף כל הדורות.

הועד משתמש בהזדמנות זו להביע את תודתו לר׳ שמחה זאב זלצמן שאיפשר בתרומתו את הוצאת הספר הזה.

בשם הועד:
יצחק פינקל, מזכיר

חברי הועד:
שמואל כץ, יו״ר
שניאור זלמן אש, סגן
שמחה זאב זלצמן, גזבר
יצחק פינקל, מזכיר

זכרונותיו של רב צעיר

מאת מרדכי קוסובר

א.

עם הספר „פרקי חיים" — פרקי אוטוביוגרפיה לרב צעיר — הנתון עתה לפני הקורא, מסתיימת מסכת הזכרונות של פרופ' חיים טשרנוביץ שזכה לחיות בתקופתם של גדולים, שהניחו ברכה לדורות, ושאף הוא נמנה עליהם. לפי סדר העניינים והזמנים המתוארים בהם, פרקי חיים אלה אקדמות הם לפרקים אחרים שנתפרסמו קודם לכן בספר „מסכת זכרונות" (ניו־יורק, תש"ה). עיקר עיסוקה של מסכת זו הוא „חכמי אודיסה", שבמחיצתם ישב ופעל רב צעיר באותה תקופה מחייו, ובחלקה מתוארים בה אישים וסופרים שאתם נפגש במערב, בשנות ישיבתו בגרמניה ובשווייץ.

על פרקים אלה העיר רב צעיר, כי „הם מהווים מסכת אחת של זכרונות של דור הולך", ועל כן בחינת „אחרונים" נקט בגדולי־רוח אלה שעה שהעלה אותם לפנינו בכשרון אמנותי רב. בהם הוא חפש ומצא אותה בת־קול היוצאת מפי גדולי הדור, שמשמעותה, לפי דבריו, היא זו: „רגילים לצייר את האחרונים עפ"י הדמויות של הראשונים, ובמדה ידועה יש אמת בציור זה. מפני שההיסטוריה חוזרת את עצמה — — ההיסטוריה הישראלית היא כמו מחרוזת של מרגליות... מחרוזת של מאורעות גדולים... ובכולם יש בהם דימוי וצד שווה — כמין גלגל החוזר של נצוצי אורות. בכל דור ודור שומעים איזה בת־קול של דור רחוק. ביחוד יוצאת בת־קול זו מפי הגדולים שבאותו הדור" (מסכת זכרונות, עמ' 128).

רב צעיר עצמו שייך לגדולים של אותו הדור, אשר עיצבו את צורת חיינו והעשירו את תכנם. היה זה דור רב מעללים שהתווה דרך לבאים אחריהם, וגדולים היו עושיו, כשלכל אחד מהם קלסתר פנים משלו. במעשיהם פתחו תקופה חדשה, אך בעקב מלחמה ומהפכות שהחריבו עולמות אף חתמו אותה חתימה שהיתה בבחינת סוף פסוק. כולם היו דברים לדור, ואף שהתהלכו בשבילים שונים וכל אחד פנה למסלולו, הרי המשותף שבהם — אותה השתרשות בקרקע המסורת של ישראל ותרבותו שממנה צמחו וניזונו — שיווה להם דמות של איחוד וייחוד: איחוד של מורשת אבות, וייחוד של פעולה. אותה דמות העלה רב צעיר ובה אנו מוצאים אף את דמות עצמו, ובמעשיהם של הגדולים משתקפים גם מעשיו. אדם קורא בספר זה ורואה באספקלריא מאירה כיצד מתהוה עולם של רעיונות, תכניות ופעולות וכיצד „נעשתה היסטוריה". ועל כל אלה נחה רוחו של הסופר רב צעיר. כשרון מרובה צדדים מתגלה לפנינו בדפים אלה, שבהם המאורעות מתגלגלים ומתקפלים יחד עם היוצרים גדולי דורו, ומשהו מכל אחד מהם אנו מוצאים אצלו, שכן היתה קירבה נפשית בינו לבין אלה המתוארים על ידו. וכבר בא לכלל הערכה זו אחד מטובי המבקרים בספרותנו, אברהם אפשטיין ז"ל, בדבריו על „מסכת זכרונות": „ — — בכל התמונות שנתן בספרו יש, בכל אחת מהן, משהו משל עצמו, איזה יסוד מנפשו שלו. ואמנם יש בו מן המזיגה הסגולנית ומן החריפות ההומורית של מנדלי, מאמנות הבנין של אחד־העם, מן המרץ התוסס של ביאליק, מן הזיקה הספרותית והעסקנית של סוקולוב ומן הלמדנות המדעית של דוד צבי הופמאן. הוא נזקק לכל אחד מגבוריו זיקת נפש, מתדבק במהותם ומעלה מתוכה את הקרוב לרוחו ומתוך כך נתן גם את עצמו" (סופרים עברים באמריקה [תל־אביב, תשי"ג], ב', עמ' 402).

ראיה זו של עצמו — מתקופת עליתו באה לנו, לאחר שרב צעיר הגיע לעמדתו המכובדת בגיל צעיר דווקא. בן עשרים־ושש היה כשבא, בשנת 1896, ישר מישיבת קובנה לאודיסה על מנת לכהן, לפי הזמנת טובי העיר, כרב וכראש־ישיבה. הוא בא ותלמודו בידו, ובכל מקום שהלך — תורה, השכלה ודרך ארץ הלכו עמו. אך עוד קודם לכן יצא טיבו בעולם הרבנים, וקבל הזמנות שונות מכמה קהילות לשמש שם ברבנות. פרסום זה מכוח דבוריו בא לו, בעיקר מתוך אותו הספד מפורסם שנשא עם

פטירתו של ר׳ יצחק אלחנן ז״ל, רבה של קובנה, בשנת תרנ״ו. גם באודיסה נתפרסם סמוך לבואו לשם מכוחו של הספד על הרב ר׳ בעריש, מזקני הרבנים דהתם. ובענין זה העיר בנימה של הומור: „כנראה נגזר עלי מן השמים, שפרסומי יבוא על ידי מתים ושהמתים יצוו לי את החיים״ (פרקי חיים, עמ׳ 186).

בתקופת חיים זו, שבה עמד רב צעיר בגמר בישולו, נקלע לאודיסה — לאותה עיר של חרדים וחפשים, שומרי מצוות ופורקי עול, של חסידים ומשכילים וכשכולם יחד עולים וצפים על פני יורה רותחת. קודש וחול שמשו כאן בערבוביה, מבלי דעת מהו העומד וקיים ומהו הפרוץ, ולא בכדי אמרי אינשי כי עשר פרסאות מסביב לאודיסה בוערת הגיהנום („עצן מייל פון אָדעס ברענט דער גיהנום״) וישובה אינם אלא נוכלים בלבד („אָדעסער שאַרלאַטאַנעס״). וישוב זה, שראשיתו היתה, לפי דברי כותב הזכרונות, „כבתחילת ימי ההגירה לאמריקה, שבני אדם לא ה ל כ ו לשם, אלא ב ר ח ו״, והיושבים בו „עשו מה שלבם חפץ ובהפקרא היה ניתא להם״ — זכה דווקא, במרוצת השנים, ליהפך למרכז תרבותי של יהודי רוסיה, ותקופה מסויימת בה נקראה על שמה: תקופת אודיסה. פרסום זה בא לה לאודיסה בזכות קבוצת הסופרים והעוסקים בצרכי צבור, שהיו לוחמים ומנהיגים לדור, כשכולם יחד היו מעין ריכוז של פיקחות וחכמת חיים של ישראל סבא לדורותיו. „קבוצה זו היתה״, בדברי רב צעיר, „בעין אספקלריה לעולמנו הישן על כל פלגותיו וזרמיו, בהלכה, אגדה, דרוש, פלפול, חקירה, קבלה וחסידות, אפיקורסות והשכלה. החוג כולו והאנשים שהתרכזו בו נראו כמי שנלושו מכל הזרמים הרוחניים השונים שחצו את היהדות מדורי דורות״ (מסכת זכרונות, עמ׳ 12).

מורשת זו של יהדות מדורי דורות הביא רב צעיר אתו בהגיעו לאודיסה על מנת לקנות בה שבות כרב וכראש־ישיבה גם יחד. כל ימיו היה חוזר לפרק זה בחייו, ובכל נדודיו וטלטוליו היה מסתכל אחורנית כשעיניו פונות לעבר ההוא ששימש לו אמת־מידה לפעולותיו מחוץ לתחומה של אודיסה. בזכרונו היה מעלה תמיד אותה תקופה של מפעל ומעש, של רעיונות והתגשמותם, של ישיבה במסיבת רעים וידידים — רובם קרובים ומיעוטם רחוקים — וכגודל השמחה על העבר, כן גדל העצב על ימים שבהווה. ש ם היו האורות ו כ א ן נשארו הצללים בלבד. ובמקצת שינוי היה גורס „מדי דברי בה זכור אזכרנה עוד״, ומכאן נראה אותו

ציון שהציב בדרך זכרונותיו: „הפרק המזהיר ביותר בחיי מתחיל עם רבנותי באודיסה ויסוד הישיבה הגדולה בה" (פרקי חיים, עמ' 192).

כל המתואר והמסופר ב„מסכת זכרונות" רובו ככולו מתקופה זו באודיסה, כשרב צעיר הגיע לכוח ולבינה, והיא תקופת העליה שלו. בשבילו היה זה, כאמור, העבר ה ק ר ו ב, ורק זעיר פה זעיר שם מצאנו גם כמה פרטים מחייו בעבר ה ר ח ו ק. אך לא היה בהם כדי לעמוד על תקופת גידולו וצמיחתו מימי הילדות והבחרות הקובעים אופיו של אדם ומסמנים את מהלכו בחייו לעתיד. חסר היה החומר האוטוביוגרפי מאותן השנים שבהן אחד קולט רשמים ראשונים מסביבתו הקרובה בה הוא חי, מקבל את חינוכו, וממנה הוא משפע לאורך ימים, ואף כי יזקין לא יסור מהם.

על אלה ודומיהם יכול הקורא לבוא על סיפוקו המלא ב„פרקי חיים" הנתונים לפניו. אין ספר זה אוטוביוגרפיה סתם, המסתפקת במסירת עובדות ומעשים שמגע להן לכותבם בלבד, ואין כאן חריזת פרטים יבשים ממהלך חיים בעיר יהודית קטנה בתחום המושב שלפני שמונים שנה. אוטוביוגרפיה זו נמצאת בתחום הספרות היפה, ובה שוב מתגלה רב צעיר כסופר־אמן המעלה דמויות חיות הניצבות לפנינו כאילו הכרנום מקרוב, והכל — בקוים אחדים ובצמצום רב. בעל ה א ג ד ה בכאן סיגל לעצמו את מדותיו של בעל ה ה ל כ ה, המשתדל לקצר עד כמה שאפשר בכדי להציע את משנתו תמצית מן התמצית. וכך עולה לעינינו, כמעט על כל דף ודף, תיאור שהוא צמצום של יריעה רחבה יותר, ועל כמה פרטים בדפים אלה נתעכב להלן. אך בטרם כל מוצאים אנו לנחוץ לרשום ידיעות היסטוריות אחדות על ש ע ב י ז — עיר מולדתו של רב צעיר — ומתוכה גם על עברה של „מדינת רייסין", שבה נכללה.

ב.

ש ע ב י ז, שבפלך וויטבסק ברוסיה הלבנה, לא היתה מהמפורסמות בתולדות ישראל אלא בהיסטוריה של רוסיה, שכן היתה „בדרך המלך בין מוסקבה ופטרבורג, ולא רחוקה מפאלאצק, שהיתה מקום מושבם של הקניאזים [הנסיכים] הרוסים הקדמונים". לפי ידיעות משנת 1780 נכללה העיר שעביז בין „המקומות הראויים לציון ברוסיה הלבנה", ולפיהן היה מספר התושבים בה — רק זכרים בלבד נפקדו — 361 נוצרים ו־52 יהודים.

לפי ספרי המסים משנת 1803 היו בה 45 סוחרים גוצרים, 10 סוחרים יהודים, 511 אזרחים גוצרים ו־398 אזרחים יהודים. לאחר הרביזיה משנת 1847 התקיימה בכל המחוז „קהילה יהודית" אחת, היא קהילת שעביז במספר של 1,084 נפש. לפי המפקד משנת 1897 נמצאו במחוז 92 אלף תושבים, וביניהם 3,502 יהודים. במספר זה נכללה גם שעביז עם 4,326 תושבים שמהם היו 2,561 יהודים. אחוז היהודים בה היה, איפוא, 59.2, ואחוז הגברים לגבי הנשים היה 85,58 (ידיעות אלה כלולות ב„רעגעסטי אי נאדפיסי", III, 226; „יעווריייסקאיה אנציקלופדיה", כרך XIV, עמ' 96, וכרך V, עמ' 635).

מתוך פרטים ספורים אלה יכול אחד לראות, כי ישוב זה יצא מתחומי העירה הקטנה אך לכלל עיר לא הגיע, ואף־על־פי שבגיטין היו כותבים „מתא דיתבא על ימא זוטא דמתקרי אזירא", על שם מקוה המים שהקיף את שעביז משלש רוחותיה, היתה מתיחסת על סמיכותה לוויטבסק, עיר זו, יחד עם פולוצק ומוהליב, היתה לפנים מקום מושבם של נסיכי רוסיה, ותושביהן היו ברובם רוסים, בני הדת הפרבוסלבית. בהמשך הזמן נספחו למלכות פולין, אך לאחר חלוקתה הראשונה, בשנת 1772, שוב חזרו לרוסיה. במקורות פולין היו מחוזות הערים האלה ידועים בשם „רוסיה הלבנה" (בילורוסיה), ובמקורות עבריים נקראו חליפות „רייסין" או „רוסיא" (וגם „רוס"). בספר המוסר „דרך חכמה" (פרנקפורט דאדר, תמ"ג), בחלק הראשון ממנו הנקרא „קנה חכמה", מספר המחבר, הרב יהודה ליב פוחאוויטשער מפינסק, בהקדמתו „מהנס הגדול הנעשה לי שנת ת"ך כאשר נלכדה במרמה העיר ביחאוו [בפלך מוהליב] ב מ ד י נ ת ר י ס ן ליל א' כ"ט כסליו ונהרגו קרוב לג' מאות נפש מאחינו"; בספר „אלף המגן" (זאלקווי, תצ"ב), חידושים על שולחן ערוך, לר' יצחק ב"ר אליעזר שפירא, חותם אחד המסכימים, ר' יצחק אייזיק גינצבורג „בהרב הגדול כמ"ו שאול גינצבורג חופ"ק דריבין [אף היא בפלך מוהליב] ב מ ד י נ ת ר ו ס י א המהוללה והמעוטרה"; בספר „תקנתא דמשה" (אלקסניץ, תקכ"ח), דרשות לר' שמריה ב"ר משה, אב"ד האלמיץ, מכונה המחבר בהסכמת בעל שאגת אריה: „הרב ר' שמרי' אשר איתן מושבו ב מ ד י נ ת ר ו ס י א בק"ק האלמיץ", ובהסכמת אב"ד דובנא הוא נקרא: „הרב ר' שמרי' אב"ד בק"ק האלמיץ ב מ ד י נ ת ר י י ס י ן". ב„פנקס מדינת ליטא", ששם רשומים כמה וכמה ענינים שקשר להם עם

מדינה זו, היא נזכרת בשמות „רוס" או „רוסיא", וכבר קבע ההיסטוריון הקדוש שמעון דובנוב, הי"ד: „כשאתה מוצא השם „רוסיא" או „רוס" בענין אגודת הקהלות ב ל י ט א, דע שהיא רייסין או „רוסיה הלבנה" (פלכי מוהליב, וויטיבסק וחלקו של פלך מינסק)" כנגד השם „רוסיא" במנין ועד ארבע הארצות ש ב פ ו ל י ן „שהיא רוסיה האדומה — פודוליא וגליציא המזרחית עם מטרופולין שלה לבוב" (פנקס מדינת ליטא, מבוא, הערה בעמ' XXIX).

בראשית פעולות ועד מדינת ליטא היתה מדינת רייסין כפופה, בענין הערכת מסים, לקהילת בריסק שמשלה אז בכפה, ובועד משנת שפ"ג (1623) נמצא רשום, כי „יושבי רוסי" שייכים ל„גבולין והסביבות ק"ק בריסק" (פנקס מדינת ליטא, סי' פט). בתקנות ועד זה אנו קוראים, בין השאר, על „אותן אנשים נ כ ר י ם ה ב א י ם ל א ר ץ ל י ט א ו ר ו ס י א להיות מלמד או לעמוד בשירות, אין להחזיקם במדינה יותר משתי שנים, עד שיהא בידו כתב הרשאה מאשתו ומקרובי אשתו שנתנו לו רשות לעמוד חוץ יותר משתי שנים" (שם, סי' עא). באותה שנה עצמה מתקן הועד תקנה „אודות ק ב צ נ י ם העולים משוט בארץ ומהתהלך בה לארכה ולרחבה, מארץ רחוקה הם באים ומתפשטים בארץ ל י ט א ו ר ו ס י א... ומכבידים על המדינה לאכול מטובה ביתר שאת [ועז]" (שם, סי' פח).

בזמן מלחמות מוסקבה עם פולין בשנת תי"ד—תט"ו נחרבו קהילות ישראל ברייסין (במוהליב, וויטבסק), וועד סעלץ, מאדר תט"ו, קבל על עצמו להגיש עזרה לנפגעים ובמשך שלש שנים „לעשות נדבות בכל קהלות וישובי' בכל בתי כנסיות אחת לשלשים יום" (פנקס מדינת ליטא, סי' תקג). החלטה זו נתקבלה לאחר „בראותינו בצרות אחינו ב"י [בני ישראל] הנתונים בצרה ובשבי'... מארצם יצאו נדדו הלכו בשבי ובגולה... ועכשיו ביותר קהלות קדושות מ א ר ץ ר ו ס י א אשר לחרב לחרב ואשר לשבי לשבי" (שם, שם). סמוך לכך נתעוררו ספקות „כדת מה לעשות בדבר סכום [תשלום לתקציב המדינה] של א נ ש י ר ו ס ה נ מ ל ט י ם, באשר המה מפוזרים איש לדרכו", והוחלט כי „יבררו ג' שמאים מאנשי רוס", בצירוף עוד שני שמאים, ו„הם ירשמו על הרישטר את כל אנשי רוס איש על שמו ויעריכו עליהם סכום על כל א' וא' לפי אומד דעתם" (שם, סי' תקה). אך קהילות רייסין נתרוששו

וכנראה לא היה ביכולתן לגבות את הסכום, ושתים־עשרה שנה לאחר כך אנו קוראים בתקנות ועד תכ"ז: „לזכרון שחשבנו עם מ ד י נ ו' ר ו ס י א ונ"ח [ונשאר חייב] להמדינה של"ז זהו[בים] על גביו[ת] משנה [משנים] שעברו, והפרשנו מה להקל צ ו ר ך פ ד י ו ן ש ב ו י [י ם] " (שם, סי' תרכח). ובשנת תמ"ז נמצא רשום „עוד ש"ח [שטר חוב] על מנהיגי ארץ רוס מחמת ע"ש [עלילת שקר] דוויטעבסק אלף תקכ"ה זהו[בים]" (שם, סי' תמט).

עוד קודם לכן פעלו ליד הועד המרכזי של מדינת ליטא ועדים מקומיים של קהילות שונות, וביניהם נתקיים גם „ועד מדינת רייסין", או „כנסת רוסיה הלבנה" („ביילורוסקאיה סינגוגה"), בלשון התעודות הרשמיות, שתפקידו היה להעריך ולגבות את המסים של הישובים שבגלילו, לשים עין על סדרי הקהילות, לתווך בסכסוכים שבין ישוב למשנהו, ולבחור צירים לועד מדינת ליטא. עם התרופפות הועד המרכזי עברו הרבה פעולות — בעיקר גביית המסים, הערכתם וחלוקתם — לועדים המקומיים, ומכאן נבין את תלונות הועד המרכזי בענין „מס המדינה" שלא סולק במועדו או שכמה קהילות וגלילות סירבו להעניק בזמנן. נגד המסרבים האלה נתקבלו תקנות נמרצות ב„ועד אסיפה קטנה בחורף תפ"א [1721] בק"ק חאמסק", ובין השאר נתבעו גם מנהיגי רוסיא לאחוז באמצעים נגד המסרבים: „וגם כל שארי קהלות וגלילות ומדינת ר ו ס י א מחוייבים לעמוד על משמרתם בכל יכולתם לצאת נגד המסרבים, ורשות בידם להחרימם בבהכ"נ ולפרסם קלונם ברבים לכוף כאגמון ראשם" (פנקס מדינא ליטא, סי' תתקמב; פרטים על „ועד מדינת רייסין", על יסוד „פרסומים היסטוריים" של שמעון דובנוב ב„ווסכוד" משנת 1894, עיין בכרך „תולדות היהודים ברוסיה", מוסקבה, 1914, עמ' 204—205). מפעולות ועד מדינת ליטא בשנים האחרונות לקיומו נזכרים ב„הערכות הגלגולת" סכומים שונים שמדינות וגלילות, ביניהן מדינת רייסין, חייבות לסלק לועד המרכזי. כך מצינו בתקנות ועד תקי"ב (1752) מתוך „סך ששים אלפים זהו[בים] פול[יש]" את ההקצבה של „ מ ד י נ ת ר י י ס י ן אחד עשר אלפים חמשה מאות ושבעים זהו[בים]", שהיה סכום ניכר למדי (שם, סי' תתקמח). על אסיפת „ועד מדינת רייסין" בשנת תקכ"א (1761) — אולי האחרונה לקיומו — אנו שומעים בקשר עם התראה „לק"ק שקלאב על מדינת רוסיא" שנשלחה „מרוזנים קציני נגידים ק"ק

ווילנא ומרוזנים קצינים נכבדים דק"ק סלוצק... הן בנידון חובות מה שמגיע ממדינות רוסיא ומק"ק שקלאב להקהלות הנ"ל והן בנדון הטערי פא ובנדון הרבנות". התראה זו נשלחה על ידי שליח מיוחד לקהילת שקלוב ביום י"ד סיון תקכ"א, אך מנהיגיה השיבו „באשר שכעת הוא התוועדות אסיפות מדינות רוסיא שנת־אספו לק"ק מאהליב, בכן נראה לבחור שמה מן המדינה הנ"ל שני אנשים לשלוח להמדינה התוועדות אסיפה רבה דמדינת ליטא יצו' לק"ק סלוצק", ובאם לאו ישלח מנהיגי שקלוב שליח מיוחד לאסיפת הועד (פנקס מדינת ליטא, עמ' 303).

עם התמוטטות שלטון הקהילות נחלש כוח הרבנות, ותנועת החסידות, שהעמידה לה אז מרכז בוהלין בהנהגתו של ר' דוב בער, המגיד ממזריטש, עברה גם למדינת רייסין. את תורת החסידות הפיצו שם, בגליל וויטבסק ובקהילת שקלוב, תלמידיו הגדולים של המגיד: ר' מענדיל מוויטבסק, ר' אברהם מקאליסק ור' שניאור זלמן מלוזנא. בשנת תקל"ב — 1772 נספחה רייסין, לאחר חלוקתה של פולין, לרוסיה, ומאז נעשתה מדינת רייסין למרכז החסידות ברוסיה. הרדיפות על החסידים מצד המתנגדים, שבראשם עמד הגאון ר' אליהו (הגר"א) מווילנה, נתגברו, ובשנת תקל"ז החליט ר' מנחם מענדיל לעלות לארץ ישראל „ולכונן שם מרכז לחסידות באופן שתתקדש התורה החדשה בקדושת הארץ" (שמעון דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 134). יחד אתו עלו ר' ישראל מפולוצק ור' אברהם מקאליסק, ואתם יותר משלוש מאות נפש. עם עזיבתו את מדינת רייסין לא וויתר ר' מנחם מענדיל על הנהגתו של קיבוץ חסידי רייסין והיה פוקדם לפרקים באגרות ארוכות שהכילו דברי תורה, הוראות להנהגתם וידיעות על החיים בארץ ישראל.

לאחר עליתו של ר' מנחם מענדיל נעשה ר' שניאור זלמן ראש ומנהיג לחסידי רייסין. תחילה ישב בלוזנא, ושם חבר את ספרו „תניא: לקוטי אמרים", שיצא בסלאוויטא בשנת תקנ"ג. בספר זה העמיד שיטה שלמה בתורת החסידות שנודעה בשם שיטת חב"ד. אך בשקלוב שברייסין עוררו המתנגדים מחלוקת חריפה נגדו, שנתלקחה עוד יותר עם פטירת הגאון מווילנא בשנת תקנ"ח — 1798. המתנגדים לא נתעכבו מפני המלשינות, וסמוך לאחר חג הסוכות תקנ"ט הביאו את ר'

שניאור זלמן, ע"י כתבי הדילטוריא לרשות, למאסר בפטרבורג. בי"ט כסלו, תקנ"ט, יצא לחפשי, אך שחרורו לא פסק את הריב נגד החסידים. הוא התגבר ביתר עוז עם עלילות מוגברות מצדו של הרב אביגדור בן חיים מפינסק שתבע, באמצעות של מלשינות בפני הרשות הצארית, את עלבון הדחתו ממשרתו על ידי החסידים. בכסליו תקס"א—1800 שוב נאסר ר' שניאור זלמן, הובל בפעם השניה לפטרבורג, ולאחר חקירה ודרישה מצד השלטונות שוחרר בי' בניסן תקס"א. לכשחזר ממאסרו העתיק את מקום מושבו מלוזנא ללאדי, בפלך מוהליב, ובה ישב עד 1812, שנת מלחמת רוסיה בנפוליון. הרדיפות פסקו, אך המחיצות בין המתנגדים והחסידים נתקיימו לאורך ימים, ואת רישומם אנו מוצאים גם בדבריו של בעל הזכרונות, רב צעיר.

מתוך ידיעות אלה אנו יכולים ללמוד על מקומה של „מדינת רייסין" וחשיבותה, אך מהן אין אנו יכולים לעמוד על החיים הפנימיים של אותה מדינה, שאליה נשתיכה גם העיר הקטנה שעביו, מולדתו של רב צעיר. משהו מפינה זו מתגלה לפנינו מתקנות שקבלה קהילת וויטבסק בשנת תר"ה (1845) לרגלי „גזירת הלבוש" שיצאה על יהודי רוסיה מפיו של הצאר הצורר ניקולאי I. וויטבסק היתה מקום מושבו של המושל הכללי לרוסיה הלבנה, ומכאן, כמרכז האדמיניסטרטיבי, יצאו כל הפקודות שנגזרו בפטרבורג, עיר הבירה. בתקנות אלה, שתקפן חל על שני המחוזות של וויטבסק ומוהליב, אנו קוראים:

„אחרי אשר ראינו שהממשלה נתנו דעתם לעשות סדר חדש במלבושי איש ואשה, הדעת מכרחת שכוונתם למעט סכום המלבושים כאשר נהגו עד עתה בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] אשר רבו המתפרצים לדמות בעיניהם להשוות הילוכם להאנשים אשר ידם משגת בריווח באין הפרש כלל; וכ"ז הי' גרמא בנזקין, מעמד של כוא"א [כל אחד ואחד], אשר ההוצאה רבה על ההכנסה. לזאת מצאנו עצמינו בחובה למען הפיק רצון הממשלה, לעשות מהיום והלאה תיקון למעט הבגדים, שלא ילבשו בגדים יקרים, הן לאותן שישלמו הקראבקע [מס בעד בשר כשר ונרות לשבת ולמועדים] הן גם בהילוך החדש, לגדור גדר לבל יתנהגו אחב"י [אחינו בני ישראל] להוצאה של המלבושים לא לפ"ע [לפי ערכם], ושלא יהיה' נגד הד"ת [הדין תורה], שלא יבואו ח"ו [חס וחלילה] לידי פריצות. ובזה יהי' תועלת נכון לקצר ההוצאה מרובה, שנית לבלי נשוא עלינו העמים שנאה וקנאה מקנאת

הבגדים יקרים כמוהם, אשר אנחנו מחוייבים להכיר מקומינו וערכינו. וזה אשר עלה בידינו לעשות גבול וסכום לכל מלבושי יהודים איש ואשה, גם לקצר שארי הוצאות אשר נתרבו זה לא כבר לכאו"א לא לפ"ע, רק ההכרח וקנאת איש מרעיהו הביאנו לזה" („יעווריסקאיה סטאַרינה", III, 1910, עמ' 116).

להלן באות תקנות מפורטות בדבר האיסור והיתר במלבושי גברים ובגדי נשים, לשמותיהם השונים (על האחרונים נאמר שלא יהיו „מהמאדעש הנהוג עכשיו, ולא המאדעש חדשות"), ו„מלבושי אויסריכטונג לחתונה". מהן אנו רואים, כי סכום הנדוניא המקובל היה „300 רוכ"ס [רובל כסף] במזומן", ובו השתתפו שני הצדדים, של החתן והכלה גם יחד. מנהגי חתונה אחדים מקדמת דנא היו בתוקפם: ת נ א י ם, „ א ו י פ ר ו ־ פ ע נ י ש" („האנשים ונשים אשר יקראו לבהכנ"ס ולבהמ"ד בעת קה"ת [קריאת התורה]" בשבת שלפני החתונה, שבהן קורין את החתן למפטיר), ז מ י ר ו ת או פ א ר ש פ י ל („ובמוצש"ק [ובמוצאי שבת קודש] בהתאסף נשים ובתולות לבית הכלה"), וכן „ ה ח ת ן מ א ה ל ", שהוא משתה בבית החתן לילה לפני החופה. סעודות החתונה נקבעו ללא יותר משתים: „היינו בלילה שלאחר החופה ולמחר או ביום שלאחריו". היו נוהגים ליתן „כיבוד" ביוזדת בן־זכר ונקבה, והיו נוהגים „לשלוח ראזינעש" [צמוקים]; סעודת בן־זכר היתה ביד רחבה, ו„קרובים הרבה" היו בין המוזמנים; „כיבוד" היו נותנים גם בימי חג, אך בשנת תר"ה התקינו שהוא „לא יהי' כלל כ"א לכ"ק [כי אם לכלי קודש]".

אפשר להעלות עוד כמה פרטים ל ת ו ל ד ו ת קהילות ישראל ב„מדינת רייסין", ושמגע להם למסופר בזכרונות אלה. את אלה יכול אחד למצוא, דרך משל, במאמריהם של שמעון דובנוב, שאול גינזבורג, פ. מארק, יולי געסען, ובספרי זכרונות של אותה תקופה. פרטים מרובים על סביבת מ ו ה ל י ב על נהר דניפר העלה מרדכי בן הלל הכהן בספרי זכרונותיו „כבר" ו„עולמי", ואף בספורי אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ נמצא קוים לתיאור התקופה והמקום. ש ק ל ו ב וסביבתה זכו לקבל תקון אמנותי במחרוזת ספוריו של זלמן שניאור.

ג.

העיר שעבין עצמה לא זכתה עד־עתה לתיאור מפורט, והמעט עליה מפוזר, בצורת „קורספונדנציות", בעיקר ב„המליץ" לצדרבוים. אלו היו מתפרסמות, כרגיל, לרגלי אסון כללי שפגע בערים ועיירות מישראל, כגון שריפה גדולה שאכלה את רוב הבתים, ושממנה יצאו בני הקהילה בעירום ובחוסר כל, ורק לעתים רחוקות אפשר היה למצוא בהן משהו על סדרי הקהילה. פרטים מרובים שקועים באגרות רב צעיר מאותה תקופה, ויש לקוות כי גם הן תתפרסמנה בהמשך הזמן. לפי שעה פנינו לתעודות אחדות שנשארו בארכיונו של רב צעיר, ושתים מהן, שמגע להן לעיר מולדתו, אנו מפרסמים בכאן (עוד שתי אגרות תבואנה להלן).

רק משהו פחות מטפח מתגלה לנו בשתי תעודות אלה. הראשונה — ערך כללי לה, ובה מדובר על תקנות עשרים־ואחד המלמדים בעיר שעבין נגד הסגת גבול, וכתובה היא בסגנון רבני כיאות לאלה שעל תלמוד תורה פרנסתם. מכה זו של הסגת גבול, מאותן „תלאות המורים", היתה מצויה בתחום המושב, וכנגדה מתקומם צבור המלמדים בשעבין. אם ננקוט בלשון ימינו, נראה כי לפנינו מעין „איגוד למלחמה בהתחרות מקצועית", המתארגן לשם הגנה על עניניו הנמצאים בשפל המדרגה. אנו למדים על מצב המקצוע: „הגיע... עסק המלמדות להתמוטטות", ועל מעמדם הכלכלי של העוסקים בו: „ורובם ככולם מטה ידם ואין להם במה להתפרנס". מצב הדברים הגיע לידי כך שרבים אינם משלמים „את מכסת הכסף אשר הותוה" בין המלמדים לבעלי־הבתים העושקים את שכרם. ומכאן — התקנות נגד הסגת גבול שנעשו „בהסכם כלנו וברצון נפשנו בלי אונס והכרח כלל", וההחלטה לקנוס „בכל אשר יהיה היכולת בידינו" את העוברים עליהן.

התעודה השניה היא כתב־התקשרות בין אומן לאחיו של אחד החניכים הצעירים שנמסר לו על מנת ללמדו את מלאכת התפירה. תקופת הלימוד לחניך, אנו קוראים בתעודה, היא שלש שנים, ובמשך השנה הראשונה „מתחיב עצמו אחיו להחזיקו על שולחנו וגם להלבישו ולהנעילו". רק שתי השנים האחרונות יהא סמוך על שולחנו של האומן „כיתר בני ביתו", אך חיוב ההלבשה וההנעלה שוב על אחיו של החניך. עוד מתחייב הלה לשלם לאומן „מעות מזומן סך חמשה עשר רו"כ [רובל כסף]", וגם

הותנה „קנס מצד העובר להמקיים סך חמשה ועשרים רו״כ״. פרט מעניין הוא, כי האומן, בעל מלאכת התפירה, אינו יודע את מלאכת הכתיבה, וחתימתו על כתב־ההתקשרות נעשית במסירת הקולמוס של כותב התעודה.

והנה העתקן של התעודות ככתבן וכלשונן:

א. תקנות המלמדים בעיר שעביז, מיום יו״ד אדר ראשון, תרס״א:

„בהתאספנו יחד אנחנו עושי מלאכת ה׳, מלמדי תינוקת ונערים בפה שעביז לטכס עצה בדבר המכשלה אשר נוגע לקפח שכר כולנו, והיא אשר בכל זמן כ״א מאסף נערים לפי ערכו אשר בדמי שכירותם יספיק לפרנס את ב״ב [בני ביתו] וטפלי דתלי׳ בי׳, ולבסוף ישנם אנשים רבים אשר יעשקו שכרנו ולא שלמו את מכסת הכסף אשר הותוה בינינו, בידעם אשר אם גם לא יתן שכרו למלמד זה יקבל אותו מלמד אחר אשר יעשוק שכרו גם אותו, וכן יעשה לשני וכן לשלישי עד שהגיע הדבר, עסק המלמדות, להתמוטטות ורובם ככלם מטה ידם ואין להם במה להתפרנס ע״כ ראינו לעשות תקנות בענין להסיר את המכשלה הזאת ולעשות בזה גדר וסיג בידינו, עפ״י מאמרם ז״ל בש״ס ושו״ע חו״מ סי׳ רל״א שרשאין בני אומנות אחת לעשות תקנות בענין אומנותם ולהסיע על קצתן. וזה דבר התקנה אשר מתקנים אנחנו עתה בענין זה, שאנחנו מקבלים על עצמנו באו״ש [באלה ושבועה] שאסור למלמד אחד לקבל בבית ספרו נער שלמד אצל מלמד אחר עד שיסלק להמלמד הראשון את שכרו בשלמות וכ״ז [וכל זמן] שלא סילק להמלמד הראשון אסור לשום אחד מאתנו לקבלו לחדרו ללמדו תורה, אם לא בדעת המלמד ההוא ובהסכמתו, או שימחול המלמד את חובו להבעה״ב [להבעל הבית] ההוא, ובאם שיעבור אחד מאתנו על התקנה הזאת, יהי כעובר על תקנת הקהלה ויהי׳ נקרא עבריין והרשות בידינו להתאסף ולקונסו בכל אשר יהי׳ היכולת [היכולת] בידינו. כ״ז נעשה בהסכם כלנו וברצון נפשנו בלי אונס והכרח כלל היום יום יו״ד אדר ראשון שנת תרס״א פה שעביז

נאום דובער ב״ר מכאל זלמן מאפשאפסקין
נאום אהרן בן יהודא ליב הכהן עטינגער
ונאום מנחם אהרן ב״ר ארי׳ פרץ ז״ל ויעלקאוו
ונאום יוסף ב״ר מרדכי שבתי קארט
ונאום אברהם מענדל שניאור[?]
נאום שמואל גרשון ב״ר מאיר יוסף זילבערמאן
נאום אברהם יעקב בר׳ נחום זאוויללעוו
נאום אליקום געציל הזקן
נאום דוד ב״ר יצחק זימעל [?] סמאלניק
נאום ישראל בן יעקב אליעזר זאיאנץ

ונאום שמואל זאב בר יוסף צווירן
ונאום יהודא ליב[?] פיין
רפאל[?] כץ יארשוב
אשר יהודא ליב[?]
נאום דוב זאגנאוו
נאום אליהו בן ציון דובין
נאום זיסקינד ב״ר פנחס זאקנאייעוו
נאום זלמן זעליג ב״ר דוד מעדניקאוו
נאום שלמה יצחק ראמער
נאום אלכסנדר זיסקינד יאפורט
יוסף ב״ר אברהם הלתיקין[?]

ב. כתב־התקשרות בין אומן לאחי אחד החניכים.

„זכרון דברים שנעשה ביני פסח סקוצקי וחיים ברוסטען על האופן שיבוא למטה

א. אנכי הח״מ פסח סקוצקי קבלתי אלי את הנער בונים, אשר מסר אותו לי אחיו הגדול הנ״ל חיים ברוסטין ללמדו מלאכת התפירה האורגת כפי יכולתי ללמדו בלא עו׳ [עוות].

ב׳. הותנה בינינו, שיהי׳ אצלי שלש שנים בלי הפסק ובשום טצדקי לא יוכל לחזור ולילך מאיתי [מאתי] בתוך זה הזמן בשום אופן[.] השלש שנים הוא מיום דלמטה

ג׳. עוד הותנה שמשך שנה הראשונה התחייב עצמו אחיו להחזיקו על שולחנו וגם להלבישו ולהנעילו ושני שנים האחרונים עלי להחזיקו על שולחני ולהאכילו כיתר ב״ב [בני ביתי] אבל להלבישו ולהנעילו החיוב גם שני שנים האחרונים על אחיו הנ״ל.

ד׳. גם התחייב עצמו אחיו הנ״ל לתת לו כעת מעות מזומן סך חמשה עשר רו״כ [רובל כסף] וככלות השלש שנים אזי אין לנו שום תביעה אחד על חבירו ויהי׳ היכולת ביד הנ״ל להשכיר עצמו לכל אדם שירצה.

ה׳. אנכי הח״מ חיים בריסטין הנ״ל השכרתי את אחי הנ״ל על שלש שנים ע״פ התנאים המבוארים למעלה ברצון הנער אחי הנ״ל. ועלי לאשר ולקיים ככל האמור למעלה. קנס מצד העובר להמקיים סך חמשה ועשרים רו״כ.

כ״ז נעשה בקנא״ס [בקנין גמור אגב סודר] דלא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי ולרא׳ חתמנו ר״ח אייר תרס״ב פה שעביז נאום במה״ק [במסירת הקולמוס] פסח שקודשקיע חתמתי עבורו א׳ זיסקינד
[חתימתו של] חיים בריסטין.״

כאמור, רק מקצת שבמקצת מתגלה לנו בשתי תעודות אלה. עתה בא רב צעיר ובפרקי זכרונותיו הוא משלים, במידה מרובה, את החסר בתיאור עיר מולדתו וסביבתה — שעביז בפלך וויטבסק. נוספה חוליה בשרשרת העבר של מאורעות ומעשים שעם חשיבותם לזמנם, סמוך להויתם, ערכם וטעמם עומדים עמנו עד היום.

ד.

את נשכחות העבר העלה רב צעיר לא רק מכוח זכרונו בלבד. כאן עמדה לו זכותו של אמו שלפי עדותו היה לה כשרון ספרותי שבא לידי ביטוי במכתביה אליו: „היו בהם הרבה הומור ועקיצות וקריקטורות על אנשים שהכרתי מילדותי עד שעל ידי מכתביה נשארה בזכרוני דמות

העירה על כל פרטיה ודקדוקיה הרבה שנים לאחר שעזבתי את עיר מולדתי" (פרקי חיים, עמ' 29). פרטים אלה גרמו במידה לא־מועטה לבהירות התמונות, התיאורים והטפוסים שדלה רב־צעיר מנבכי הנשיה, ופרקי זכרונות אלה הפכו גם לדברי ספרות יפים.

לעינינו עולה הווי יהודי כמלפני שמונים שנה ויותר — כמה פרטים שקרו לפני כן מסופרים כאן מפי השמועה — שעם היותו משרש עמוק במסורת ישראל שלא זזה ולא נעה, הרי כבר עמד במזל של שינויים. הווי זה טפוסי היה לא רק לאותה סביבה גיאוגרפית של בעל הזכרונות אלא לשטח רחב יותר. אך כשם שאין מדרש בלא חידוש, כך אין המספר כאן מזדהה בדיוק עם הידוע לנו מפי סופרים אחרים, ולא תמיד תבוא האימרה „מה שאירע ליעקב אירע ליוסף" להעיד על יציבות שאין אתה שינוי. היסוד ה א י ש י של המספר הוא החיץ המבדיל בין מקוריות לחזרה על הידוע לנו מכבר, וכגודל אישיותו כן ירבה ה ה ב ד ל בעניינים שבהם הוא דן ובין אלה שאחרים תיארום, אף־על־פי שדמיון־מה קיים ביניהם. אך מעל לכל עומדים כוחו וכשרונו של הסופר המוסר לנו את רשמיו כפי שנשתיירו ונצטיירו אצלו מאז עזב את מכורתו ויצא ל„עולם הגדול". אלו נשארו בהירים, וגם כעבור שנים היו בלתי מטושטשים. רב צעיר העיד על עצמו, כי רשמים אלה מקוטעים היו, ללא המשך ביניהם. אך משהתחיל להעלות אותם בכתב חזר לראשיתם וגלגולם, והם יצאו בהירים כאילו אירעו רק אתמול.

וה„אתמול" הזה — לא רק שלא הוא, אלא אף של סביבתו הקרובה שבמחיצתה גדל ושממנה ניזון כל ימיו. בסביבה זו אנו מוצאים את אביו זקנו מצד אמו, הרב ר' שלמה יצחק דראָזד, את אביו ואמו ושאר בני משפחתו, חבריו ומרעיו, מלמדיו ומוריו, כשכל אחד מהם השפיע עליו במישרין ובעקיפין. להשפעות נצטרפו כשרונות טבעיים שבהם חונן, הבנתו ותפיסתו, בתוספת של יכולת ההסתכלות וכוח ההבעה — ומכולם יצאה אותה מזיגה של עוז רוח ותקיפות דעת, של איש הספר ואיש המעשה, של בעל ההלכה ובעל האגדה, הכרוכים באישיותו של רב צעיר. עם זה נאמנה עלינו עדות רב צעיר, כי כל ימיו סבל מתסביך של שפלות וכי מלחמה תמידית היתה לו בין הכרת ערך עצמו ובין ההשתעבדות לרצון זר. לעיניו הופיע תמיד זקנו, הרב שלא ידע פשרות ולא נטה בין ימינו לשמאלו בדברים שבין אדם לחברו ובין אדם למקום. אך לידו היה עומד גם

אגרת מהרב ר' שלמה יצחק דראזד משעביז, זקנו של רב צעיר, להרב ר' אברהם אבא ב"ר יעקב ווערנער, לפנים דומ"צ בעיר טעלא, פלך קובנה. בשנת תרנ"א נתקבל לרב בלונדון, בעדת "מחזיקי הדת". מאגרת זו, שתאריכה: צום הרביעי [תשעה בתמוז], תרנ"ח, ניתנו בכאן ההתחלה וסיומה.

אביו, שמפאת מזגו הטוב לא רכש לו עמדה עצמית משלו וכל ימיו בקש להשתחרר מעולם של אחרים. אהוב על ההמונים ורחוק מהתרברבות, לא יכול היה אביו להשיג את שאיפתו הגדולה בחייו — רבנות, שעם כל הענווה שלה היא מטיפה, היא גם דורשת התנשאות על אחרים. ובכן, מזיגה של ירושות שונות יצאה מכאן, ושתיהן — זו של זקנו וזו של אביו — התנצחו בו תמיד ולכלל מזיגה גמורה לא בא.

זקנו מצד אמו היה איש תקיף בדעותיו, בעל רגשות חזקים של רוח סוערת, ואליו נשאר רב צעיר דבוק כל הימים. אישיות בעלת תכונות מתנגדות היה, שסאתן גדושה, אך עם זה היה שלם עם עצמו ועם אלהיו. עם כל גדולתו בתורה לא פרש עצמו מן הצבור ושמש מורה דרך לעדתו, עדת המתנגדים בעיירה שעביו. אך גם בעלי ה„כת", כפי שכינה זקנו את החסידים, כיבדוהו למרות שמלחמה היתה לו עמהם כל ימיו. מכיון שנתחנך אצלו, קבל רב צעיר מזקנו לא רק את אהבתו ללמוד התורה אלא גם את יחסו לחסידים והשקפתו על תורתם שנשארו שקועים אצלו כל ימיו. את רשמיו אלה קבל מהחסידות שברייסין, שלאמתו של דבר אף היא היתה נוהרת אחרי למדנות. אך כשבא רב צעיר לעמוד על ההבדלים בין החסידים והמתנגדים נוכח שאצל הראשונים יראת שמים עולה על למוד התורה, ועל כן קבע: „כלל הוא: החסידים הם יראי ש מ י ם, והמתנגדים הם יראי ה ס פ ר".

זקנו, הרב ר' שלמה יצחק דראזד, פיקח היה במילי דעלמא, וכשם שפנו אליו בדברים שבין אדם לחברו בדיני תורה, כך היו גם מריצים אליו אגרות מארבע פנות העולם בענינים שונים שבהם נתבקש להביע דעה או להכריע בנידון. בארכיונו של רב צעיר נשתמרו אגרות מרובות שנכתבו לזקנו — אלה הגיעו אליו אף מרבנים שבלונדון, אנגליה — ושתים מהן אנו מביאים כאן. האחת, כתובה בלשון העם, היא ממרת „שייגא עלקא יפה, אשת הרב המנוח מק"ק פסקאוו" שמחוץ לתחום־המושב ברוסיה הצפונית־מערבית. בה היא מבקשת מאת הרב להביע את דעתו אם אותו בחור מהעיר שעביו, שמספרים בשבחו, „שדוך הגון" הוא לבתה, משום „שאין לתת אימון רב בדברי השדכן". וזו לשון האגרת:

„יום ג׳ פרשת שופטים שנת תרס״ג

לכבוד ה״ה״ג המופלג המפורסם כש״ת מוהרר שלמה נ״י

אַזוי וויא עס איז מיר אנגיקוממען אַבריף פון בני משה יצחק נ״י אַז מען האָט אום פארגישטעלט פאר מיין טאכטער אַשידוך פון שעבעז מיט איינעם ה״ג [האי גברא] ר׳ חיים ליב אקאדעש ער איז דער ברודער פין ה״ג זעליג אקאדעש. אַלזוֹ בעט איך אייך רבי איר זאָלט זוֹ גוט זיין אינד מיר אַפּ שרייבען אייער מיינונג צוא איז דאָס אַפּאַסענדער שידוך פאַר מיין טאָכטער. איך פאַר לאָז זיך אויף אייך וויל איך וויס אַז איר וועט מיר ראַטען וויא אַגיטער פריינד. אונז איך בעט אייך זייער מיר אַללעס עס אויס ציא שרייבען וואָס פאַר מענטשען זייא זיינען, אונד וואָס פאַר אַסאָרט מענטש זיין זיי איז. וויל מען לייבט דעם חתן זייער. וויל איך וויסען אייב דאָס איז ריכטיג וויל דעם שדכן קען מען דאָך אַזוי פיל גיט גלייבען. איבערהויפט ציא פירט ער זיך אויף גיט ? ציא איז ער איין אַרענטליכער מענש אונד אונד ציא בעשעפטיגט ער זיך מיט עפּעס. אינד וויא איז דער מצב פין אים. צוא זיינען זייא פערמעגליכע מענטשען? ביטטע מיר אללעס באלד ציא אנטוואָרטען כדיי איך זאל וויססען וואס ציא אנטוואָרטען מיין זון — פיר וואָס איך וועל אייך זייער דאנקבאר זיין. שיינא עלקע יפה אשת הרב המגוח מקק פּסקאָוו

ШЕЙНА АБРАМОВНА ИОФФЕ
ПСКОВ

ענין רב נמצא באגרת השניה, שנשלחה להרב שלמה יצחק דראָוד. היא נכתבה בשנת תרס״א, בידי שמעון יהודי באָגין, שו״ב דמתא אופא, לשעבר עיר מחוזית במזרחה של רוסיה המרכזית, ובה ישוב יהודי זעיר דלא מינכר (לפי המפקד של שנת 1897 ישבו בה 376 יהודים מתוך אוכלוסיה של 49,000 איש, ורק שנה לפניה ניתן להם רשיון להמשיך ולקיים בית־כנסת, שנוסד תחילה בש׳ 1855, כרשום ב„יעווריייסקאָיה אנציקלופדיה״, XV, 143). אותו „שוחט ובודק״ שימש אולי גם מעין „רב דמתא״, ואליו פנו גבאי החברה קדישא בשאלה אם מותר לקבור קראי, שמת שם, בקבר ישראל, לאחר שקבלו סכום של מאתים רו״כ דמי קבורה. השתלשלות הענין כולו, שבו נתערבו גם „השוחט ראשון״, „האיסטעקראטי [האריסטוקרטיה, היינו: אלה שלהם רוב בנין] דפה״, שר הפלך ו„הרב דממשלה״, מתבררת מגוף האגרת:

מצש״ק [מוצאי שבת קודש] ה׳ מר חשוון תרס״א אופע

כבוד הרב הגאון המפורסם סוע״ה [סיני ועוקר הרים] דגול מרבבה וכו׳ כש״ת מו״ה [כבוד שם תפארתו מורנו הרב] שלמה יצחק שליט״א [שיחיה לאורך ימים טובים, אמן].

שלו׳ למר ולכל אשר לו

ידעתי כי מעלתי נגד כבוד הדר״ג [הדרת גאונו] שליט״א אשר לא כתבתי עד הנה מצדי וכל אשר לי כי ידעתי כי יהנה הדר״ג ממצבי העתה אשר ת״ל [תודה לאל] מתיתי פה בנקיל ובכבוד לשוא אתרחיץ במעינות המענות רק אומר אמנם מעלתי ואבטח ביקרח רוח של הדר״ג שימחול לי[.] רצוני היה לכתוב לכתה״כ [כבוד תורתו הכבודה] קודם החג ולקחת אתרוגים אך לא ידעתי עדינה הנהגות דפה אי״ה [אם ירצה השם] בשנה הבאה אשלח לקחת אתרוגים — עתה באתי לשאול את הדר״ג שאלה אחת ואבקשהו למהר תשובתו[:] ביום ה׳ העבר מת פה קראי אחד ונתנו לגבאי דח״ק [דחברה קדישא] שני מאות רו״כ לקברו על בית עולם, ואחר שקבלו המעות באו ושאלו אותי אם מותר לקברו בקבר ישראל[.] אנכי אשר לא מצאתי מקור לזה רק נזכרתי הגמרא גטין דף ס״א דמקברין מתי עוכ״ם [עובדי כוכבים, מזלות] משום דרכי שלום פרש״י אבל לא בקברי ישראל[.] ואחרי דבכל הדינים נחשבים הקראים כעוכ״ם גמורים א״כ לא נכון לקברם בקברי ישראל[.] גם ראיתי הפ״ת בס׳ שס״ג סק״א בשם הח״צ ובשם הגו״ב ע״ש [הפרי תואר בסימן שס״ג סעיף קטן א׳ בשם החכם צבי ובשם הגודע ביהודה, עיין שם] גם ראיתי החת״ס [החתם סופר] תשובה של״ד ובע״ד של מהרד״ט [עקרי דינים לר׳ דניאל טירני על שולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה]. מכל אלה לא מלאני לבי להתיר[.] אך השוחט הראשון דפה אמר להם כי אין בזה שום נזק[.] ולמי אמר להאיסטעקראתי דפה אשר יחד הי׳ באהבה אם [עם] הקראי המת[.] גם כי המה רחוקים מתורת ישראל אוכלים טריפת [טריפות] ומחללי שבת. וכאשר היראים דפה חששו לדברי ולא רצו להניחם השיטו הקראים מכתב בקשה להשר הפלך דפה והוא שלח להרב דממשלה שהוא יעשה כדעת[.] וכאשר שמע מהשוחט דברי צוה להתעסוק [להתעסק] ולקברו ונהגו בו כבוד[.] השוחט הלבשו [הלבישו] בגדי משי כנהוג אצל הקראים גם הניחו בארון כנהוג בין העוכ״ם ושלחו אחרי ולא הלכתי רק אמרתי להם שיתנו מקום בקצה הב״ע [הבית עולם] ולגדור סביב למען שלא יהי׳ שייך להב״ע הישראלי ולזה צייתו לי[.] קברו אותו והשוחט אמר על הקבר תפילות הקראים השייכים לאמר על קבל כמנהגם ואח הקראי אמר קדש [קדיש] ועתה יתרעמו עלי הקראים[,] גם מעדת האיסטעקראמי[,] מדוע אסרתי מבלי לקברו באמצע הב״ע[.] אנכי אמרתי כי גם זה לא אדע אם שרי אך מה לעשות נגד צו שר הפלך ורב מהממשלה. אי לזאת אבקש את הדר״ג נא למהר תשובתו למען הראיתם פסקי רב מפורסם בזה והגיני [והגני] מכבדו שמעון יהידא שוב דפה[.]

אדרעס שלי

Уфа, М. Казанская ул., д. Кирилова

Ш. БОГИНУ

[מעבר לדף רשומה תוספת זו]:

כן אבקש את הדר"ג לשלוח ספרי של חובבי ציון כי אנכי נפחתי בהם רוח התשוקה ויותר משלשים אנשים באו עה"ח [על החתום] לשלם דמי חדשי ואבקש את הדר"ג ללמדיני איך להתנהיג את הכסף ועוד —

גם שתי אגרות אלה מוסיפות קוים מעניינים להיקף פעולותיו של הרב ר' שלמה יצחק דראָזד, זקנו של רב צעיר, ועדות הן לשלוחות השפעתו שיצאו משעביז לקרוב ולרחוק. וודאי כדאי היה להביא את תשובותיו לאגרות, אך אלה לא נמצאו בגנזים. כנראה לא נהג להשאיר העתקים מהן אתו, כשם שלא הגיעו אלינו דברי תורה ממנו בכתובים, להוציא את תשובותיו לשאלות שאחרים שאלוהו והכלולות בתוך אגרותיו.

זקנו הטיל את מרותו גם על אביו של רב צעיר, ר' אלכסנדר זיסקינד, וזמן רב היתה גם פרנסתו תלויה בו מאחר שהיה סמוך על שולחנו כחתן לבתו. בעולם המעשה לא הצליח, ובהומור עדין מספר רב צעיר כיצד ניסה אביו להיות סוחר, וסוף הדבר היה כי יצא נקי ממסחרו ומטה לחמו שוב נשען על שולחן חותנו. מכובד היה אביו על בני העיר, שלהם היה נחשב לדיין ולמורה־הוראה, אף־על־פי שעיסוקו היה בשחיטה. אך את מעמדו החברתי אפשר להבין מתוך ציון קולע בפי כותב הזכרונות: „למעשה לא היה אלא סתם ר' זיסקע".

אמו של רב צעיר, שאת שמה אינו מזכיר — והוא פרט מענין, ויסודו כנראה באותו נוהג שאין הבעל מוציא מפורש את שם אשתו ופונה אליה בלשון „צי הערסטו", ומשתמש בשעת שיחה בשם הגוף בלבד — היתה שונה תכלית שינוי מאביו, „משכלת ובמקצת אפיקורסית לפעמים", בשאלה קושיות על ה' ועל משיחו. לפי דברי בנה התנהגה לפי רוח הזמן, היתה מצויה אצל ספרות יידיש של אז וקראה בספריהם של יצחק יואל לינעצקי ונחום מאיר שייקעוויץ, המכונה שמ"ר, ואף באלה של שלום עליכם, שפרסום יצא לו בימים ההם בגלל ספור־האהבים „סטעמפעניו" מחייהם של ה„כלי־זמר" הנודדים. מסתבר שביתה היה הופך בשבתות שלאחרי הצהרים לבית ועד לבחורים ובתולות שקראו בספרות זו, שוחחו בעניני דיומא, ומכאן אף התקרבו הלבבות זה לזו. אמו עסקה גם בצרכי צבור, השתתפה בעניני הכלל, סייעה לזקנו במחלוקות שבין החסידים והמתנגדים שלא פסקו, והכריעה ענינים שבין צעירים לזקנים. לא פלא הוא איפוא שעירנות צבורית זו אף עברה בירושה מהאם אל בנה.

פרק מיוחד מקדיש רב צעיר לזקנו ולזקנתו מצד אביו. זקנו זה, ר' יצחק אייזיק, היה מתגאה בשלשלת היוחסין שלו ובה, כנראה, מצא תשלום־מה לתלותו כל ימיו באשתו, שהיתה עקרת הבית ומפרנסת את בעלה. לפי דבריו היתה בעלת מרץ יוצאת מהכלל, זריזה במעשיה ואחוזת חשק לטלטול ולעגלות שלא נתן לה מנוחה. ותוספת קצרה — „כנראה, ירשתי אני ממנה את החשק הזה" — מבארת את נטיתו של רב צעיר לנדודים ולמסעות.

מחוג משפחתו וסביבתה הדרך מובילה לחינוכו של רב צעיר ודרכי למודו, שעליהם אנו מוצאים בכאן פרטים מלאי ענין. סדר הלימוד היה קבוע מאז ומקדם, ובמדינת רייסין הלכו בעקבות הסדרים שבמדינת ליטא. להוציא חומש עם רש"י מיעטו ללמוד תנ"ך, אף־על־פי שעליהם נוספו — לא תמיד ולא בכל מקום — נביאים ראשונים, תהלים, משלי ואיוב. אך בזכותם של דברי הנבואה בספר ישעיה מפרק מ' ואילך, שנזדמן במקרה לידיו, ניטעה בלבו אהבה רבה לתנ"ך, שינה ושילש בו עד שהיה שגור על פיו. מכאן באה לו, לאחר זמן, נטיתו לעסוק בחקר המקרא, על מנת להבין את דברי הכתוב שנשארו תורה סתומה, ואת המקרא עצמו תפס כחלק מהספרות שנשתמרה מתקופת קדומים בחיי ישראל.

אך העיקר בחינוך של אז היה לימוד הגמרא עם תוספות ומהרש"א, ובו זכה למלמדים שהורוהו על דרך הפשט הפשוט. עם זה טעם גם טעם לימוד תורת הפלפול עפ"י שיטת „שב שמעתתא" של בעל ה„קצות", שעה שנשלח לישיבת לוצין, שהיתה למורת רוחו של זקנו, שהעדיף את לימוד הפוסקים. אתו, עם זקנו, המשיך ללמוד בקביעות גמרא עם תוספות, ובהיותו מוכן די צרכו למד בעצמו את המסכתות בסדרי נשים ונזיקין, עם רש"י, תוספות ושאר מפרשים.

עם זה התחיל לעיין בספרי המחקר של ימי הביניים, שבהם השתדל למצוא מרגוע לספקות שנתעוררו, כרגיל אצל צעיר בעל רגש ובינה, שנטרד בבעיות של מציאות אלהים, סוד היצירה, השארת הנפש ודומיהן. פתרונות לסודות אלה חפש גם בספרי קבלה, שבהם לא מצא תשובה הגיונית לשאלות שהעסיקו את מוחו, ושנתחזקו עם עיונו בספרי מוסר המלאים תיאורים של יסורים שמיסרים בהם את הרשעים.

ההיסוסים שבהם נתנסה נתעוררו כשהכיר ראשונה ספרי השכלה.

תחילתם היתה בחשאי ובצנעא, כשאחד המלמדים סייעו לכך — הכל כדרכם של צעירים רבים מישראל שעל ידי ספרים אלה פתחו להם שביל לעולם הרחב שמחוץ לד' אמות של הלכה בה היו לנים. הספרים הם אלה החוזרים ונזכרים אצל בעלי הזכרונות מאותה תקופה — הלא הם ספריהם של נפתלי הירץ ווייזל, „עיט צבוע" ו„אהבת ציון" לאברהם מאפו, ו„תלמוד לשון עברי" לבן־זאב. המשך קריאתם היה כבר בגלוי, ללא פחד של עין צופיה מאחורי גבו של הקורא בהם, והדעת היתה נתונה לספריהם של קלמן שולמאן ושמשון בלאך, בעל ה„שבילי עולם". הרבה שלוחות היו להשכלה, והן נתפשטו לעבר ספרי ההיסטוריה העממיים כ„יוסיפון", „צמח דוד", ו„סדר הדורות" — מזה, וספרי מחקר, מהם כשרים וכשרים למחצה — כגון „הכוזרי", „מורה נבוכים" וה„עיקרים" למחברים של ימי הבינים, ו„ספר הברית" לר' פנחס אליה הורוויץ מווילנא, ו„ספר המפתח" למשה אהרן שאצקעס מקארלין — מזה. אלה ואלה הרחיבו את ראיתו של כל בר בי רב על „העולם הרחב" שאליו יצא, ולפעמים הציץ האחד ונפגע ללא שוב.

אך השכלה זו, שבסופה שלחה שרשיה גם לעבר התנועה הלאומית, שותפים היו לה באותה תקופה שרב צעיר מתארה בצמצום רב. האחד היה — מ ו כ ר ה ס פ ר י ם, שלכל מקום שנדד „סחורתו" נדדה עמו, והוא הוא אשר היה בין מרבי ההשכלה בישראל. הלה וודאי לא זז מבלי ספרי רומ"ל באמתחתו, אך גם חבילת ספרי השכלה לא נפקדה בה. עדיין הקפיד והשגיח עליהם בשבע עינים לבל יכשלו בהם התאבים לדעת מה שלמעלה מהם, אך בכל זאת לא עלה בידו של מוכר הספרים להסתירם מעין בוחנת ובודקת. וכך באו ספרי אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין וראובן אשר ברוידס — מחוג ההשכלה שלאחר תקופת ווילנה — לצעירי ישראל. עדיין לא זכה מוכר הספרים לציון ראוי לשמו בספרותנו, ועל כן יקר לנו כל המוסיף פרטים למפיץ ההשכלה האלמוני.

גורם שני בהפצת ההשכלה בעיירה היהודית של אז, ושעליו מתעכב רב צעיר, היה ה ע ת ו ן ה ע ב ר י — „הצפירה" ו„המליץ" — כשזה האחרון, בעריכתו של אלכסנדר צדרבוים, ידו על העליונה, בעיקר באותו חבל רוסיה של בעל הזכרונות. לצדם של המאמרים מסוג של „על המדינות בו ייאמר", שבהם הביע העורך את דעותיו על ארצות שונות ומדיניותן, הביא בעתונו ידיעות מהנעשה בעולם היהודי לתפוצותיו,

ופירסם קורספונדנציות — כששכר ההדפסה, בכסף ממש או תמורתו בחותמים, על כותביהם — מערים ומעירות בתחום המושב. אף תחילתו הספרותית של רב צעיר בדרך זו היתה, כשפרסם מכתב משעביו, בשם נסתר חב"א (ראשי תיבות של: חיים בן אלכסנדר), על אחד קמצן גדול שנפטר ולא הניח אף פרוטה לדבר שבצדקה. תאבי דעת מצאו בעתונים העבריים את שאהבה נפשם, יצאו בדרישות להכניס תיקונים בחיי ישראל, קבצו מסביב להם נוער הקרוב לרוחם — ופרצופה של העיר, או העירה, נשתנה.

ה.

בזכרונותיו מספר רב צעיר על קצה ההתחלה של תנועת ההשכלה בעיר מולדתו, אך ברובו הוא עוסק באותם ימים ושנים כשעירתו שקטה על שמריה. סדר עולמה כפרצופה קבועים היו; מבנה החברתי איתן ללא ערעור; חלוקה לעשירים, דרי מעלה — מזה, ועניים, דרי מטה — מזה; גבאים ופרנסי הקהילה, ו„בעלי בתים" הכפופים למרותו של המרא דאתרא — מכאן, ועשירים תקיפים, שדרכם דרך חוצפה ועזות — מכאן. לצדו של האַלם, המסרב לקיים פסק־דין של ישראל ומאיים בהליכה לערכאות של גויים, לא יחסר אף המלשין, שדרכו מאז להתודע לרשות וללחוש באזנה דברי שטנה על אחיו. ולשלמות התמונה יש אף רשמי זכרונות קטועים על „החוטפים", אותה פסולת צבורית זו, ששרשה במלשינות ושסייעה לשעבודם של ילדים רכים מישראל בעבדות הגיוס של מלכות ניקולאי הראשון הרשעה. יאמרו אולי: הלבנת פני העבר יש כאן. ולא כן הוא: תיאור נאמן של מציאות שהיתה ניתן לנו בכאן. היו צללים מרובים בעבר זה, ואותם לא העלים רב צעיר. רשמים אלה נשארו חרותים בזכרונו, והוא מסרם לנו שעה שתמונת עיר מולדתו עלתה לפניו.

במרכזה של תמונה זו עומדת המחלוקת בין החסידים והמתנגדים שבאה כתוצאה מאותה מלחמת דעות ב„מדינת רייסין" שעל כמה קוים ממהלכה התעכבנו לעיל. מחלוקת זו, שהיתה מקור לשנאת אחים ולריחוק הלבבות עד כדי איסור חיתון, ששני הצדדים קימוהו כגזירה מן השמים — אף היא ניתנת כאן מתוך ראיה של אותם הימים. ודאי צביון מיוחד לה של אחד שגדל וחונך בסביבת זקנו, „מתנגד עקשן שבמתנגדים",

הנשאר נאמן לאותה קנאות של תלמידי הגר"א. אך עם זה יש כאן תיאור חי ותוסס של אנשים ומעשים, שהיו כרוכים באותה מחלוקת, ומתיאוריו של רב צעיר יכול אחד לראות מה גדול היה כוחו של אותו שינוי של אמירת „כתר", בפי חסידים, בקדושת מוסף במקום „נעריצך".

סיפוק רב ימצא הקורא ב ע נ י נ י ם שונים, שבהם דן רב צעיר בזכרונותיו מימי נעוריו, ו ב ט פ ו ס י ם אחדים, שאותם הוא מתאר כתושבי עיר מולדתו, שהיתה מלאה יושבי קרנות, עושי חדשות ו„בעלי מלחמות". הנה, בעל הטקסא, שהכרנוהו מקרוב מכתבי מנדלי מוכר ספרים, התקיף אצל הממשלה, שממנה הוא חוכר את מכס הבשר וחותך חיים לכל חי; לצדו מופיע ישעיה־ליב הרופא, ה„אפטייקער" של העיר, שכל רופא הבא לשם מוכרח היה תחילה לעשות קנוניא עמו; וכנגדם עומדים ניסן החיט ומשה הצורף, מאותם יגיעי כפים הישרים שעסקו בלמוד התורה ובמחקר כפי השגתם, באופן ש„אחד היה מקובל ואחד היה חקרן". מן הצד מופיעה, מאחת הזוויות שבבית המדרש, דמותו של „הפרוש", היושב ליד ספר פתוח ללא תנועה, ושכל דבורו הוא בבחינת שתיקה אחת גדולה; ולידו לא יחסר אף ה„בעל שם", המבקר לימים את העירה ונותן כל מיני סגולות וקמיעות לכל דורש, מראה חידושים ונפלאות בגימטריות ומגיד עתידות לפי חכמת היד וחכמת הפרצוף, כשעתיד עצמו לוטה בערפל בבחינת „רופא ולא לו".

ה„בעל־שם" — מקומו בתחום ה פ ו ל ק ל ו ר הישראלי הוא, ואף כאן ימצא הקורא כמה פרטים מאַלפים על אמונות־עם שונות, שהיו נחלת הרבים בעבר הלא־רחוק. החזקות שבהן היו האמונה במתים הבאים להתפלל בבית־הכנסת הסגור והאמונות בגלגול ובשדים. שלשתן מלוות היו בפחד נורא, ושום אחד לא היה פטור ממנו, ואפילו אמירת „שמע ישראל" בבהלה, כסגולה נגדן, לא העלתה ארוכה. גם החסידות הוכנסה לתחום זה — בעל כרחה, כנראה — לפי עדותו של בעל הזכרונות: „אנחנו, נערי המתנגדים, היינו יראים לעלות לראש הצוק ממש [של ההר שנקרא „דער חסידישער בארג"] ... מפני שהיו אומרים ששם פורחות נשמות הרשעים שהיו באות אל הרבי הזקן [ר' שניאור זלמן מלאדי] לתיקונן" (פרקי חיים, עמ' 3). האמונה בשדים ורוחות אף לה פנים שונים, והפן האחד הוא ה„לאַנטעך", הנזכר בכאן: „... והיו מספרים, שהתלוי שנעשה „לאַנטעך", כלומר רוח, כעין לץ בעולם" (עמ' 83) —

והוא מהרווחות העותיקים ביותר, שכן מצינו אותו בתוספות (למס' מעילה, יז, ע"ב): „בן תמליון אותו הוא שקורין ל מ ט ו ך בלע"ז."

ענין מיוחד בפני עצמו בפולקלור הוא ה כ נ ו י י ם ושמות־גנאי שהיו נחלת הדרים בצפיפות ובשכנות זה לזה, וששרשם בידיעת הליכותיו ותכונותיו של כל אחד ואחד שהוכה בשבט חריפות לשונו של הממונה על הכינויים. וכך אנו מוצאים כאן כנויים ופירושיהם בצדם: „לייזער דער ענדיק", על ש„פניו היו אדומים ומנופחים כפני תרנגול הודו"; „א שעה פאַרטאָג", לאחד שהיה בעל פנים שחורים, „כלומר, חושך — לפני שהאיר היום"; „דער יצע הרע", „משום מעשה שהיה, שאשתו ילדה קצת מוקדם לאחר חתונתה לפי החשבון של הנשים המוזרות בלבנה"; עליהם נוספו שמות־גנאי למשפחות שלמות — „די גנבים", „די ליגנערס", „די שיכורים" — על שם שניתן לאחד מבני המשפחה; שמות לבני עיירות — כאותם „שעבעזער יאַרשן", על שם אותו דג קטן „יאַרש", „המלא עצמות וקטנות דוקרות", או „דרויער שכל" — על שם העיר דרויא שהיתה מלאה חכמים וסופרים; ועם זה מסופר כאן על כינוי לשבח — תואר כבוד של „רב", שניתן לאשה, לאם זקנתו של המחבר: „אני עוד הכרתי את הסבתא, אם זקנתי, ששמה היה א ל ק א והיתה מפורסמת בצדקתה וחסידותה המופלגת עד שזכתה לכינוי ר' א ל ק א" (עמ' 62). כינויים ושמות־גנאי ניתנו גם לגויים שבשכנותם ישבו, ולהבדיל מישראל „היו כנויי השמות שלהם של חיות ועופות טמאים". אף לחלקי העיר היו שמות משלהם, מין „גיאוגרפיה" ישראלית משלה, וכך סח לנו רב צעיר על ה„שלאָסבאַרג", „דער חסידישער באַרג" ו„באַטאַרייעס", רוכסי הרים קטנים, שמשום מקום טומאתם ישבו שם רק נחותי דרגא, והפכו לגנאי ולאחד שיצא עליו שם רע קראו: „באַטאַרייעניק". אף קצה העיר, ש„הנמושות והאספסוף דרים שם", היה לו שם משלו: „וויהען", שמשמעו גירוש, היינו מקום שהרועים מגרשים את הבהמות למרעה.

חשיבותם של פרטים אלה אולי אינו עולה כד בבד עם היריעה הרחבה שאותה מגולל רב צעיר לפני הקורא, אך הם מוסיפים לויתן למתואר. על ידם מתבלט הגוון המקומי, ותיאור ההווי מתבשם מתוך סממנים אלה. בצירוף להם באות צ ו ר ו ת ל ש ו ן המתובלות בביטויים שונים משפת יידיש, לשון החיים של עדת ישראל שאותה מתאר

רב צעיר, שבה בילה את ילדותו וימי נעוריו, ושהשפעתה מרגשת על כל צעד ושעל אף בסגנונו העברי. כי זו לא רק לשון המונים היתה, אלא אף של לומדים והוגים בתורה שמצדם העשירו אותה באוצר מלים מהלשון העברית. וכך יצא שה„רבי" בחדר ומלמד הגמרא בישיבה היו להם חלק ונחלה באותו סגנון שרב צעיר השתמש בו בכתיבת זכרונותיו. ממנה נוספו לו חיות ורעננות, ונוצרה מזיגה נפלאה שעל ידה הצליח לתאר את סביבתו במילואה.

בסגנון זה משמש ה ה ו מ ו ר חלק בלתי־נפרד מהתיאור עצמו. יסוד איתן הוא בכתיבתו, ומרגישים בחוש כי הוא גורם הנאה מרובה לכותב עצמו ולקוראיו על אחת כמה וכמה. הומור זה טבעי הוא, שופע מאליו ללא כל מעצור, ותוספת חן הוא ללשון האינטימית שבה נכתבו הזכרונות. ואין לך הישג גדול מזה כשהסופר וסגנונו על גבוריו ולשונם נעשים חטיבה אחת. את חריפותו של אותו הומור אנו מרגישים בעיקר בשעה שרב צעיר בא לתאר אנשים שונים שבחיצת ט י פ ו ס להם. הוא ניחן בכשרון לתפוס את המיוחד שבהם, ואותו הוא מתאר בקוים אחדים ובמלים מספר. בסגנון ההומור שלו משתמש רב צעיר בדפוסי לשון של העברית והאידית גם יחד, והתוצאה היא — הרכבה מיוחדת במינה. נביא רק דוגמא אחת מני מאות להבהרת הענין: כשעלה רב צעיר על כסא הרבנות באודיסה, התחילה מחלוקת גדולה כנגדו, שבה השתתפו גם „בריונים" שנשתייכו לחברת „פת לאורחים". בתארו ענין זה, מספר רב צעיר: „למשל, כשהתחלתי לדרוש בבית המדרש הגדול היו הם מתחילים להתפלל מוסף ולרקוד „קדוש" או בקול רעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול. ואי־אפשר היה להשתיקם, כי כלום אפשר להפסיק יהודים בשעת אמירת „קדושה"? הקורא יבחין מיד, כי האמירה „או בקול רעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול" מקדושה של שחרית לשבת באה. אך יוסיף נא לקרוא את השאר, שבו מדובר על אחד מראשי הבריונים, שדווקא לא הפריע באחת הדרשות: „פעם ביום „שמחת תורה" בא הוא עם אחוזת מרעיו ורקדו בביתי. וכטוב לב המלך ביין שאלתיו, מדוע נהפך לבו עלי לטוב או, אחרי הדרשה. ענה לי: אני אגיד לך את האמת. מלכתחילה נכנסנו על מנת לסדר לך מהומה [הייגו, ביידיש: „מאכן דיר אַ טרעוואגע", או „מאכן דיר אַ סקאנדאל"] ואם יהיה צורך אף להורידך מן הבימה. אבל אירע הדבר שבשעת הדיבור התחלת להתגרד בקדקדך, ומכיון שראיתי

זאת אמרתי לחברי: אל תגעו בו, כי אחד משלנו הוא („ס'איז אונזערער אַ קראַץ"). וכך ניצלתי על־ידי התגרדותי מצרה גדולה" (פרקי חיים, עמ' 183—184).

ו.

דרך סגנונו אינו עוזב את רב צעיר אף בשעה שהוא בא לספר על א י ש י ם שונים שפעלו עליו, או שבא במגע אתם, כשהוא נמצא כבר מחוץ לאותה סביבת נעורים שלו. להם הוא מקדיש פרקים שלמים, או קטעי־פרקים — הכל לפי חשיבותם. אך גם כאן אין הוא מרחיב את הדיבור עליהם, ומה שנותן בצמצום הוא נותן. משום שכמה משנותיו חי במחיצתם של רבנים וגאונים מישראל, טבעי הוא כי חלק ניכר בספר זכרונותיו הוא מקדיש להם. גם אותם תפס במילואם, תיאר את התנהגותם עם קרובים ורחוקים, את שיחם ושיגם, ועמד על טיבם.

את המקום הנכבד ביותר מקדיש רב צעיר לר' יצחק אלחנן, רבה של קובנה, שבו מצא „איזה ניצוץ מזהיר מנשמה יתירה מבהקת שעולה למעלה מגדלות תורה ולמעלה מגדלות חכמה". לעיניו עמדו כמה רבנים גדולים מן הדור הישן ומן הדור החדש שהכיר בחייו, ובאף אחד מהם לא יכול היה למצוא דוגמתו. הוא רצה לעמוד על סוד השפעתו הגדולה של ר' יצחק אלחנן, ומצא כי הוא נמנה על אותם „מנהיגים רוחניים שכחם הוא כח רוחני, כח התורה והאמונה החיה". ועוד מצא בו „אחדות זו שמלאה את כל חדרי לבבו ומוחו הגדול, זוהי שהשפיעה באור חוזר על כל הבא עמו במגע ומשא". בפרק זה לא נהג רב צעיר מנהג של צמצום, אלא פתח צינור של שפע שעה שבא לספר על אישיותו של אחד מגדולי ישראל, וכל הפרק על ר' יצחק אלחנן הוא ש י ר ה ש ב ה ל כ ה.

אך עוד רבנים בישראל השאירו בתקופת חיים זו של רב צעיר רושם שראוי היה להעלותו בספר זכרונותיו. וכך הוא מצייר לפנינו את דמותו של „הגאון הרוגטשובי", הוא הרב ר' יוסף בהרב ר' אפרים פישל ראזין, שמקום מושבו היה בדווינסק, ושידוע היה בכינויו „דער ראַגאַטשאַווער עילוי". אותו בקי בכל חדרי תורה טיפוס תמוה היה, לפי המתואר, שקוע במחשבותיו שהיו נתונות בתלמוד ובנושאי כליו, והכל — בעל פה, מכוח זכרונו הגאוני בלבד. חריפות ובקיאות באו כרוכות אצלו, והוא, הצעיר, שבא אצלו לשאלו איזו קושיא, עמד לפניו „ככלי מלא בושה

אגרת מר׳ יצחק אלחנן ז״ל, רבה של קובנה, להרב ר׳ שלמה יצחק דראזד, ז״ל, זקנו של רב צעיר.

וכלימה מבלי להבין דבר" שפלט אגב הילוכו־מרוצו מזוית שבחדרו.

„הגאון הרוגטשובי" רחוק היה מהחוויות העולם, אך ממנו אין ללמוד על כלל הרבנים שהיו מעורבים, לפי טבעם ומעמדם, עם הבריות, ותעודתם היתה, כמאז ומקדם, לעמוד על משמר היהדות המסורתית. רק מתוך גישה זו אפשר להבין את עמדת אלה ביניהם אשר יצאו תוצץ נגד הציונות בקבעם כי היסוד הדתי, ולא הלאומי, הוא המחזק והמחזיק את ישראל סבא. ואף־על־פי שלא במפורש נאמרו דברים אלה, הרי אפשר לעמוד עליהם מתוך המסופר בפי בעל הזכרונות שלפנינו שעה שהוא מתאר, דרך משל, את הרב ר' יהושע פריל מהעיירה הקטנה קרוק שבליטא, שלפי עדות הכותב היה „בעל סגנון ובעל כשרון פולמוסי חריף"; וכדומה לזה אנו רואים אף מתיאור דמותו של הרב ר' אהרן שמואל תמרת, שנתפרסם בשם „אחד הרבנים המרגישים", שתחילתו היתה קשורה בקבוצת חובבי ציון וסופו כמתנגד גמור לציונות. אלה היו בעלי שאר נפש שלא כחברייהם, שנימנו על „הלשכה השחורה" המפורסמת בשעתה, שבראשה עמד ר' יענקלה ליפשיץ, בעל „זכרון יעקב", המנצח על כל המכונה הצבורית מסביב לר' יצחק אלחנן בקובנה. על „לשכה שחורה" זו נלוו, בין השאר, הרב דוד הכהן טריוואש מווילקי, שהוציא את הירחון „הפסגה", והרב ר' עקיבא רבינוביץ מפולטאבה, עורך הירחון „הפלס". אך כנגדם לא היה מיעוט כלל אותם הרבנים שהמשיכו את המסורת של ר' שמואל מוהליבר, רבה של ביאליסטוק, ונתנו יד לציונות למרות אימת הקנאים עליהם. ביניהם אנו מוצאים, דרך משל, את הרב ר' שמואל יעקב רבינוביץ, שנתפרסם אחר כך בשם „הרב מסופוצקין", ושאחיו של בעל הזכרונות, שמואל טשרנוביץ („ספוג") ז"ל, שימש זמן מה כמזכירו, שעה שהלה נעשה מורשה מטעם הקונגרס הציוני. ובמקומה של הפעולה הציונית המרכזית, באודיסה, אנו מוצאים את הרב ר' דוד שלמה סלושץ, שנבחר בתור חבר בועד חובבי ציון דהתם, ושבניו — פרופ' נחום סלושץ, אלכסנדר ומשה כרמון (סלושץ) — קבעו שבות בארץ־ישראל. אלה ואלה באים בכאן כפי שראם בעל הזכרונות מתוך פגישותיו אתם, ובמתואר ימצא הקורא פרטים מרובים שהם תוספת לתקופה של תסיסה והתעוררות בחיי ישראל ברוסיה בדורות עברו.

אך לא הרבנים בלבד האצילו מרוחם על דורות אלה, שעמדו כבר במזל של שינוי צורה ותוכן. במחיצת „תחום המושב" פעלו את פעולתם

גם אותם אברכים שתחילה נשבעו שבועת־אמונים להשכלה, לאחר שמלאו כרסם בגפ"ת ופוסקים, ועמדו לשוות פנים חדשות לישן ולקיים "וישן מפני חדש תוציאו". נפתולי השכלה נפתלו, ולא כולם הצליחו לצאת ממיצר העיירה היהודית והיו בבחינת כוכבים נופלים שבין משכילי הדור שעמם מתה חכמתם. אך היו גם בעלי דעה תקיפה ורצון עז, שחרגו ממסגרם ונחלצו מתחומם הצר. כטיפוס מובהק להם יכול לשמש בן־גילו של כותב הזכרונות — הוא אלתר (אברהם אבא) דרויאנוב, שבימי פגישתם אז כבר היה נודע בכינויו הספרותי "אבגד האדרעי", שבו צירף את יחוסו לבית אביו ומקום הולדתו: א ב ג ד — על שום ראשי־התיבות של א'לתר ב'ן [ר' פסח] ג'עציל ד'רויאנוב, ו א ד ר ע י — בגלל שיווי־הצלצול לשם העיירה ד ר ו י ע, מחוז ווילנה, שבה נולד.

דרויאנוב, שלו מקדיש רב צעיר חלק הגון באחד מפרקי ספרו, הוא מהחוליות הקשורות לפרשת אודיסה. בפרשה זו דן רב צעיר, כנזכר לעיל, במיוחד בספרו "מסכת זכרונות", ובפרקים שנוספו בכאן מילא את החסר שם. תקופה זו היתה בעיניו כליל תפארתו ולא ייפלא כלל שבה גם מסתיים הספר שלפנינו, שהפרק האחרון בו אינו אלא סיכום לה. סיכום, אך — ל א ס י ו ם, משום שבדעתו של רב צעיר היה להמשיך בכתיבת פרקים אלו שיצאו מכלל זכרונות ונשתלבו עדיין בתקופה קרובה שהשם "עבר" לא הלם לה.

זוהי פרשת אמריקה בחייו, שמלאה היתה עסקנות ציבורית, הוראה ברוכה ופעולה ספרותית־מדעית ענפה. כאן, בניו־יורק רבתי, שבה קנה רב צעיר שבות בשנת תרפ"ג, הוזמן להורות תלמוד במכון לדת מיסודו של סטיפן ווייז; כאן ייסד, בשנת ת"ש, את הירחון "בצרון", שהיה עורכו עד יומו האחרון; וכאן נתפרסמו ספריו "תולדות ההלכה" (ד' כרכים, תרצ"ה—תש"י; כרכים א'—ב' במהדורה שניה, תש"ח) ו"תולדות הפוסקים" (ג' כרכים, תש"ו—תש"ח). עליהם נוספו "בשערי ציון", קובץ מאמרים בעניני ארץ־ישראל והציונות (תרצ"ז) והמשכו — "חבלי גאולה", אסיפת מאמרים על המאבק לתקומת מדינת ישראל (תש"ט). בשני אלה בא לביטוי רב צעיר הפובליציסטן והפולמסן החריף, שהגיב בעירנות על ענינים שבאו לשעתם, אך ערכם אף לאחר זמנם. המאמרים רובם ככולם נתפרסמו ב"בצרון" (כמה מהם שב"שערי ציון" נדפסו תחילה ב"הדואר") ועניינם המרכזי היה — ארץ־ישראל. בה ביקר פעמיים בשנות תרע"א־ע"ב, ולה,

לארץ אבות, קשור היה בהרבה נימים וקשרי־משפחה, אך משום מעשה שהיה לא זכה להשתקע בה. מעשה זה היה, לפי דברי רב צעיר, הפרת הבטחה מצד אחרים להזמינו לעמוד בראש הקתדרה לתלמוד ולמשפט העברי באוניברסיטה בירושלים שנועדה בשבילו. המרירות שנצטברה אצלו בענין זה לא פגה אף ברבות הימים, וצר הוא כי דווקא בשורות מרות תמו פרקי חייו של רב צעיר.

* * *

תמו — אך לא נשלמו. כי בעודו עסוק בכתיבת פרקים אלה, שבדעתו היה להוסיף עליהם ולהרחיבם, נפטר פרופ׳ חיים טשרנוביץ, ביום ט״ז אייר, תש״ט, בשנת השבעים ושמונה לחייו.

כל ימיו שימש לו שמו הספרותי — רב צעיר — כסמל: ר ב וגדול היה במדע ישראל, ו צ ע י ר, מלוא אונים ועצמה, בכתיבתו הפוריה ובסגנונו הרענן. וסיומו כהתחלתו: ספרו האחרון אף הוא עוסק בפרשת חיים של צעיר ורב בישראל. וכל הנאמר בדברי־פתיחה אלה אינו אלא רמז לכתוב ב״פרקי חיים״, שבהם קיפל עולמות שלמים של עבר מלא מסה ומעש. ועל השאר ייאמר לקורא: זיל קרא, שהרי דין הנין לך.

עירתי ומנהגיה

עיר מולדתי שעביז בפלך וויטבסק ברוסיה הלבנה היתה ידועה בהיסטוריה הרוסית, קודם שבנו את מסילת־הברזל, כדרך־המלך בין מוסקבה ופטרבורג, ולא רחוקה מפאלאצק, שהיתה מקום מושבם של הקניאזים הרוסים הקדמונים. העיר היתה מוקפת מים משלש רוחותיה והיתה כאי משולש, רחבה בקצה האחד והולכת וצרה בקצה השני. מקוה־המים היה נקרא „אוזירה" והשם היה משמש גם שם פרטי וגם שם כללי (בגיטין היו כותבים „מתא דיתבא על ימא זוטא דמתקרי אזירא"). בכל אורך העיר שהשתרעה על החוף היו המים סוערים ומסתובבים בעיגול והיו אומרים שהמים דורשים קרבן, ובאמת כמעט בכל שנה היה מי שהוא טובע שם, ולפיכך אסרו עלינו להתרחץ במקום ההוא בימות הקיץ משום סכנת „התהום" הנמצאת שם. באמצע ה„אוזירה" היה אי קטן משולש שהיינו שטים לשם בספינות בל"ג בעומר לעשות שם את „הסעודה" ביחד עם הרבי והיינו מטיילים שם כל היום. לפעמים היינו עוברים את כל רוחב האוזירה והיינו יורדים על החוף השני ששם היה דר יהודי המעביר את הספינות והיה מפורסם על ידי זה שהיה לו כלב שהיה „מדבר יהודית", כלומר בעל הכלב לא גרשהו בלשון רוסית „פַאשאל וואן" כדרך שמגרשים כלב, אלא השתמש בדיבור „גיי אַוועק" והכלב היה מבין בדיבורו. כך התפאר לפנינו בעל הכלב שהוא „לימדו" להבין אידית. גם אנחנו נסינו לדבר אל הכלב יהודית ולאט לאט להתקרב אליו ולאחוז באזנו, שמכיון שהוא מבין בלשון הרי הוא „אחד משלנו", אבל סופו של דבר היה שהתחיל להתנפל עלינו ככל כלבי הגויים שפחדנו מהם אימת מות, עד שברחנו ממנו בפחי נפש. נמנה ונגמר אצלנו שהכלב הוא גלגול של איזה יהודי רשע ומוטב לבלי להתקרב לרשע.

האוזירה היתה עשירה בדגים והיתה ידועה ביחוד במין דג קטן שהיה נקרא „יארש", המלא עצמות קטנות דוקרות ועל שם הדג הזה היו

נקראים אנשי שעביז בסביבה בשם „שעבעזער יארשען", מפני שהיו דוקרים זה את זה כבחרבות. כל אחד ואחד היה לו שם־כינוי של גנאי, שהיה מתאים לאופיו או למראהו החיצוני או לאיזה מום שבו. לשכננו ליזר, למשל, שהיה מגושם ופניו היו אדומים ומנופחים כפני תרנגול־הודו, היו קוראים „ליזר דער ענדיק". לאחד שהיה בעל פנים שחורים ביותר היו קוראים לו „אַ שעה פאַרטאָג", כלומר, חושך — לפני שהאיר היום. לפלוני היו קוראים „דער יצר הרע" משום מעשה שהיה, שאשתו ילדה קצת מוקדם לאחר חתונתה לפי החשבון של הנשים המוזרות בלבנה. ועל כל כינויי־השמות הללו היה ממונה איש ידוע מומחה לאותו דבר שהיה קובע את הכינויים הללו לכל אחד ואחד מבני העיר כמדתו והשם הזה נשאר בכיה לדורות. ביחוד היו מזכים בכינוי של גנאי כל חתן שהיה בא לדור בבית חמיו בעירנו והכינוי היה נשאר לכל ימי חייו. אין צריך לומר שכל גוי מן השכונה היה לו שם של גנאי ידוע, ועל פי רוב היו כינויי־השמות שלהם הללו של חיות ועופות טמאים. גם הגלחים ופקידי הרשות היו ידועים כל אחד בכינויו המקובל.

מעשה בגלח אחד שחלה ונטה למות ונתן בצואת שכיב מרע את ביתו במתנה להכנסיה שלו. לבסוף קם מחליו והתחרט בו ממתנתו, אבל הקונסיסטוריה פסקה, שדברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים דמו ואי־אפשר לו לחזור בו. התחיל במריבה והלך לערכאות וסוף הדבר היה שגרשוהו מן הבית שלו והחרימו את הבית לכנסיה וגם העבירוהו ממשרתו לשמחת היהודים והוא נעשה כמטורף והיה הולך בשוק ומדבר לעצמו על ה' ועל משיחו. היו היהודים מכנים אותו „אבסטריץ" שמשמעו שגזזו את צמות ראשו, כדרך שהגלחים הפרווסלאווים נוהגים לגדל מחלפות ראשם. הנערים היו רודפים אחריו וקוראים אחריו מלא „אבסטריץ" והוא היה רודף אחריהם ומשליך עליהם אבנים וכל דבר הבא לידו. כשמררו את חייו תבע למשפט את כל יהודי שהיה קורא לו „אבסטריץ". שופט השלום שם עונש לכל המכנה לו שם זה. היהודים התחכמו עליו וכשפגשו אותו ברחוב לא היו אומרים כלום, אלא היו עושים סימן בידיהם לגזיזת שערות כמו שגוזזים במספרים והוא היה צועק וכועס, אבל לא היה יכול לעשות כלום.

שלשה הרים היו סביב לעיר. בקצה העיר מזרחה היה הר־המצודה (שלאסבאַרג) ששם היתה נגמרת העיר והיו מגיעים לסופה ע"י רחוב „הפריצים" שהיה נקרא כך על שום ששם היו דרים אנשי העליה, הגוים העשירים ופקידי המלכות. לקצה הרחוב ההוא היו היהודים מטיילים בשבת

לאחר שלש הסעודות. משם היו יכולים לראות את מפרץ המים משלש רוחותיה של העיר. ואחרים, בעלי ראיה רחוקה היו יכולים לראות גם את החוף השני שממול העיר, ששם היה דר היהודי בעל הכלב המבין יהודית. מקצה העיר השני סמוך לבית הקברות היה עומד הר גבוה ותלול כצוק שהיה קשה לעלות לראשו והלה נקרא „דער חסידישער באַרג", שלפי המסורה שבת עליו הרב הזקן ר' שניאור זלמן מלאדי, כשהיו מוליכים אותו אסור באזיקים לעיר הבירה פטרבורג, שדרך המלך היתה עוברת דרך שעביז. אנשי העיר שחדו את השוטרים שיתירו להרבי לשבות בעיר כדי שלא יחלל את השבת והתירו לו לשבות על ראש ההר ההוא עם שומריו שהיו מוליכים אותו. מה עשה הרבי? קיבל שם שבת וסידר שם שלש סעודות ואמר תורה לפני חסידיו שכולם שבתו עמו שם. כך היו זקני החסידים מספרים, ועל שם זה נקרא ההר ההוא „דער חסידישער באַרג". אנחנו נערי המתנגדים, היינו יראים לעלות לראש הצוק ממש, שהיה כמו הר ההר, מפני שהיו אומרים ששם פורחות נשמות הרשעים שהיו באות אל הרבי הזקן לתיקונן, אבל נערי החסידים היו עולים עוד למעלה במקום ששם היה הרבי אומר חסידות והיו מתפארים שראו את נשמות הרשעים הפורחות באויר שם.

ממול ההר של החסידים השתרעו רוכסי הרים קטנים שהיו נקראים „באַטאַרייעס" ששם היו בתי זונות שיסד שר אחד שבא לעיר ובחורי ישראל ההגונים היו נמנעים מלטייל שם, זולת הללו שיצא עליהם שם רע. ובכלל לא היו יהודים דרים שם. אלא מעטים מנחותי דרגא. וכשהיו הנערים מזלזלים זה בזה היו קוראים איש לחברו „באַטאַרייעניק" שנעשה שם גנאי.

כל העיר היתה נמשכת על ידי רחוב ארוך אחד מהר המצודה עד הר החסידים והרחוב היה מתפתל באלכסון כמין נון הפוכה עד שהיה מגיע לקצו. שורת בתים היתה עומדת מצד זה של הרחוב ומצד זה. ובאמצע העיר היתה ככר רחבה של השוק וחנויות היו בנויות מסביב לככר כחצי גורן עגולה, ששם היה שוק המסחר ומשא ומתן של בני העיר. והעשירים היו דרים במזרח העיר. כל הקרוב להר המצודה, מיוחס ועשיר יותר וכל מה שהרחוב היה הולך ויורד לצד מערב היו הבתים יותר נמוכים ושפלים והיו הנמושות והאספסוף דרים שם, וקצה העיר ההוא היה נקרא בשם „וויהען", „וויגן" ברוסית, שמשמעו גירוש, כי לשם היו הרועים מגרשים את הבהמות לרעות בכל בוקר ומחזירים אותם בערב בקול תרועות של חלילים ופעמונים. כל בעלת־בית היתה מקדמת את פניה של הבהמה או העז שלה ומביאה

אותה הביתה. פעמים רבות הייתי אני המשולח לקבל פניה של בהמת זקני כדי שלא תתעה, — כל זה, כמובן, קודם שהייתי לבחור למדן. „וויהען" זה היה מפורסם כמקום מגורם של יהודים נחותי־דרגא וביניהם חבורת גונבי סוסים. היה לחבורה זו גם בית כנסת, כי חוץ מעסקי־הגניבות שלהם היו יהודים יראי שמים המדקדקים במצוות, והיתה להם חזקה שפעם בשנה בשבת בראשית היה זקני מחויב לבוא להתפלל בבית הכנסת שלהם, שהיה מפורסם בשם המנין של הוויהען. אחד מגונבי הסוסים שנפל עליו „חשד" ונקרא לדין, התנצל שהחשד הוא חשד שוא, והא ראיה, שבאותו לילה שהסוס נגנב, היה הוא אבל על אמו וישב „שבעה" ואבל הלא אסור לו לצאת מביתו והעיד על טענתו את זקני הרב. זקני נקרא להעיד אם אמת הדבר שאבל אסור לו לצאת מביתו. זקני העיר שכך הוא הדין והלה יצא נקי. זקני ידע שהלה גנב, והיה רוצה שידונוהו לתפיסה, אבל לא שאלוהו אלא על הדין.

פלך וויטבסק נחלק בימי מלחמת החסידים והמתנגדים לשני חלקים. תושבי עיירות אחדות כפאלאצק ונעוועל נעשו כולם חסידים והמתנגדים נתבטלו במיעוט שאינו ניכר, וערים אחרות, כלוצין ורעזיצא, נשארו בהן היהודים במנהגי אבותיהם, כלומר מתנגדים, ולא היה בהן אף מנין של חסידים. וערים אחרות נחלקו לשתים, מחצה על מחצה. מחציתה נעשו חסידים ומחציתה נשארו מתנגדים, והיו בהן שני רבנים, אחד לצד המתנגדי ואחד לצד החסידי, וגם שנים או שלשה שוחטים היו לכל צד. והצדדים היו עומדים במחלוקת תמידית מבלי הכרעה. כך היתה דווינסק, לפנים דינבורג, נחלקת לשני צדדים והיו בה שני רבנים גדולים מפורסמים, אחד להצד המתנגדי ואחד להצד החסידי. כפי שההכרעה היתה עפ"י רוב תלויה בהרב, כלומר, לפי גדולתו ופרסומו, ומכיון שהמתנגדים הושיבו על כסא הרבנות של העיר את הרב ר' מאיר שמחה, שהיה גאון מפורסם, התחכמו החסידים והביאו את הרב הרוגטשובי, גם כן גאון מפורסם, כדי שלא תהיה למתנגדים הכרעה בחזקת הרבנות. גם עירנו שעביז נתחלקה ממש לשני מחנות, היו בה שני בתי מדרשים למתנגדים ושני „מנינים" לחסידים (החסידים היו קוראים לבית־תפלה שלהם „מנין"). נמלך עשיר אחד של החסידים ועשה „מנין" לעצמו, כדי להכריע את הצד שלו. התחכם כנגדו עשיר מתנגדי אחד ועשה גם כן בית מדרש לעצמו. אולם בית הכנסת הישן, הגדול, לא היתה בו הכרעה. החסידים היתה להם ג"כ טענת חזקה עליו, כי אמרו שנבנה מתחילה על ידי קופת כל הקהל, אולם למעשה זכו בו המתנגדים, כי החזן היה מתפלל בו

בימים גוראים בנוסח של מתנגדים וברוב השנה לא היו מתפללים שם כלל מחמת צינה, והיה כמעט סגור ונמנו וגמרו שהמתים מתפללים בו. כשהיינו חוזרים בלילות מן החדר ועברנו דרך בית הכנסת הגדול, החזקנו איש ביד רעהו והיינו קוראים בבהלה „שמע ישראל" עד שעברנו בשלום את המקום. לפי מספר האוכלוסים היה הרוב הכמותי על צד המתנגדים, אולם הרוב האיכותי, כלומר עשירי־העיר ותקיפיה, היו מן החסידים ומשום כך היו מחלוקות תמידיות בעיר, כי לולא זקני הרב של המתנגדים היתה ההכרעה צריכה להיות על צד החסידים, התקיפים ובעלי היכולת, אלא שהוא, באישיותו ובתקיפותו, הכריע תמיד לטובת הצד שלו והיה משפיל את הצד שכנגד. איתרע מזלם של החסידים שהרב, או כמו שהיו רגילים החסידים לקרוא להרב „מו"ץ" או מורה הוראה, היה לא פיקח ביותר וגם קטן בתורה, ונוסף על זה הסתבך באש המחלוקת של חסידי לאדי וליובאוויטש, שהוא נמשך על הצד הלאדי ורוב תקיפי החסידים נמשכו אחרי הליובאוויטשי והרב ציווה על החסידים לדחותו, כפי שאספר להלן, ממילא ירד ערכו של הצד החסידי וזקני היה מושל בכיפה והיה חותם את עצמו בשם אב"ד, כלומר ראש בית דין והמו"ץ החסידי היה כפוף לו. אולם כשמת המו"ץ הזה עשה זקני משגה ודרש שהחסידים לא יקחו להם כלל מו"ץ חסידי ושהוא ישאר הרב היחידי לשני הצדדים ומפני זה התלקחה מלחמה קנאית גדולה מצד תקיפי החסידים, שאף על פי שגם החסידים היו כפופים לזקני והתיחסו אליו בכבוד ובדרך ארץ, אבל לקבל עליהם מרותו לגמרי, שהוא יהיה דן יחידי, לזה לא היו החסידים יכולים בשום אופן להסכים, שחששו שמא על ידי כך יהיה „הצד" בטל ומבוטל לגמרי. החסידים מרדו בזקני בפרהסיה והביאו רב חסידי מפאלאצק, — עיר מלאה חכמים חסידים אדוקים, — שהיה גדול בתורה וגם מפורסם ל„מגיד" חסידות ובעל צורה ובעל ניגון וגם פקח במילי דעלמא, כדי שיהיה בידו להכריע את הכף לצד החסידים. אמנם הוא לא הכריע את הכף כי סוף סוף זקני היה גדול ממנו בהוראה ובחכמה ולא כל כך קל היה להוציא את השלטון מידו, אבל הרב החסידי היה גם כן עקשן וקפדן לבלי לוותר על ה„צד" שלו אף כקוצו של יו"ד. ובכן ישבו שני הרבנים כעל חרב חדה, בבחינת שני מלכים המשמשים בכתר אחד, ובכל מקרה שבא לידם הקפידו שלא תהא הכף של הצד שכנגד מכריעה. כשישבו באספה ישבו שניהם על ספסל אחד, זה בצד זה בראש הקרואים. כשאחד השוחטים נכנס לרב אחד להראות לו סכינו, היה מוכרח באותו יום וכמעט

באותה שעה להכנס להרב השני, כי גם משפט־הקדימה היה חשוב מאד. שום צד לא היה מוותר אף כחוט השערה ולפיכך היתה מחלוקת תמידית בין שני הצדדים והעיר היתה כמרקחה. לא היו חסרים כרגיל מחרחרי ריב ומלחכי־פינכא שהיו מוסיפים אש על המדורה והיו מתחממים לאור המחלוקת.

הרב החסידי החדש הנהיג מנהג נועז במנין של החסידים שהפליא את כל זקני החסידים שבעיר ואחדים הביטו על זה בתמיה ובהשתוממות ואף התחילו להטיל חשד בכשרותו החסידית של המו"ץ החדש. כאמור, בתי־התפילה של המתנגדים היו נקראים „בתי־מדרש" וכשמם כן היו, שהיו לומדים שם כל היום לרבות הלילות. כל חד מבעלי הבתים היה שייך לאיזו חברה של לומדים. היו שם חברה ש"ס, חברה משניות, חברה עין־יעקב, חברה תנ"ך, חברה תהלים. הגדולה שבהם היתה חברה ש"ס שאליה היו שייכים הלמדנים הגדולים והעשירים המיוחסים שבעיר וזקני היה מגיד לפניהם את ה„שיעור" בין מנחה למעריב. אני נדחקתי לפעמים בקושי לחברה ש"ס כשהייתי כבר בחור למדן ושמעתי את השיעור בגמרא לתיאבון, בתור נדבה לא בתור חובה, לאחר שכבר נפטרתי מכל שיעורי חובה שלי, סתם, כדי שלא לבלות את הזמן לבטלה. חברה משניות עמדה במדרגה למטה מחברה ש"ס. ידיעת „פרק במשניות" שימשה כור המבחן למדרגת „בעל הבית" בינוני. בין אם הבין את תוכן הענין בין לא, ובלבד ש ה ג י ד פרק משניות בכל יום ובסוף השנה עשה סיום על כל ששה סדרי משנה. במדרגה למטה מחברת משניות עמדת חברת עין־יעקב ואחריה היתה חברת תנ"ך, או חברת „פסוק", ששיעוריה היו חומש עם רש"י ו„פסוק" מן הנביאים. פעם כשהייתי עדיין נער אירע כשהרבי שלהם חלה הזמינו אותי בעלי החברה להגיד לפניהם נ"ך עם מלבי"ם. אני הייתי אז מן הנלהבים לביאוריו של המלבי"ם על התנ"ך, וזו היתה תחילת שמושי בביאור־המקרא על דרך ההשכלה, מפני שהמלבי"ם היה מליץ ומשכיל ונתן בפירושיו הסבר לכל השמות הנרדפים ולכפל ענין במלות שונות ואני הייתי מתלהב מפירושיו עם הוספת נופך משלי וחלקתי מהתלהבותי לשומעי לקחי ופיהם היה מלא תהלתי עד שהגיע הדבר לזקני ומנעני מזה, מחמת „ביטול תורה". במדת השייכות לשיעוריהם השונים הנ"ל היתה נמדדת גם מדרגת יחוסם של בעלי הבתים כפי שבכלל שימשה הלמדנות קנה־מדה ליחוס המשפחה. וכן היתה מדרגת יחוסם: העשירים וראשי הקהל השתייכו לחברה ש"ס, בין אם

היו למדנים גדולים בין לא. אמרו עליו על עשיר אחד, שהיה עושה בכל שנה סיום הש״ס ושלא הבין מימיו צורתא דשמעתא. ובעלי חברה משניות עמדו במדרגה פחותה מן הראשונים וכך הלאה, עד לחברת תהלים, שאליה היו שייכים ההמונים ועמי הארץ שלא הבינו פירוש המלות והגידו תהלים לתאבון. כל זה היה מנהג המתנגדים, שקנה המדה שלהם היתה הלמדנות שעליה היתה תפארתם. ואולם אצל החסידים היה קנה־מדה אחר, והיא ה״פרומקייט״ והחסידות, הדביקות וההתקשרות לרבי ולימוד לקוטי־תורה וספורי־מעשיות של הצדיקים. היו בין החסידים עמי־הארץ גמורים ואעפ״כ למדו לקוטי־תורה מבלי להבין אף מלה. אין צריך לומר שהחסידים היו פטורים מתורת ״הנגלה״, כלומר, מלמוד משניות וגמרא. במנינים של החסידים לא היו ל ו מ ד י ם אלא מתפללים וכשגמרו את תפילתם נתרוקן בית־התפלה, פרט לנמושות, בטלנים אחדים, שעסקו ב״תיקון״ ובסיפורי־מעשיות.

משבא המו״ץ החדש, שהיה מקודם ראש ישיבה בעירו, התחיל אף הוא להגיד שיעור גמרא בכל לילה במנין של החסידים, דבר שעין לא ראתה בין החסידים. ואעפ״י שכאמור זקני החסידים לא היתה דעתם נוחה מחידוש זה, שהוא מנהג מתנגדים ר״ל, אבל כדי להקניט את זקני וכדי להגדיל את ה״צד״ שלהם, להראות שגם רבם אינו נופל בלמדנות מן הרב של המתנגדים ענו אמן בעל כרחם על המנהג המוזר הזה והיו באים מתחילה כולם מקטנם ועד גדולם עם גמרות בידיהם לשמוע את השיעור, אעפ״י שלא ידעו מאי דקאמרי רבנן. אולם לבסוף נשמטו אחד אחד וכשעברה ההתלהבות הראשונה של ״הצד״ נתבטל השיעור. אולם בשעתו הטיל הדבר סערה בעיר. זקני, שהיה רגיל לבטל את החסידים, אף את הלמדנים שביניהם, היה אומר, שידיעת הגמרא של המו״ץ החסידי היא בכוח ה״סטרא אחרא״ לא מכוח הקדושה.

עיקר המחלוקת היה על דבר הכשרות של השוחטים והקצבים. היה מעשה בילדותי, שכל הקצבים עשו יד אחת ומכרו בשר טריפה במקום בשר כשר. ומעשה שהיה כך היה: הקצבים שהתבוננו לדרכי השחיטה והבדיקה של השוחטים וידעו הלכה למעשה את כל מנהגי שחיטה וטריפות, עשו ביניהם קנוניה לחקות את השחיטה והבדיקה של השוחטים ולעשות כמעשיהם. כפי שהודו אחר כך בקהל, היו מעמידים, כלומר, היו מחדדים את הסכינים הפשוטים שלהם, ממש כשם שנהגו השוחטים ב״חלפים״ שלהם, וגם בדקו את הריאה וקלפו את הסרכות הכל כדין וכשנמצאה

הבהמה טריפה, לפי דעתם, לא היו מוכרים את הבשר ליהודים. באמת נהגו כדין התלמוד „הכל שוחטין" והיו ביניהם גם יראי שמים, אלא שעשו פרופנציה מדיני השלחן ערוך עם כל הזהירות והחומרות של השוחטים החייבים להיות יראי אלקים ולקחת „קבלה" על שחיטה ובדיקה, כלומר, להיות בקיאים בכל דקדוקי דיני שחיטה ובדיקה של השו"ע ולשאול שאלות דקות מן הדקות אצל הרבנים היושבים שבעה נקיים על כל שאלה ושאלה. הללו פסקו דין לעצמם ואמרו: מה עושה פלוני השוחט? מעמיד את „החלף" ומשחיזו שלא תהא בו פגימה, אף אני משחיז את הסכין שלי ורואה שהוא חד וחלק; הוא בודק את הריאה — אף אני בודק את הריאה ואם אין בה סרכות הבהמה כשרה. קשה להבין, כיצד באו בזמן ההוא יהודים פשוטים וגסים, ובמדה ידועה גם אדוקים המתפללים בכל יום, שומרי שבת ומדקדקים במצות, לידי מחשבות אפיקורסיות כאלו — ממש פלא! אפשר לתאר את המהומה שהטיל המעשה הזה בעיר ובכל הסביבה, כשנודע ליהודים שהטבחים הלעיטו אותם כמה שנים בבשר טריפה.

הראשון שהתגנב חשד בלבו שמשהו לא כשורה בעיר עם הבשר הכשר, היה זקני, שהתחיל לחשוד, שלפי ערך דרישת היהודים לבשר כשר, אין מספר הבהמות השחוטות בשחיטה כשרה מספיק. התחיל בחקירה ודרישה ונתברר שמבהמה כשרה אחת שנשחטה באותו שבוע נמכרו שלש לשונות. נקראו כל הקצבים לדין והטילו עליהם שבועות וחרמות ואיומים עד שלבסוף הודו על כל המעשה ותהום כל העיר וגם נקראו רבנים מן הסביבה והכריזו על הכלים שהם טריפה ושברו את כל הכלים. זכורני, כשהייתי תינוק והבית היה מלא מפה לפה, צוה זקני בקול רם להביא את כל הכלים מן המטבח והעמידום על השלחן והוא לקח את מקלו ושבר את כל הכלים בכח גדול עד שנתפוצצו השברים לכל רוח. חיל ורעדה אחזו את כל הקהל. רבים בכו והנשים התעלפו, כי נוכחו שאכלו טריפות כמה שנים והעיר היתה כמרקחה וכולם הלכו שחוחי ראש כאבלים. התחילו לשלוח שאלות ותשובות לגדולי הדור מה דינם של הקצבים שהודו וחזרו בתשובה, ואחרי כמה דינים־ודברים וחקירות ובדיקות יצא הפסק־דין שאין לדון את כולם במידה אחת, אלא היו ביניהם כמה מדות. הללו שהיו בעצמם שוחטים ובודקים ממש, נפסלו לעולם להיות נאמנים למכירת בשר כשר וגם נפסלו מלבוא בקהל ולעלות לתורה כמה שנים,

הללו שהיו מסייעים בידי עוברי עבירה ובעצמם לא עשו מעשה בידים, הוכשרו למכור בשר כשר בתנאי שיעמידו עליהם משגיחים. והללו שידעו והסתירו ולא גילו ספגו מלקות וחזרו בתשובה ונעשו כשרים. השערוריה הזאת נמשכה כמה שנים עד שמכירת בשר כשר בעיר העמדה על תילה. וכל הזמן הביאו בשר כשר מן הערים בסביבה. זה היה מעשה רב בשביל שני הצדדים, החסידים והמתנגדים, כי דעות הרבנים גדולי הדור של החסידים והמתנגדים נפרדו בשאלה זו וגם כל צד רצה לחפות על הטבחים שלו וסופו של דבר היה שכמה שנים נפרדו הצדדים ולא אכלו בשר כשר אחד אצל השני.

המעשה הזה נשתקע, אבל המחלוקת בדבר הכשרות, שוחטים וקצבים וכל השייך לדין בשר כשר, לעולם לא נשתקעה. כל ימי, עד כמה שאני זוכר, היתה מחלוקת תמידית בכל העירות, ששם היו שולטים חסידים ומתנגדים בערבוביה, בעניני השוחטים והשחיטה, וכך היה גם בעירנו. הענין הוא, שאף על פי שלהלכה אין הבדל בדיני כשרות בין השו"ע המקובל ובין השו"ע של הרב (רש"ז מלאדי), אבל למעשה היו כמה הבדלים במנהגיהם בנידון זה, שהחסידים היו מקפידים עליהם והמתנגדים לא היו מקפידים ולהיפך. למשל, בענין העמדת הסכין והשחזת הצדדים, מה שקוראים „זייטלעך", החסידים מקפידים על זה והמתנגדים לא מקפידים. בכלל יש בידי החסידים קבלה מן הבעש"ט, שהשחיטה הוא ענין של קדושה גבוהה, כי על ידי הברכות והכוונות הרצופות בהן מעלים את נשמות הרשעים שנתגלגלו בבהמות, ולפיכך מקפידים החסידים שיהיה השוחט אחד משלהם, מה שקוראים „מאנ"ש", יותר משהם מקפידים שיהיה הרב או המו"ץ מכת החסידים. כנגד זה אין החסידים מחמירים כל כך בדיני טרפות. בכלל חושבים המתנגדים שהחסידים נוהגים קלות ביחס לחומרות השו"ע, ויש בזה מקצת אמת. זקני היה אומר על השוחט החסידי, שהיה אדוק בדרכי החסידות ומתפלל עד חצי היום ומעוטר בפאות עבות וארוכות ואבנטו לא סר מבגדו, — שהוא מאכיל טריפות. אני בעצמי שמעתי מפיו של אותו השוחט שהיה אומר: מי הם ה א ח ר ו נ י ם, שאני מחויב לשמוע להם? הם כתבו והדפיסו מה שנראה להם. אמנם הם היו בודאי לומדים גדולים, אבל מי יודע אם היו גם יראי שמים? לחסידים בכלל היתה השקפה משלהם על הלומדות. כלל היה להם עפ"י הזוהר: אורייתא בלי דחילו ורחימו לא פרחא לעילא. למתנגדים היתה גדלות

התורה לבדה של איזה מחבר מספיקה כדי שיהיו דבריו מקובלים, ומכל שכן אם פלוני הוא גאון — בודאי הלכה כמותו ואסור להרהר אחריו. מה שאין כן החסידים שהם שואלים גם ליראת השמים של המחבר נוסף על למדנותו. ואם אין יראתו קודמת לחכמתו גם תורתו תועבה. כלל הוא: החסידים הם יראי ש מ י ם, והמתנגדים הם יראי ה ס פ ר.

לפעמים התערבה גם הממשלה בעניני המחלוקת. היה מעשה ואחד מזקני השוחטים עזב את העיר, התחילו לבוא יום יום שוחטים לבחינה מכל המינים, התלקחה מלחמת „הבחירות" והעיר היתה כמרקחה. אחד מהם, שמתחילה בחרו בו ואחר כך דחוהו, התאונן לפני שר הפלך על הקהלה שקראה אותו לבוא ואח"כ פסלוהו בלי שום סיבה. התחילה חקירה ודרישה. זקני הקהלה טענו שהוא פסול לשחיטה מפני שנתברר להם שאינו ירא שמים במידה מספיקה. מה עשה השוחט? העתיק מכתב שקבל מזקני שכתב לו בנוסח של התוארים הרגילים: „הלא הוא הרבני המופלג המפורסם ירא אלהים מרבים שוחט ובודק וותיק וחסיד" וכו', בנוסח מכתבים מסוג זה, שרבנים רגילים לכתוב לכל שו"ב. אמר שר־הפלך: כיצד אתם יכולים לפסול יהודי כמוהו, הלא מן המכתב שכתב לו הרב מוכח, שהוא היהודי הגדול ביותר בכל מדינות רוסיה — וירא אלהים מרבים!

המניע הגדול שבכל המחלוקות התמידיות שבעיר היה בעל הטקסא, איש ערום ובעל מזימות מחרחר ריב ומדון, שבידו היה המפתח לכל עניני הקהילה, בהיותו חוכר מכס הבשר מאת הממשלה, היו תלויים בו כל הרבנים והשוחטים וכל חברות הצדקה שהיו מקבלות תמיכה ממכס הבשר, והוא היה עושה בזה כאדם בתוך שלו, רצה נתן, למי שהיה לצדו, כמובן, רצה לא נתן, כי היה תקיף אצל הממשלה ומדבר רוסית ולשונו חרב חדה ומי יאמר לו מה תעשה? הוא היה טיפוס של ראש הקהל שנשאר עוד מזמנו של ניקולאי הראשון. כל התחבולות שהתחכמו הקהל וגם זקני להוציא את הטקסא מידו לא הועילו. הוא התחכם תמיד בכל מיני ערמומיות שהטקסא תשאר בידו.

בעל הטקסא היה שייך לכת החסידים והתפלל במנין הליובאוויטשי וגם לפעמים היה מנקש באצבעו בתפילתו כדרך חסידים וותיקים, אבל כשהיה לו צורך בתחבולותיו נהפך לצד המתנגדים ופתאום היה בא לבית זקני שזה עכשיו היה רודפו, ודובר שלום עמו והיה נראה כאוהב וגם זקני נשא לו פנים, כי היה תקיף ובעל יכולת ואימתו היתה מוטלת על הבריות.

כי ידו היתה גם עם הממשלה. פעם כשהתלקחה מלחמה גדולה בין החסידים והמתנגדים, עד שהגיע הדבר לשר העיר וקרא את ראשי הקהל לברר לפניו את הענין, באו כולם בערבוביה במהומה ובקולות כדרכם והשר לא הבין מה בין חסידים למתנגדים ורצה להפריד ביניהם שיעמדו חסידים מצד אחד ומתנגדים מצד שני. נתנו לו סימן, שהמתנגדים ציציותיהם יוצאות מנקב אחד בטלית קטן והחסידים ציציותיהם יוצאות משני נקבים. התחיל השר לבדוק בציציותיהם של כל אחד ואחד ולסדרם כל צד בשורה מיוחדת. בעל הטקסא, שדוקא אז היה על צד המתנגדים והיה הטוען שלהם עמד בשורה של המתנגדים, צעקו החסידים שהוא מן הצד שלהם, בדק השר בציציותיו ומצאו שהן יוצאות משני נקבים, ובכן העמידוהו בצד החסידים ונסתתמו טענותיו.

בעל־טקסא זה היה חי ברחבות, ביתו היה בנוי לתלפיות והון ועושר בביתו כדרך הגבירים, בתו היתה מנגנת על הפסנתר, והיו מדברים רוסית בביתו וגם גדולי הגויים היו נכנסים ויוצאים אצלו והוא היה מהלך עם מקלו ברחוב בזחיחות־הדעת וביהירות, עקב בצד אגודל, והיה פונה לכל איש, אף לזקנים, בלשון „אתה", דרך גדלות, והכל היו מקדימים לו שלום בפניו, ושלא בפניו היו „מברכים" אותו בכל הקללות שבתוכחה. הוא היה תמיד מעורר ריב ומדון בעיר והשתמש במחלוקת החסידים והמתנגדים למזימותיו. פעם היה על צד זה ופעם על צד זה, כדי להחזיק במחלוקת, כי תמיד מצא איזו עילה למצוא פסול בשוחט פלוני, או בטבח אלמוני, כדי להרבות המהומה בין הצדדים שלא יעשו שלום ביניהם, על פי הכלל „הפרד ומשול".

היו גם מתווכחים בין חסידים ומתנגדים, שהיו מתראים כרודפי שלום ובאמת היו רודפי מחלוקת על ידי זה שהיו תמיד עם שני הצדדים ביחד. טיפוס מיוחד ממין זה היה ישעיה ליב הרופא, שהיה לו בית־מרקחת והיה ידוע גם כרופא. היכן למד רפואה — ה' יודע, אבל כל רופא שבא לעיר לא היה יכול להחזיק מעמד אלא אם כן ישעיה ליב סמך את ידו עליו. כשאדם חלה בעיר היו קוראים תחילה לישעיה ליב ואם היה אומר שצריכים לקרוא לרופא פלוני היו קוראים. ואוי לו לרופא שבא לעיר ולא עשה קנוניה עם ישעיה ליב, הוא היה יכול להיות בטוח כי שום חולה לא יקרא אותו לביתו וסופו שעליו יהיה לעזוב את העיר כלעומת שבא. מובן שהכל היה בפקודת זקני, כי כל מחלות וכל תקלה ומרעין בישין

היו מביאין תחילה לזקני לשאול בעצתו. הרופא הזה היה איש עצתו ויד ימינו של זקני וגם היה ה„אמבסדור" שלו אצל החסידים במקום ששם לא היתה יד זקני משגת, והוא היה מגלה לו את כל הסודות שמלפני ולפנים. הוא היה חסיד והיה מתפלל במנין של חסידי לאַדי, אבל בסתר היה מסור לזקני בכל לבו ונפשו וכשהיתה מחלוקת בין חסידים ומתנגדים היה הוא עומד בתוך, כי היה מה שקוראים „כף־קדרה". חנותו היתה באמצע העיר ותמיד היתה מלאה מלחכי פנכא ומחרחרי ריב, ארחי פרחי ויושבי קרנות מכל המינים, עושי חדשות ובעלי מלחמות. משם היו יוצאות כל החדשות שהתרחשו בעסקי הקהילה בפוליטיקה היומית ולשם היו מביאים את כל החדשות שהתרחשו ושהיו עתידות להתרחש, אם יתגבר צד זה או צד זה. כי שם היו „עושים" פוליטיקה. וכשהיו „מתנבאים" בחנותו של ישעיה ליב כי כך יהיה, היו יכולים להיות בטוחים שכך בודאי יהיה. לישעיה ליב זה היתה גם אכסניה בביתו בשביל גדולי הפריצים שבסביבה שהיו מתאכסנים אצלו, ועל ידיהם היה מקורב למלכות, ועל ידו אפשר היה לסדר כמה דברים בעניני הקהילה. הוא היה התבלין, שזקני היה משתמש בו כדי למעט את ממשלתו של בעל הטקסא התקיף. אלא שלפעמים בשעת הדחק, כשראה בעל הטקסא שידו על התחתונה, היה הוא בעצמו משכים לפתחו של ישעיה ליב והיה מפתה אותו בלשונו החלקלקה ומעבירו לצדו, והלה, שהיה קל דעת ואוהב חנופה, היה מתפתה ופתאום כל הבנין שהעמיד זקני על שכמו של ישעיה לייב התמוטט, ומשענתו נהפכה למשענת קנה רצוץ.

מלמדי בימי ילדותי

בין המשכילים שבעיר שהיתה להם השפעה רבה עלי בימי ילדותי היו שני מלמדי הגמרא שלי. אחד היה נקרא שמואל הקטן, שגדלו היה כשל תינוק בן עשר והיה צולע על ירכו, ומכל מקום היה ממהר ללכת עם מקלו, כמעט שהיה רץ, עד שאי אפשר היה ללכת עמו ביחד. הוא היה בעל מדקדק ובעל תנ"ך, אעפ"י שעיקר תלמודו היה גמרא עם תוספות ומהרש"א, אלא שגמרא היה מלמד מחובה, אבל תנ"ך היה מלמד מאהבה, נוסף על הגמרא, וכיוצא בו דקדוק, כשנזדמנה לידו איזו דרשה על פסוק שבמקרא, שרוב המלמדים מדלגים עליהם ואינם מבארים אותה אלא דרך־אגב, היה הוא אדרבה מאריך בדרוש והיה מסביר את המקרא על דרך הפשט והדקדוק — כגון את הדרשות של „אל תקרא כך אלא כך" וכדומה היה דורש כמין חומר. וכלל היה בידו ללמדנו שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, וכל דרש יש לו סמך בדקדוקו של מקרא. ופעמים היה דוחה את קושית התוספות והמהרש"א והיה מפרש את הענין „על דרך הפשט הפשוט" וכיוצא בו היה מסביר את האגדות על דרך הפשט. הוא היה מלמדנו „מליצה" ולשון, לא דרך חובה אלא דרך רשות שסידר בשביל קבוצת תלמידים אחדים שנשארו בחדר לאחר גמר שיעורי־החובה, ואני הייתי אחד מהם שהיה מלמדני כתב ולשון והיה עובר על ה„חיבורים" בעיון לתקן את השגיאות ולהרבות ב„מליצות".

אחר שנגמרו כל הלימודים, בין הללו של חובה ובין הללו של רשות, היה מתחיל את „הסיבוב" בעיר, כי היה הסוכן, כביכול, של „המליץ" וה„פאלקסבלאט", לרבות גם איזה „ביכלעך" שהיה נותן בהקפה לקריאה והיה סובב את כל העיר לגבות דמי־חתימה מ„לקוחותיו", לקחת מהם בחזרה את העיתונים שקראו ולתת להם את החדשים, כי כל אחד היה מחויב לגמור את הקריאה ביום ידוע על פי רשימה מיוחדת, ומי שלא הספיק לגמור, לא הועילו לו כל טענות והתנצלויות. משנכנס היה דורש מיד

מסירת העתון או הספר ולא היה מחליף דברים עם שום איש, אלא היה נכנס צולע בבהלה, מקבל את העתון והתמורה והיה צולע יוצא בבהלה כלעומת שבא. רק אצל אמי היתה התחנה האחרונה הגדולה שלו והוא מסר לה דין־וחשבון על כל „מהלך־הספרות" והיה מתיעץ עמה על כל העניינים הללו אם אפשר להשיג עוד קורא לעתון ועם מי אפשר לנסות לדבר, וכיוצא בזה. בעיר מלמלו עליו כי הציץ ונפגע, אבל מכל מקום היה הדרו על הקהל ועל פני כל העם יכבד, למרות זה שהיה נחבא אל הכלים ולא היה רודף אחר כבוד, וכשמת עשו לו כבוד גדול ונשאו את ארונו על הכתפים של חשובי הקהל כי רובם היו תלמידיו בילדותם.

ממנו למדתי הרבה כדי להבין את הקשר בין המלה ובין הענין — לא כרוב התלמידים שאינם שמים לב למובן המלה בפני עצמה, אלא אל הרעיון הכללי של הסוגיא, הקושיות והתירוצים. והוא היה מדקדק הרבה להסביר את המשמעות של כל מלה ומלה תחילה ואחר כך להסביר קישורה עם המשך הסוגיא. רוב מלמדי גמרא, כידוע, מתרגמים את המלים, מה שקוראים „פּאַרטייטשען", על פי התרגום המקובל משנים קדמוניות, שהוא עפי"ר גרמנית עתיקה, מבלי להבין את משמעותן, כשם שמלמדי־מקרא היו מתרגמים את החומש בלשון שאין התינוקות נזקקים לה, כגון, „באחו — געמויזעכטס", „הבדולח — קריסטעל" וכדומה, כך היו מתרגמים מלמדי־גמרא „ורמינהו — איך וועל דיר ווידעראנאנפרעגען", „תא שמע — קום איך וועל דיר פושט זיין די אבאיע". זכורני שמלמד־הגמרא הראשון שלי תרגם לפני „קא סלקא דעתך — האָט זיך דער מקשן געלערנט דעם פשט", ולא הבנתי אף מלה, ושאלתיו מה זה „האָט זיך דער מקשן געלערנט דעם פשט", שהמלמד חברן ביחד ונראו לי כמלה ארוכה משונה אחת, ובמקום תשובה קבלתי סטירת לחי — שאת הפשט הזה כבר הבנתי. לא כן שמואל הקטן שהשתדל להסביר לתלמידים את המשמעות של כל מלה ומלה ואח"כ את קישורה עם הענין.

שני במעלה לשמואל הקטן היה אליקום המלמד. הוא היה גבה קומה ובעל זקן ארוך ורחב שעבר עליו מסרק והיה מגוהץ ומלובן ורבב לא היה נמצא על בגדו והיה לובש „מאנישקא" של ניר אף בימות החול כדרך האריסטוקרטים, וכשהיה מהלך בשוק היה הולך עקב בצד אגודל עם מקל תפארה וכולו אומר הדר, וכן היה מדבר מלים בודדות ומקוטעות ורבות־משמעויות, ובשעת מעשה היה מרים את גבות עיניו והיה מסתכל בפני

חברו ברמיזה, להודיעו שיש משמעות עמוקה בענין שהשמיע. אולם בתלמודו לא היה מתמיד והיה מבקש עילה כדי להפסיק מתלמודו ולספר מעשיות ולהתלוצץ על „יהודים טובים", אעפ"י שהיה חסיד והיה מתפלל במנין של חסידים. קנאי החסידים היו רודפים אותו והגיע הדבר לידי כך עד שהיו רוצים לפסלו מלעלות לדוכן, שהיה כהן, משום דיבה שהוציאו עליו, וגזרו על הלויים שלא יהיו נוטלים את ידיו כשירצה לעלות לדוכן. מה עשה? נטל בעצמו את ידיו, כדין כהן כשאין לוי או בכור בבית הכנסת, ועלה לדוכן. עם התלמידים היה מתנהג כחבר ולא זרק בהם מרה, אעפ"י שהיה מקפיד מאד על ידיעת הלמודים. ביחוד כעס מאד על מי שרצה לרמותו. ומתוך שהיה מתנהג עמנו במדת החסד חסנו על כבודו והשתדלנו להיות ילדים טובים ולהצטיין לפניו בלמודנו. הרבי הזה נתן לי בחשאי לקרוא ספרי השכלה — ספריו של וויזל וגם „עיט צבוע" ו„אהבת ציון" ו„עמק הארזים", „תלמוד לשון עברי", וכדומה — והוא היה מעמידני על המבחן אם ירדתי לעומקי הכוונה ואם הבנתי כראוי מבטא פלוני וציור פלוני והכל בחשאי ובחדרי חדרים. אליקום המלמד היה אציל הרוח והשפעתו על התלמידים היתה גדולה ורבה ואני זוכרו לטובה כחבר ורע טוב כל ימי חיי.

עוד רבי אחד היה לי שהשפיע עלי אף על פי שלא למדתי אצלו בחדר. הוא היה מתרועע עמי תדיר והיה משוחח עמי דברי תורה וחכמה ורצה להעמידני על האמת „ולעשות אותי לאיש", כפי שהיה אומר. הוא היה רבי באפיקורסות, אם אפשר לאמר כך, כי היה הראשון שהטיל בלבי ספקות בעניני אמונה. הוא היה ממשכילי הדור ההוא שלמד מעצמו שפות ומדעים והיה מתימתיקאי גדול, אבל לא ידע שום חכמה על בוריה ב ד י ו ק, אלא היה בבחינת יודע הכל ב ק י ר ו ב. רוסית דיבר לפעמים במבטא שבור ורצוץ, אבל ידע את דקדוק השפה על בוריו. שמו היה אברהם הירשל והיה חנוני עני ובעל פרנסות הרבה בעיר הסמוכה לעירנו, אלא שהיה לו גיס עשיר בעירנו והיה בא לפרקים לבקש תמיכה מגיסו. וכשכלו כל הקיצין עזר לו גיסו לעשות מעמד של מלמדות בעירנו בשביל בחורים מבני העשירים שהיו משכילים במקצת ולא חששו לשם הרע של אפיקורסות שיצא לו. אבל גם במעמד האחרון שלו לא החזיק מעמד, וסופו שנדד לאפריקה הדרומית בשעת בולמוס־החיפוש לעפרות זהב שתפס את כל העירות שבסביבותינו, ונשאר שם עד יום מותו.

אברהם הירשל זה היה אפיקורוס לתיאבון וחשב לו למצוה להעביר בחור למדן מדרך הישר. הוא היה רודף אחרי הבחורים הטובים דוקא שבבית המדרש ללמדם „תורת האפיקורסות" לשם מצוה בחריפות למדנית. גם אותי משך ברשתו והכניסני תחת כנפי אפיקורסותו והאיר את עיני בכמה משניות בתורת ההתפתחות. אינני יודע אם הגיע אליו ספר „דור דור ודורשיו" של ראה"ו, אבל הוא היה תלמידו של וויס אף קודם שלמד את ספריו. למעשה היה שומר דת ומדקדק במצוות ככל היהודים האדוקים; אבל בדעות היה חפשי. אני זוכר עוד את האפיקורסות הראשונה ששמעתי מפיו על דרשת ר' ישמעאל, למה נאמר שלש פעמים לא תבשל גדי בחלב אמו — אחד לאיסור בישול, אחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה, שדקרה בלבי כמחט בבשר החי עד שהתרגלתי להלצותיו. וכך היה מתלוצץ ואומר: יודע היה משה רבנו שהיהודים הם חריפים ודרכם לעקם את הכתובים ולהוציאם מידי פשוטם ויבואו לדרוש „גדי בחלב אמו" לאו דוקא, אלא כל בשר בחלב משמע, לפיכך חזר וכתב פעם שניה מפורש „לא תבשל גדי בחלב אמו", להשמיעך גדי דוקא ודוקא בחלב אמו. שמא לא יספיק לך שתי פעמים, בא ושנה פעם שלישית שוב מפורש, גדי בחלב אמו דוקא ולא כל בשר בחלב. מה עשה רבי ישמעאל? בא ודרש שמזה שנאמר שלש פעמים „לא תבשל" בא הכתוב לרבות אחד לאיסור בישול, אחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה, ללמדך שכל בשר בחלב אסור. בדרך זה היה מתלוצץ על כמה מדרשות חז"ל והיה דורש דרשות של דופי והיה מאריך בלשון וכל עצמותיו תאמרנה, כי היה דברן מצוין וכמעין המתגבר ולא היה מניח לחברו לפתוח פה. לפעמים היה בא לבית המדרש והיה מקבץ סביבו טובי הבחורים, כי תמיד אהב להתוכח דוקא עם טובי הלמדנים, והיה דורש לפניהם דרשות של דופי על ה' ועל משיחו עד שאחדים היו שמים את אצבעותיהם באזניהם, כי קשה היה להתוכח עמו, כי היה מביא חבילות חבילות של ראיות לדבריו מן הרמב"ם ומספרי פילוסופיה וקבלה ומאגדות ומדרשים ואין נסתר מבקיאותו כי היה בקי בכל חדרי תורה וקבלה. אף זקני לא היה יכול לעמוד מפני קושיותיו עד שאמר שעם אפיקורוס ישראל אסור להתווכח דלמא פקר טפי. מכל מקום לא דחה אותו בשתי ידים כי נשא פנים לתורתו, אלא שהיה מזהיר אותי להתרחק ממנו. אבל הוא היה רודף אחרי ומושך אותי בחכתו והיה מתיחד עמי בחשאי, לקיים מה שנאמר „מים גנובים ימתקו", עד שהייתי עושה

אזני כאפרכסת לכל מלה ומלה שלו. לימים שלחוני ללמוד ללוצק, עירו של אברהם הירש קודם שעבר לעירנו, לקבוץ שיסד עשיר למדן חריף ומפולפל, בנו של מרדכי גימפל מרוזנאי, שהתחתן עם קרובת זקני וגם הוא רצה „לעשות ממני איש", ללמדני תורת הפלפול עפ"י שיטת „שב שמעתא" של בעל הקצות. ושם הייתי בא בחשאי לאברהם הירשל שהתחיל ללמדני את הלשון הרוסית, עד שנודע הדבר לזקני, שבלאו הכי לא היה שבע רצון מלמוד הפלפול ואמר שהלמוד הזה יקלקל אותי לגמרי, והחזירני לביתי ומאז לא היו מניחים אותי ללכת לשום ישיבה.

בין הטיפוסים המצוינים שהיה קולם נשמע בבית המדרש והיו לשיחה בפי כל הבחורים היו שני בעלי־מלאכות פשוטים שהיו עמי־הארץ למחצה, אבל גם חקרנים למחצה ולומדים מעצמם. אחד היה מקובל ואחד היה חקרן. המקובל היה חייט, ולא חייט פשוט אלא חייט של שמלות נשים שגם הפריצות היו תופרות שמלותיהן אצלו, כי היה יודע ומבין עפ"י „השכל" את ה„אופנה" ובעצמו לא היה מסתכל בנשים, וכשהיה מודד את גופה של האשה היו פניו כלפי גבה מחמת צניעות. הוא היה מסדר רק את התפירה של השמלה, עפ"י חכמת ה„מודה" שהיה משיג משכלו, ומלאכת התפירה עצמה היתה נעשית ע"י אחרים, על ידי בניו ועוזריו, ובעצמו היה מבלה רוב ימיו בבית המדרש. בין מנחה למעריב היה מלמד עין־יעקב ומדרש לבעלי מלאכה פשוטים, שהיתה תפארתו עליהם, שאחד משלהם דורש לפני הקהל. זקני לא היה גורס את למדנותו והיה אומר עליו שהוא מרבה עמי־הארץ, אבל היה זקוק לו מפני שהיה „המנהיג" אצל ההמון, וכשהיה לזקני צורך להעביר איזה דבר על ידי ההמון נגד תקיפי הקהל, די היה לו לרמז לניסן החייט, וזה היה כבר יודע לסדר את הדבר ולהלהיב את ההמון. וזקני היה אומר לתקיפי הקהל, ש„העם" אינו רוצה וחסל.

ניסן החייט היה גם מעיין לפעמים בספר הזוהר ובעוד ספרי קבלה, כמובן מבלי להבין אף מלה, אבל שגורות היו בפיו המלים הטכניות של ספרי הקבלה, כגון סטרא דימינא, סטרא דשמאלא, סטרא אחרא, סמאל, לילית, עשר ספירות, חכמה בינה דעת וכדומה, והיה משלב את המלים המפוצצות הללו בכל שיחותיו והיה חוזר עליהן בין לענין ובין שלא לענין. ניסן היה גדל קומה ורחב כתפיים, בעל ראש סגלגל ומצח רחב וזקן ארוך עם קווצות תלתלים שהיו יורדות על פי מדותיו והיה נראה כרב וראש־ישיבה. אצל הגויים היה נחשב כרב והיו קוראים לו „פאני רבין", כי היה

מתוכח גם עם הגלחים שבעיר בעניני אמונה והיה מדבר רוסית רצוצה והיו מתיחסים אליו כאל אחד הרבנים. באביו של ניסן החייט הזה אירע מעשה נורא: כשהיה זקן בן שבעים יצא מבית הכנסת ביום הכפורים בשעת תפילת נעילה והלך ישר אל הגלח לכנסיה והשתמד. אמרו שגם יד גויה היתה בזה. אחרים אמרו שלא היה שפוי בדעתו. בודאי היתה בזה איזו מהפכה פסיכופטית בנפשו של זקן זה שיצא מן ה"אקסטזה" של תפילת נעילה לשמד. לאחר כמה השתדלויות עלה בידי ניסן להוציא את אביו מן השמד ולהביאו לביתו. הזקן חזר בתשובה ומת לאחר זמן קצר ואיש לא זכר לניסן את חרפת אביו, כי אמרו שמעשה־שטן היה כאן.

שני לו במעלה היה משה הצורף, שהיה חקרן ואפיקורוס לדברים ידועים. למשל פתאום נעשה צמחוני וחדל לאכול בשר ודגים אפילו בשבתות וימים טובים. והגיע הדבר לידי כך שחדל להתפלל תפלת־מוסף של שבת ויום טוב, שמתפללים אז על הקרבנות, מפני שהיה כופר בקרבנות ומלגלג על זה והיה אומר שבית המקדש היה בית מטבחיים והכהנים היו קצבים פשוטים. גם על דוד המלך היה מדבר דברי גדופים ולא היה יכול לכפר לו עוון בת שבע. כל הדרשות־של־דופי הללו היה דורש בפרהסיא ולא היה ירא מפני כל. כשהגיע הדבר לזקני רצה להחרימו, אבל הוא בא בעצמו ולא קם ולא זע והיה אומר שלא איכפת לו אם יחרימוהו — הוא יעמוד בשלו. אדרבא יוכיח לו הרב את טעותו. אמר לו זקני: עם אפיקורוס ישראל אסור להתוכח. טען משה, מהיכן הראיה שאני אפיקורס? ילמדנו רבנו! היתה לו למשה הצורף חזקה להתפלל מנחה לפני הקהל ביום הכפורים. כשיצא לתרבות רעה ביקש זקני לאסור עליו לגשת אל העמוד להתפלל כדרכו, אבל הוא עלה על הבמה והכריז שאין רשות לשום איש, אף להרב, לדחות אותו מחזקתו, שזהו בכלל מלבין פני חברו ברבים, ועבירות שבין אדם לחברו אין יום הכפורים מכפר, והוא אינו מוחל. בפני טענות כאלו לא היה זקני יכול לעמוד ואמר לו לגשת אל העמוד.

ומלחמה היתה תמיד בין ניסן החייט ובין משה החקרן, כפי שקראו לו, זה היה מביא ראיה מן הקבלה וזה היה מביא ראיה מן החקירה ומן השכל הישר, והמלחמה היתה גדולה וארוכה בכל יום לאחר התפילה וגם בחורי הישיבה וכמה בעלי־בתים מיושבי קרנות התערבו בדבר והקולות עלו עד לב השמים. בלבי הייתי נוטה למשה החקרן, שהיה לפרקים בא

אלי לשמוע מה שאני אומר אעפ"י שהייתי עדיין נער, אבל אימת זקני היתה עלי והייתי מבטלו בפה ומסכים עמו בלב.

מיום שבא הרב החסידי החדש — ועמו באו שני בניו המשכילים יודעי רוסית ועברית — נשתנה פרצופו של הנוער בעיר על ידי רדיפה אחרי השכלה ועם זה באה כרגיל חפשיות בדת ביד רמה וחילול שבת בפרהסיא עד שנשתנה לגמרי פרצופה של העיר ופנים חדשות באו לכאן, אבל אני נגעתי רק בקצה המטה של התנועה החדשה, כי משנתבגרתי עזבתי את העיר, כפי שאספר בהמשך הדברים, והציור שניתן כאן מפרצופה של עיר מולדתי הוא בעיקרו מימי ילדותי, בשהעיר שקטה על שמריה על פי המסורה מדורות קדומים.

חוג משפחתי

אבי ר' אלכסנדר זיסקינד היה נין ונכד להגאון ר' גרשון איזראליטאן משקלוב והיה מתגאה מאד ביחוס משפחתו, שהיתה שלשלת גדולה של רבנים מפורסמים בליטא. ר' גרשון היה קרוב להגר"א, כי משפחתו מתיחסת על ר' משה קרעמער שהיה דודו של הגר"א. במשפחתנו היו מספרים, שכשבא ר' גרשון לפני הגאון אמר הגאון להרבנית לכבד את קרובו הלמדן מדרויא בכוס קפה, כי מוצא כל משפחת איזראליטאן הוא מדרויא. ר' גרשון היה נחשב לאחד מתלמידיו של הגר"א בשיטת למודו ובדרכי התנהגותו והיה מן הרודפים הקנאים את מנהיגי החסידים וכל הכת. הרב שמסר את ר' זלמן וכת החסידים למלכות ניקולאי, היה ג"כ קרוב משפחה לנו, ואמנם אין אני מתגאה בו כלל. ר' גרשון היה מן הגאונים הנאורים, שלא היה מתחשב כלל עם האחרונים והיה פוסק שאלות על פי הגמרא. לו היו בנים אחדים שהיו כולם מופלגים בתורה, אבל רק אחד מהם ר' זלמן היה יורש כסאו אחריו, ועליו מספר הרבה פרץ סמולנסקין, שהיה אוכל בשבתות על שלחנו. כל שאר בניו של ר' גרשון היו בעלי־בתים סוחרים. אחד מהם, ר' דובער, היה חתן הדר בבית חמיו בשעביז ובנו ר' יצחק אייזיק, אבי אבי, הלך למדינות רחוקות, לחרסון, עפ"י הצעת גיסו הרב ר' זלמן פינסקר, שהיה מגדולי החסידים ומתלמידיו הותיקים ומנושאי כליו של הרב ר' מנדל מליובאוויטש, ששלחו לחרסון עיר הפלך של רוב הקולוניות היהודיות שיסד ניקולאי הראשון, כדי להפיץ את תורת החסידות בין האכרים ולהחזירם למוטב. הרב ר' זלמן זה קרא את גיסו, הוא זקני ר' יצחק אייזיק, להיות לו לעזר בעבודתו, כי אעפ"י שזקני היה מתנגד בנם של מתנגדים, חשב שמא על ידי עבודת החסידות יחזור למוטב. אבל זקני נשאר מתנגד עקשן, שהיה גם משכיל במקצת והיה מעיין בספרי מחקר, אלא קיבל עליו את משמרת העבודה שהטיל עליו גיסו הרב

ונשאר מצפה לשכר אשתו, זו זקנתי, שהיתה עקרת הבית וסחרנית ותגרנית כל ימיה, והוא עצמו היה עוסק בתורה ובספרי מחקר והיה בעל חלומות כל ימיו, כפי שעוד אספר עליו ועל חלומותיו.

אני לא שמעתי ממנו הרבה על אביו, מה היה טבעו ובמה התפרנס. כנראה, שהיה בעל־הבית, סוחר פשוט, כי לא שמעתי הרבה עליו גם בעירי ממשפחת הקרובים. זקני סיפר לי כי לאחר חתונתו שלחו אביו לר' גרשון משקלוב לקבל ממנו ברכה. משבא לעיר היה מתעתע, כי לא ידע מקום מושב הרב ר' גרשון זקנו, ובעוד הוא הולך ומסתכל סביבו פגש בו ר' גרשון, שלא ידע מבואו ולא ראהו מימיו, ואמר לו: שלום עליכם אייזיק, מה שלום אבא? הוא הכירו מיד, בוודאי על פי מראה פניו — ויהי לנס.

משאר בניו של ר' גרשון נתפרסם ביחוד אחד מהם ר' קלמן, שנעשה מקורב למלכות, וכדאי לספר עליו, מפני שמאורעות חייו הם ממש כאגדה. הוא היה למדן חריף, אבל למד לדבר רוסית ונעשה סוחר קבלן אצל הממשלה והלך מחיל אל חיל עד שקיבל מאת הממשלה את תעשית קני־הרובה בטולא, בפנים ברוסיה מחוץ לתחום, שאסור היה ליהודים לדור שם, כידוע. אבל בהיותו עוסק בצרכי המלוכה התירו לו את הישיבה לו וגם לעוד מנין יהודים, הנחוצים לו לשם תפילה־בציבור, ולשוחט ולכל כלי הקודש שלו, כי הוא לא שינה את שמו ואת מלבושיו ואת כל דרכי היהדות האדוקה. בהיותו בעל שכל חריף המציא איזו המצאה מיוחדת לצרכי התעשיה של קני־הרובה, שמצאה חן בעיני רבי המלוכה, ונמסרה לו כל תעשית כלי הנשק. הגיע הדבר לידי כך שנעשה מקורב למלכות והתוודע ליורש־העצר אלכסנדר השלישי והכניסו בסתר לעסק ונעשה שותף עמו. ובהיותו מקורב למלכות וגינרלים היו משכימים לפתחו היו בני־ביתו כבר מתבוללים, כי החזיקו בשבילם אומנים ואומנות רוסופיליים ובבית לא היה סימן יהודי. היו לו שתי בנות ובן אחד, ובהיותו מבקש לתת לבנו גם חנוך יהודי, הזמין את שמעון דובנוב בתור מורה־היסטוריה לבנו יחידו, שהיה גימנזיסט בטולא.

אולם לא לעולם חוסן. אירע הדבר שאחד מרבי המלוכה שידע את סוד התקשרותו של הקבלן עם יורש העצר, ביקש גם הוא חלק, כלומר שוחד. אבל היות והיה בטוח כי יש לו חומה בצורה להגן עליו, השיב את פני השר ההוא ריקם. מה עשה הלה? הלך וסיפר דברים לקיסר אלכסנדר

השני, שבנו יורש העצר משתתף עם היהודי הקבלן בתעשית כלי הנשק. פתחו בחקירה ודרישה והדבר נתגלה. מובן שיורש העצר יצא נקי ונפטר בנזיפה והזעם נשפך על היהודי. כל נכסיו הוחרמו למלכות והוא גורש מטולא ומת משבץ הלב. והגזירה יצאה גם על כל בני ביתו לגרשם, אבל אחד מן השרים שהיה מקורב אל המשפחה „ריחם" על בני־משפחתו, בנו יחידו ושתי הבנות, הכניסם תחת כנפי הדת הנוצרית וקיבלם תחת חסותו.

עם הבן הזה נפגשתי לאחר כמה שנים, כשהייתי באודיסה, על ידי דובנוב עליו השלום עצמו. ומעשה שהיה כך היה. כשנמניתי לראש ישיבה, דרשה הממשלה ממני תעודת מורה של בית ספר גבוה המתאים לקורס של גימנסיה בלי השפות הקלסיות. כפי שבאודיסה לא היה כל כך קל לעמוד במבחן הגימנסיה, יעץ לי דובנוב ללכת לאחת הגימנסיות בעיר קטנה בפלך בסרביה שאחד מן המורים בגימנסיה שם, סמיונוב שמו, היה לפנים תלמידו, והוא נתן על ידי המלצה אליו כי יקל עלי את הנסיון. התפלאתי אל היחס האדיב שהיה לי מצד מורה רוסי — ששמו סמיונוב, שם רוסי טהור — שקרבני בשתי ידים והראה לי אותות חיבה מיוחדים. בחזירתי סיפר לי דובנוב מי הוא סמיונוב זה, שלא רצה בתחילה לגלות לי, שהוא בנו של דודי ר' קלמן איזראליטאן. דובנוב אמר לו במכתבו מי אני, שאני שאר בשרו, אבל הלה עשה עצמו כאילו לא ידע, כי התביש בפני (בתולדות חייו מספר דובנוב הרבה על המשפחה הזאת).

שמעתי מפי דובנוב גם על טרגדיה נפשית שהיתה לסמיונוב זה. הוא התאהב בנערה מולדבנית ממשפחה רוסית אצילה, שנתגדלה על שנאת ישראל, ככל בנות האצילים ברוסיה, והיתה גם אדוקה בדת הנצרות. סמיונוב הסתיר ממנה את מוצאו היהודי — והם נכנסו לחופה כדת הכנסיה. אולם כשהכריז הגלח תחת החופה כנהוג את שמו ושם מולדתו היהודי של החתן, התעלפה הכלה תחת החופה ומתה משבץ־הלב. הדבר הזה השפיע כל כך על סמיונוב עד שנשאר פנוי כל ימיו, והרהר בתשובה. שמעתי כי באחריתו שב ליהדות וקיבל שוב את שמו היהודי.

אמי היתה בת יחידה לזקני, שהיו לו שלשה עשר בנים וכולם מתו בחייו חוץ מאמי. שלשה מהם, שמתו על פני, אני זוכר. אחד מהם היה בן גילי, שהיה חברי בתלמוד (ועוד אזכירו בהמשך ספורי), ומת כשהיה בן י"ח. כשהגיעה אמי לשנות הבגרות, היינו לגיל של י"ד שנה, התחיל זקני לבקש בשבילה שידוכים, אבל מכל השידוכים שהציעו לפניו

לא מצא קורת רוח. כי ביקש לבתו־יחידתו עילוי וגם מיוחס, כי הוא עצמו לא היה ממשפחת רבנים מצד אביו שהיה סוחר פשוט. הוא שמע על אבי שהיה נכדו של אחד מבעה"ב שבעיר, כפי שהזכרתי, ואבי התגורר בישיבות שונות. הלך זקני מישיבה לישיבה לבקשו ומצאו כמדומני בוולוזין. ואחרי שהעמידו על המבחן ומצא שהוא כלי יקר, צנא מלא ספרא, החליט — מבלי חקירה ודרישה אצל הוריו שהיו בחרסון, כאמור — שהוא חתן טוב לבתו ולקחו עמו מיד לביתו.

זה היה בערב שבת, ואמא ה"בוגרת" היתה חותכת אז אטריות לשבת, כשנכנס זקני בבהלה עם הצעיר ואמר: "מזל־טוב, לאה איז אַ כלה געוואָרען" ("לאה נעשתה לכלה")! מרוב התרגשות פתאומית כמעט קטעה אמא את אצבעה והיא ברחה מן הבית ולא חזרה אלא לארוחת השבת. רק בשבת לאחר הצהרים, כשכל בני הבית ישנו את שנתם כרגיל, התגנבה אמי בחשאי לחדרו של החתן שהיה ישן והסתכלה בפניו והחליטה לבלי להתנגד לשדוך, שהרי בכל אופן לא היתה מועילה לה התנגדותה. אבי היה אז בן שש עשרה, ואף על פי שלפי הדין הגיע אבי לשנות בגרות ולא היה מחויב ליטול רשות מהוריו להכנס לחופה, אבל מכל מקום חשב זקני שאין זה מן הנמוס לחטוף בחור מהישיבה בלי רשות הוריו ולהשיאו לבתו, וכפי שהוריו היו כאמור בחרסון וההתקשרות עמהם היתה קשה באותו זמן כי חרסון היתה נחשבת כמדינת הים — וזקני היה בכלל איש מהיר, שלא אהב לדחות שום דבר שהחליט לעשות, והוא החליט להכניסם לחופה מיד, — ביקש ומצא אפוטרופוס מצד אמו של אבא, כלומר, אבי אמו שהיה גר בעיר הקרובה פּאָלאָצק, והיה נקרא ר' יוחנן ר' זישל'ס שהיה מתנגד קיצוני, המתנגד היחידי בעיר שכולה חסידים. שמו ומעשיו של ר' זישל דייץ, כפי שהיו קוראים לו, מצלצלים כאגדה. הוא בא לפּאָלאָצק עם חילו של נפוליון הראשון, שכבש את רוסיה, והיה בן־עלוּאַס, ומדבר אשכנזית וגלוח; והיה קבלן לצרכי־הצבא של חיל נפוליון. כשברח נפוליון, נשאר הוא בפּאָלאָצק ובהיותו עשיר ורווק זקן הציעו לו שידוכים מבנות העשירים שבעיר, אבל הוא מיאן בהן ובחר לו יתומה עניה שהיתה מוכרת כעכים בשוק, ונספח עם החסידים ונעשה בעל תשובה ותיק וחסיד והיה ממקורביו של ר' מנדל פּאָלאָצקער. אבל פעם, כשהתפלל תפילת שחרית ב"שטיבל" של החסידים בדבקות גדולה ובהתלהבות כדרך חסידים ותיקים, הביט על השעון וראה שהשעה היא כבר אחר חצות היום

והוא עדיין לא הגיע לסוף פסוקי דזמרה, ואז אמר: לא, אין זו דרך ה'! ועזב בעקשנות את דרך החסידות והיה למתנגד ותיק. ואעפ"כ כבדוהו החסידים כבוד גדול והיו קוראים לו שלא בפניו ר' זישעלע. אבי היה נקרא על שמו. בנו של ר' זישעלע זה היה נקרא ר' יוחנן דייץ'. מתחילה היה זה שם לואי לאביו ר' זישעלע, שבא מאשכנז, ואח"כ נעשה זה לשם משפחה. ר' יוחנן זה, אבי אם אבי היה גם כן מתנגד עקשן בין חסידי פאלאצק ולמד לשון רוסית והיה ידוע ל"זאקאניק", כלומר ליודע דת ודין, שהיה בקי בעל פה בכל ה"סוואד זאקאן" הרוסי, וכל עורכי־הדין היו באים לשאול אצלו שאלות בדיני מדינת רוסיה. מאין באה ליהודי אדוק וירא־שמים מהדור ההוא נטיה ללמוד לשון רוסיה וחוקי המדינה — זהו באמת פלא. כנראה אבי המשפחה ר' זיסעלע, שבא מעלזאס וידע לשונות ומדעים, נתן לבנו חינוך מודרני למרות זה שהיה אדוק וירא־שמים. ובכן, מכיוון שנמצא לאבי אפוטרופוס בעיר קרובה, שלח ביד איש עתי במטפחת אדומה חתיכת־"לעקאח" בשביל החתן, והמטפחת היתה בתור מתנה לכלה, עם ברכת מז"ט — ואבי ואמי נכנסו למזל טוב לחופה. זקני התחייב לתת מזונות ("קעסט") לזוג במשך כל ימי חייהם. וכשאבי היה כבר בעל משפחה עם ששה ילדים עדיין היינו סמוכים על שלחן זקני. אבי, שמעולם לא היה לו לרצון לאכול "קעסט", ביקש פרנסות שונות, כדי לפרנס את בני ביתו, אבל כולן לא הספיקו, כפי שאספר להלן, והרי מוכרח היה מזמן לזמן, בין פרנסה אחת לחברתה, לשוב ולאכול "קעסט" על שולחן זקני.

אבי היה ממש ההיפך מזקני בכל דרכיו. הוא היה איש תם וישר ולא הבין ערמה והיה מאמין לכל אדם, כי כיצד אפשר שפלוני ישקר לו? הלא כתוב: מדבר שקר תרחק! מטבעו היה עניו ושפל רוח ומעביר על מדותיו. מיום עמדו על דעתו לא היה יכול להבין, כיצד אפשר לו ליהודי לעבור על הדין. ה"דין" היה קו החיים שלו בכל דרכיו, הדין היה בעיניו אף למעלה ממדרגת התורה עצמה; כי את התורה צריכים ללמוד, אבל את הדין צריכים לקיים ולעשות. מדרכו היה להראות לאדם את הדין כתוב מפורש בספר. כשאמרו לו שפלוני נהג שלא כדין, היה הולך אצלו עם הספר בידו להראות לו שהדין הוא כך וכך. והדין הוא חיוב בין בדברים שבין אדם למקום ובין בדברים שבין אדם לחברו, בין במה שכתוב בתורה ובין במה שכתוב באיזה ספר שהוא. ואף לא על מה שאדם עובר עבירה היה מתאונן, זהו ענין של הקב"ה, אלא על מה שאדם עובר על דין מפורש.

לא היה יכול להבין, כיצד אפשר לו לאדם מישראל לעבור על דין מפורש? כשפלוני רימה אותו, לא היה איכפת לו מה שרימה אותו אלא מה שעבר על פסוק מפורש בתורה „לא תונו איש את עמיתו". כשאמרו לו שיש צעירים שמעשנים בשבת לא האמין בשום אופן, ואמר שהללו בודאי הם רק מתפארים שמעשנים, כי כיצד אפשר? הלא כל תינוקות של בית רבן יודעים שזהו חיוב סקילה! ינסו נא אדרבה לאכול ביום הכפורים, אהא, מפני כרת הם יראים, החיים יקרים להם. כשבא אחי שמואל עה"ש לבקרו, לאחר שהיה דר בוורשה והיה משתתף בעתון „הצפירה", היתה שאלתו הראשונה לו: אמור לי בני, מה נשמע אצלך עם תפלת מנחה? אמר לו שמואל: אבא, מדוע אתה שואל דוקא על תפילת מנחה? אמר לו אבא: הדבר הוא פשוט, על תפלת שחרית אין מה לשאול, כלום חלילה אתה חשוד להיות בכלל „קרקפתא דלא מנח תפילין"? ומעריב, הלא כל הלילה זמנה, ובכן כשאדם שוכח לפעמים מעריב והולך לישון, כשנזכר הוא יכול לקום משנתו ולהתפלל, אבל תפילת מנחה, שזמנה קצר, בין השמשות, עלול אדם בעיר גדולה כוורשא לשכוח ולעבור עליה.

אבי היה בקי, אבל לא היה חריף, וזקני להיפך היה חריף גדול ובעל סברא עמוקה; ותמיד היתה מחלוקת ביניהם בכל דבר שבא לידם. אבי היה מביא חבילות חבילות של ראיות וזקני היה דוחה את כולן. תיכף כשאבי פתח את פיו, טרם שהספיק לגמור, כבר דחה אותו זקני בשתי ידים, כי די היה לזקני ברמיזה, ומרגלא היה בפיו: אט! משל למה הדבר דומה? לקטניות בכותל, — כלומר, אין הנדון דומה לראיה. אבא היה תמיד מציע את משנתו בדרך ספק ושאלה והיה אומר, שמא יש להביא ראיה זו וזו? וזקני היה תיכף משיב ברוגזה ובבטחון גמור, ברי, שהפשט הוא כך וכך וכלום אפשר להבין באופן אחר? כיצד יכול אדם שיש לו מוח בקדקדו להעלות על דעתו דבר מהופך ומופרך כפי שאתה אומר? ואבא היה שומע חרפתו ואינו משיב, והיה מנענע בראשו כהודאה, אבל שתיקה כהודאה לא היתה מועילה לו. הוא היה חייב להודות בפה מלא שטעה. כשגדלתי והגעתי להבין ווכוחיהם, היה לפעמים אבי מוכיח לי, שלא בפני זקני כמובן, שהצדק היה עמו בוויכוח פלוני, והיה מביא ע"ז חבילות חבילות של ראיות. וכששאלתיו, למה לא היית משיב לו כך וכך? היה מושך בכתפיו והיה אומר: נו, כיצד אפשר להעיז בפניו? מוראו של זקני היה על אבי כמו על כל הילדים, וכשגדלנו, היה אבי לפעמים עושה עמנו קונייה בסתר

נגד זקני, כי אבי התיחס אל בניו כאל חברים טובים, שכולנו, כגדולים כקטנים, היינו כתינוקות לגבי זקני, שהוא התיחס לכולם, להאב ולהבנים, במדה אחת, כלומר במידה שמתיחסים לילדים. רק פעם, אני זוכר, מעשה נורא שאירע. אבא — שמעולם לא הרים קולו על שום אדם ומעולם לא ראיתיו בכעס או ברוגזה — יצא פתאום מכליו וכעס כעס נורא והעיז פניו כנגד זקני ואמר לו: איני שומע לך לעשות נגד הדין! זה היה מעשה בשוחט החסידי שאחד מחבריו השוחטים הוציא עליו שם רע שאינו מדקדק בבדיקת הסכין לאחר שחיטה. וגבה עליו הרב החסידי עדות מפי כל השוחטים והבודקים שבעיר וקרא גם לאבי להעיד. זקני, שהיה במחלוקת עם הרב החסידי, אסר על אבי שילך להעיד לפני הבי"ד של החסידים, אבל אבי התעקש, ונענע בתחילה בראשו בדומיה כאילו מתוך היסוס, לא הן ולא לאו, ולא קם ולא זע, אבל פתאום קפץ ממקומו ופניו חוורו כסיד והתחיל לצעוק לא בקולו הטבעי: אינני שומע לך, אני יהודי, וכתוב בתורה „ואם לא יגיד ונשא עוונו", — וברח בחרי אף מן הבית וסגר את הדלת אחריו ברעש עד שנעו אמות הסיפים. פני זקני נעשו לבנים כשלג ולא אמר דבר, ואנחנו כולנו נבהלנו, כאילו ראינו השמים נופלים ארצה. אחר כך לא דיברו אבי וזקני ביניהם זמן רב.

הורי

אמי היתה טיפוס אחר לגמרי, ממש ההפך משל אבא. עד שקשה היה להבין כיצד שני האנשים הללו, הרחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב, יכולים לדור בכפיפה אחת. היא היתה משכלת ובמקצת אפיקורסית לפעמים. לא היתה כופרת חלילה, אבל שאלה קושיות על ה' ועל משיחו! כיצד יכול אלוהים לעשות עוול כזה וכזה? כיצד הוא מנהיג את העולם שלא ביושר? — מעין טענותיו של איוב. ולמה ישנם גנבים ורמאים, שקרנים, המתחסדים ומטהרים, כפלוני ואלמוני החסיד, המתפלל עד חצות ואינו מסתכל בנשים והוא גנב ידוע ובחנותו איפה ואיפה ושבע תועבות בלבו, והוא רמאי ונוכל וצבוע. אבל אבי היה משיב לה בזה הלשון: הלא הוא גנב בלאו הכי ומה איכפת לך שהוא מתפלל לה'? טוב גנב המתפלל מגנב שאינו מתפלל. אולם הכפירה של אמי לא היתה תמידית, אלא מפרק לפרק: פעמים היתה מתחסדת והיתה חובשת „פאריק" ככל הנשים הצנועות ומתפללת בכל יום וקוראת בספרי תחינות, ופעמים פתאום פרקה עול, הסירה את ה„פאריק" וחדלה להתפלל והתחילה לדבר על ה' ועל משיחו. אני לא הייתי יכול לעמוד על טיבה ועל מלחמתה הנפשית ועל התהפוכות שבלבבה, ומה היו הסיבות לכך. כי כל השינויים הללו היו בילדותי, כשהייתי קטן, ובסוף ימיה נתישבה עליה דעתה. בודאי גרמו לזה דברים שבינה לבינו, כי השיאוה כמעט בעל כרחה כשהיתה תינוקת, וכשגדלה ראתה שהיא ובעלה דרים בעולמות שונים ולא קרבו זה אל זה, אבל היא עשתה שלום עם גורלה, כדרך בנות־ישראל הצנועות הנושאות וסובלות את עצבן בלבן.

אמי היתה קוראת ב„מעשה־ביכלעך" של אותו הזמן — „דער פּוילישעל אינגעל". „דער שווארצער יונגערמאנטשיק", וכל סיפורי־שמ"ר שהשיגה. היא היתה גם קוראת את ה„פאלקס־ביבליאטיק" שהופיעה אז

כמוסף ל„המליץ". היא גם ידעה את התנ"ך ידיעה שטחית, ביחוד את המעשיות שבו, לרבות כל האגדות שבתלמוד שידעה אותן יותר מפי השמועה מאשר בכתב. לפעמים היתה אף יכולה לחזור על איזה מאמר חז"ל כלשונו, ובכלל היתה מה שקוראים „אַ מאַנסבילשער קאָפּ". היא היתה המרכז של הצעירים שבעיר והכל היו מקדימים לפתחה, כי ביתה היה בית־ועד לחכמים ולטפשים וכל אחד היה בא לפניה עם נגעי לבבו להתיעץ עמה בדברי סתר, לרבות רומנים שהיו בין הצעירים. הכל היה גלוי וידוע לפניה, והיא היתה גם עוזרת לפעמים להוציא איזה רומן אל הפועל ולרכך את התנגדות ההורים. בשבת לאחר הצהרים היו מתכנסים לביתה כמה בחורים ובתולות, כדי לקרוא ביחד את „הספרות" החדשה שנתקבלה בשבוע זה ולשוחח על עניני דיומא ובכלל להתקרב זה אל זה. אבל אבי היה ה„שעטנז", כי הצעירים התביישו בפניו ולא היו מרגישים את עצמם חפשיים והיו משוחחים בחשאי וברמז בינם לבין עצמם, בחורים לבד ובתולות לבד, לא ח"ו בערבוביה. צריכים היו להמציא תחבולות חכמה וערמומיות, כדי שאבא יעזוב את הבית. היו שולחים אחריו בערמה שלוחים מבית־המדרש ש„העולם" מבקש אותו להגיד מדרש או פרשת השבוע, או שהמציאו סתם איזה תירוץ, איזו שאלה שאירעה, כי היה ידוע שאבא היה אץ לפסוק שאלות. או ששני בחורים המציאו בכוונה איזה ווכוח למדני והתווכחו בבית־המדרש והיו שולחים לבקש את אבא שיכריע ביניהם. לפעמים היו הצעירים משתמשים בי והיו לוחשים באזני, שאבקש את אבא, שיגמור עמי את פרשת השבוע, שלא הספקתי לגמור, או פרקי־אבות של אותו שבוע, ואבא היה שמח על זה והולך עמדי לבית־המדרש שממול ביתנו. ואף על פי שגם אני הייתי מבכר להיות עם החבורה של אמא, אבל כדי להתראות לפני הצעירים והצעירות כבחור טוב, הפקרתי את עצמי לטובת הכלל ונדבתי את זמני החפשי למענם, ובעבור זה זכיתי לפעמים לקבל מחמאה מאחת הצעירות, שהביטה עלי בחן ובנעימות ואמרה לי שאני בחור טוב. כשאבא היה עוזב את הבית שאפו כולם רוח. קודם כל התקרבו לאט לאט הבחורים והבתולות אלו לאלו והתחילו לשוחח בערבוביה, ולפעמים בשעת חמימות הויכוחים הגיע הדבר לידי כך שאחד מן הצעירים היה מסיר את כובעו מעל ראשו. תחילה היה מנפנף את כובעו על ראשו מחמת החום, כביכול, ולאט לאט כאילו מחמת שכחה, נשאר הכובע תלוי בידו, והוא ישב בגלוי־ראש. וכשהחריפו הוויכוחים, בשעת חדווה, היו קוראים לפרוקופ הגוי של בית־

המרחץ והיו אומרים לו בערמה: מה לעשות, למשל, כשרוצים לשתות תה? הרי גם אתה בודאי רוצה? והוא היה מבין מה שמרמזים לו והיה משיב, בודאי אני רוצה בתה, בפרט כשיש י״ש חריף עמו, ומיד הועמד ה״סאמובאר״, חצי בהיתר וחצי באיסור.

אמא היתה משתתפת הרבה גם בעניני הכלל, כלומר בפוליטיקה של הרבנות ובכל המחלוקות שבין הצדדים של החסידים והמתנגדים. היא היתה מנהלת פוליטיקה לעצמה ולפעמים אף בהתנגדות לזקני. כשהיתה אספה בבית זקני, היו כמה מן האברכים הצעירים שבין בעלי־הבתים מתגנבים בחשאי לבית אמי והיו דנים בחשאי באותן הפרובלימות שדנו ״שם״, כלומר אצל הזקנים, והיא היתה משפיעה עליהם לפי דעתה, שהיתה על פי רוב ההפך מדעת הזקנים, והיתה מחזירה אותם אל האספה טעונים בטענות ומענות, כלפי הפוליטיקה של הזקנים, כדי להפוך את קערתה על פיה. הכל ידעו, שיד לאה באמצע, אבל לא היו יכולים לעשות כנגדה כלום. שום איש לא היה כוחו גדול להשפיע על זקני ולהעבירו על דעתו כאמי. הוא היה מקבל החלטה והיא היתה סותרת את כל הבנין. זקני בכל עקשנותו היה רך כקנה לגבי אמי והיה מתחשב הרבה עם דעתה כי הכל הודו שיש לה ״ראש גבר״. לאמי היה גם כשרון ספרותי. מכתביה, שכתבה אלי ואשר שמרתי עליהם זמן רב, נכתבו בכשרון ספרותי מצוין. היו בהם הרבה הומור ועקיצות וקריקטורות על אנשים שהכרתי מילדותי עד שעל ידי מכתביה נשמרה בזכרוני דמות העיירה על כל פרטיה ודקדוקיה הרבה שנים לאחר שעזבתי את עיר מולדתי.

בית זקני היה בן כמה חדרים מרווחים ואולם גדול באמצע, שהיה תמיד מלא מפה לפה, כחדר הקהל. הבית היה בן שתי קומות והיה יוצא לרחוב מול המנין של חסידי לאַדי. מאחורי בית זקני בפנים החצר היתה עומדת דירתנו הקטנה בת שלשה חדרים. ומאחורי דירתנו היתה גינה קטנה שזקני בעצמו היה שם עינו עליה והיה מטפל בה, כשהגיעה עונת־הקיץ, להשיג איכר לחרוש ולזרוע והיה דן בזה על פי מסכת כלאים איזה מין לזרוע, והכל בעיון ובחריפות ובקיאות, כדרכו בגמרא. מחלון ביתנו היה אפשר לטפס ולרדת אל הגינה שבה היה מכל טוב — אבטיחים, בצלים ומלפפונים. ביחוד משכו הללו את הלב והעין: בצלים הוא בודאי ענין טוב, ביחוד העלים שיש להשתמש בהם לכמה דברים, לרבות חלילים, אולם הצרה עם הבצלים שריחם נודף ויכולים מיד לגלות מי שאכל בצלים.

ענין אחר הם המלפפונים — חטוף ואכול ולא נודע כי באו אל קרבנו. אולם זקני ידע בטביעת עין כל מלפפון ומלפפון ודרך גידוליהם. פעם התגנבתי אל הגינה והוצאתי את המלפפון הגדול ביותר שכבר מזמן שמתי עיני עליו לטובה. באותו יום שמעתי רעש בבית: זקני מתקצף ושואל, איה נעלם אותו המלפפון הגדול שם בערוגה שליד הגדר? החשד נפל עלי, אבל מכיון שלא היו הוכחות נפטרתי בנזיפה, אלא שמאותו יום והלאה נגזרה גזרה לסגור את החלון במסמרות חזקים, באופן שאי אפשר יהיה עוד לרדת ממנו אל הגינה.

מכיון שדרך קצרה זו, דרך החלון, נסגרה, היו צריכים לבקש דרך ארוכה והיא — לטפס ולעלות על הגדר מצד השני ולרדת לגינה ולעשות בה כל מה שהלב חפץ. אלא שהיו צריכים לכוון שעה שאינה לא יום ולא לילה, בין השמשות, שאז זקני מגיד את שיעורו בבית המדרש, ולעשות בחשאי מלאכה נקיה וקלה זו. פעם ירדתי לגינה ועשיתי חור בכיס בגדי ומלאתי אותו מכל טוב ובעוד אני עולה ומטפס על הגדר בחזירתי ועומד לקפוץ לצד השני, והנה כיסי המלא על כל גדותיו נשאר, מחמת המשא הכבד, מאחורי הגדר, בעוד שגופי נשאר תלוי מצד זה של הגדר — ובמצב זה מצאני זקני שבא פתאום במקרה. עונשי היה גדול, כי הייתי מוכרח להריק אחד אחד את כל האוצר הטוב ולהניח לפניו, ואף קראו לכל בני־הבית לראות בנבלותי. אלמלי היה גיהינום נפתח לי מתחתי לא היה יכול להיות העונש גדול מזה. אולם לבסוף נגמר הדבר ב„כי טוב".

שאיפתי היתה גדולה מאד, שיקציעו לי קרן זוית בגינה לעשות בה ערוגה מיוחדת לעצמי ולחרוש ולזרוע בה כמה מיני זריעה. עשיתי כמה השתדלויות בכוון זה ועל פי המלצת זקנתי הקציעו לי מין תלם של ראש תור שיצא דופן, בתנאי שלא אזיק בהיזק „ראיה" בגידולי הגינה הגדולה, כלומר שלא אעשה כלאים מזרעי הגינה הקטנה שלי עם הגינה „האמיתית". נתתי תקיעת כף בשבועה ובנקיטת הציצית והעסק נגמר ב„כי טוב". ומאז נעשיתי „בעל־הבית" לעצמי ולא נגעתי בגינה הגדולה.

אף על פי שכאמור התחייב זקני לתת „קעסט"־עולם לאבי, לא היה אבי שבע רצון ממצבו ובקש להשתחרר מעולו של זקני ולהיות „איש" בפני עצמו. אבל כל נסיונותיו עלו בתוהו. שאיפתו הגדולה היתה להשיג רבנות, אבל למרות חריפותו ובקיאותו והתרת־הוראה שלו עוד מנעוריו, כי גם זקני סמך את ידו עליו והיה פוסק שאלות לפניו, לא הגיע לרבנות

מחמת הנהגתו הפשוטה והענווה. היה חסר לו החוש להתרברב ולהתנשא על אחרים. הוא היה יכול להתרועע עם פחותי־ערך ונחותי־דרגא. ביחוד כשהיה לו צורך ללמדם איזה דין או איזו הנהגה טובה, היה הולך לביתם ומשוחח עמהם כאח וכרע והיה יושב שם שעות ארוכות, דבר שלא היה לרצון לפני אמי. בעיר, ביחוד בין ההמון, היה נחשב לדיין ולמורה הוראה כל ימיו, אבל למעשה לא היה אלא סתם ר' זיסקע. ואף כשנפטר זקני והניח צוואה, שאבי ימלא את מקומו, לא קיימו את צוואתו ולקחו רב אחר והוא נשאר שוחט כשהיה, עם ה„זכות" לפסוק שאלות.

אולם קודם שהגיע לאומנות־השחיטה עשה נסיונות אחרים, כדי להתפרנס בפני עצמו. הוא עשה קיבוץ מבחורים וקרא לזה ישיבה, שלא יהיה נראה חלילה כמלמדות, אבל הישיבה לא היתה בה סמיכה ובזמן קצר נסגרה. גם כשהלך לדווינסק ללמוד אומנות־השחיטה, מילא בינתים את מקומו של ראש־ישיבה שם בישיבה גדולה מפורסמת, אבל גם זה נמשך רק זמן קצר, ואחר כך בא אחר במקומו. אולם אבי היה מתגנדר במצבו הזמני ההוא ורגיל היה לספר, בין לענין ובין שלא לענין, בלשון זו: „כשהייתי ראש ישיבה בדווינסק אירע כך וכך" או — „זה היה מעשה כשהייתי ראש ישיבה בדווינסק".

הוא היה זמן קצר גם חנוני. היתה לו נדוניה בסך מאתים רובל, שהיו מונחים אצל בעל־בית אמיד לשם רווחים, כמובן על פי היתר עיסקא. עם הרווחים שנתקבצו במשך השנים ובתוספת הלוואות נקבץ אצל אמי לסכום גדול, והחליטו לפתוח חנות ולרדת מן ה„קעסט". אבי בעצמו נסע לדווינסק לקנות את הסחורה. ואעפ"י שאמי חשבה את עצמה לבעלת־מסחר יותר מאבא, אבל כך היה מנהגו של עולם, שבעל־הבית צריך לנסוע לקנות את הסחורה. ובכן תפרו לו בארבע כנפות את הכסף והוא נסע לקנות סחורה. איזו סחורה לקנות לא ידע בעצמו, אלא שכלל היה לו מן הגמרא שצריכים לקנות דברים שהם בזול יותר. ובכן הלך וקנה כל מיני סידקית והרבה מקטרות של האיכרים שלא היו מוצלחות לעישון, שנתנו לו בחצי חינם, בין אם יש בהן צורך ובין אם לאו, כי מאין היה לו לדעת כל זה? הביא את הסחורה ומילא בה את החנות. מובן מאליו כמה גדול היה הפדיון, כי כל סחורה שדרשו לא היתה בחנותו. חוץ מזה, הלא יש דין, שהמשתכר אל ישתכר יותר משתות ויש גם דין שאסור להתחרות עם שכנו בשעה שהלה עומד על המקח עם הקונה, ורק לאחר שהקונה התרחק מחנות שכנו

ד׳ אמות מותר לו לאדם לקרוא לקונה לחנותו, ועוד דינים כאלה. ובכלל — הלא יש חטא של ביטול־תורה! אבי ישב רוב זמנו בחנות עם גמרא פתוחה לפניו ולמד בניגון וכל קונה שעבר דרך החנות חשב שזהו בית תלמוד־תורה. ובכן אפשר לשער מה גדול היה הריווח שם. סוף הדבר היה, לאחר שנה או שנתים נגמר המסחר ונסגרה החנות והוא יצא נקי וחזר לשקו ולתעניתו, כלומר, להיות סמוך על שולחן זקני כמקודם.

מתקופת המסחר של אבי נשאר לי זכרון לא נעים, שהיה דוקר בלבי כמחט בבשר החי כמה שנים. הייתי אז בערך בן עשר והתלמידים הכינו את עצמם לערוך „פורים שפיל". אחד מראשי־החבורה, שלקח לעצמו את התפקיד של אחשורוש המלך, היה המנצח על ההצגה והוא חילק את התפקידים בין החברים. לי לא רצה לתת שום תפקיד, כי אמר שהנני לא־יוצלח לכל מלאכה. אחר כמה הפצרות הסכים לתת לי את התפקיד של חרבונה, שהיו בו שתים־שלוש שורות, שהייתי צריך ללמוד בעל פה. אבל הנער ההוא, ראש החבורה, דרש ממני בעד הזכות שזיכה אותי לקחת חלק בהצגה, שאקח לזמן ההצגה מן החנות שלנו אקדח קטן מצעצועי הילדים שהיו בחנותנו ושהיינו זקוקים לו בהצגה. היתה לי מלחמת־היצר, אם מותר או אסור לקחת, כי ידעתי שלקיחה זו שלא ברשות משמעה גניבה, שבכלל איסור גניבה יש הלאו של לא תגנוב על מנת למיקט ולא תגנוב על מנת להחזיר. אבל יצרי התגבר עלי, כי אמרתי, מה בכך? הלא סוף סוף אחזיר את האקדח למקומו, אלא מה, שאעבור על הדרש של לא תגנוב על מנת להחזיר, אבל הלא דבר זה אינו כתוב מפורש בתורה, אלא שהחכמים אמרו שגם לקיחה על מנת להחזיר היא בכלל לא תגנוב, אבל אמרתי ש„החכמים" ימחלו לי למען שמחת פורים, שהיא מצוה. ובכן, בשעה שאמי לא היתה בחנות לקחתי בחשאי אקדח אחד מן התיבה, לאחר כמה קרקורים ופחדים ונקיפת־הלב, והסתרתיו בכיסי ונעלמתי. סוף דבר היה, שלאחר ההצגה לא חפץ הנער ההוא להחזיר לי את האקדח, ולא עוד אלא שאיים עלי, שאם אדרוש ממנו בחזקה, ילך וימסור לאמי שאני גנבתי את האקדח מן החנות. ובכן הנני גנב, ה׳ ייסרני על שעברתי על דרשת חז״ל. החכמים לא מחלו לי, כנראה, כי אעפ״י ששמחת פורים מצוה, אבל זוהי מצוה הבאה בעבירה. מה לעשות? כיצד להפטר מאיסור הגניבה ובמה מכפרים את העבירה הגדולה הזאת? החלט אצלי בלית ברירה לשלם כפל בעד הגניבה כדין. התחלתי לקמץ את הפרוטות, שאמי והסבתא היו

נותנות לי לקנות בחדר ממתקים וכדומה, ולהחזיר בחשאי את הפרוטות למגירה של השלחן שבחנות, אעפ"י שבעצמי לא ידעתי כמה היה מחיר האקדח. אבל כל מה שהיה לי השלכתי בחשאי למגירה והחלטתי בלבי לשלם כפל וארבעה וחמשה. אולם בזה עוד לא נגמר הדבר. הנער המחוצף ההוא לא די היה לו באקדח שבידו, אלא דרש ממני ש"אקח" בעדו מן החנות עוד אקדח אחד, ואם לאו, ילך וימסור. ראיתי שאין סוף, אמרתי לו — לך, יהיה מה שיהיה, וכך הוה. הוא בא וסיפר דברים לאמא. התחילה חקירה ודרישה והודיתי בדמעות שליש על כל המעשה. חשבתי שבין כך ובין כך בודאי ידינוני לבית־האסורים או לארבע מיתות בית־דין וסיפרתי את האמת. לתמהוני הפכה אמי בזכותי והלכה אל הרבי וסיפרה לו כל המעשה ודרשה שהלה יחזיר את האקדח, והוא ספג מלקות, ואני הרגשתי את עצמי זמן רב בעל תשובה, וכשהגעתי לתפילת "אשמנו" אמרתי, במקום "גזלנו", "גנבתי", והכיתי על לבי בחזקה.

אבי היה נוטה קצת לחסידות, שהרי נחשב קרוב־משפחה לבית הרב ע"י דודו ר' זלמן פינסקר. הוא היה גם פעם אצל ר' שמואל מליובאוויטש. אבל בכל התנהגותו היה מתנגד גמור, אלא שחשב גם את החסידים ליהודים, שתעו מדרך הישר קצת — לא כזקני, שאמר עליהם שהם עובדי הבעל והם כגויים גמורים. וגם על זה היתה מריבה בין זקני ואבי. אמנם גם זקני למד ספרי קבלה וזוהר. אבל ספרי חסידות היו מוקצה מחמת מיאוס אצלו; לא כן אבי, שהיה מעיין לפעמים גם בספרי־החסידים הקלסיים ואמר, שהם ספרי־מוסר טובים. בכלל, לא היה לאבי סדר־לימוד. הוא היה לומד בכל ספר שבא לידו, ואולם עיקר לימודו היה חזרה על הש"ס כסדר והיה לומד את הגמרא בניגון המקובל בבוקר, קודם אור היום, כשאנחנו היינו עדיין ישנים, והיה מתרגם לעצמו כל מלה כדרך תלמידי־החדר: "אמר רבא — האָט רבא געזאָגט", "תנו רבנן — האבען די רבנן געלערנט", וכיוצא באלה.

זקני מצד אָבי

זקני מצד אבי, ר׳ יצחק אייזיק, היה טיפוס שונה לגמרי מזה של זקני מצד אמי. הוא היה עניו וצנוע כאבי, אוהב שלום ורודף שלום, והיה מתגאה מאד ביחוס אבותיו. ממנו שמעתי כל האגדות וכל המעשיות שהיו מתהלכות במשפחה על מה שאירע לאבות אבותינו ולכל שלשלת היוחסין שלנו. זקני היה זוכר את שמותיהם ומעשיהם של כמה דורות לפניו. הוא היה מתהדר בשלשלת היוחסין שלנו שהגיעה לפי דבריו, עד דוד המלך. והדבר הוא פשוט. לפי דבריו צריך להמשיך את היוחסין עד בעל סדר הדורות וזה עולה עד יוחנן הסנדלר, ומזה עד ר׳ יהודה הנשיא, שיחוסו נמשך מדוד המלך. בזמן האחרון הוציא אחד מבני משפחתנו בא״י, מר ריבלין, את ספר היוחסין של משפחתנו, שהשלשלת שלה נמשכת עד ר׳ משה קרעמער דודו של הגאון מווילנא — וממנו ולמטה ששה דורות עד לאבי. לזקני ולאבי היו ידועים כל המאורעות של משפחתנו — של ר׳ גרשון משקלוב וצאצאיו — וגם מצד האמהות, הדברים שאני מזכיר כאן דרך אגב, מה שאירע להם, רובם שמעתי מפיו, אולם מן ר׳ גרשון ומעלה עד ר׳ משה קרעמער והגאון מווילנא איני יודע ואף לא שמעתי עליהם מזקני זולת שמותיהם שנזכרו בספר היוחסין של ריבלין, שאף הוא אינו מזכיר אלא את שמותיהם הערטילאיים בלבד, אבל לא את מעשיהם ופעולותיהם.

זקני זה היה בעצם פלג גופא, כי היה הולך כל ימיו אחר אשתו חיה פרידה בת ר׳ יוחנן דייץ׳ מפאלאצק, שהזכרתיו למעלה. והיא היתה עקרת הבית, תגרנית וסחרנית, שהיתה מפרנסת את בעלה, אף על פי שזקני היה טוען כל ימיו שלא שלמו לו את הנדוניה שהבטיחו לו. הם נישאו כשהוא היה בן י״ד והיא בת י״ג. זקנתי זו, שהיתה גוצה עם פנים קטנים ומצומקים כבת עשר, היתה בעלת מרץ יוצא מהכלל ותמיד היתה

מחליפה את טיב מסחרה, זבין וזבין תגרא איקרא, וכן גם את מקום מושבה ודירתה, והלכה מעיר לעיר והיתה נוסעת למרחקים למקום שאין מכירים אותה והתחילה שם איזה מסחר וקנין שהיה נדמה לה כי תתעשר ממנו ומשכה את בעלה אחריה, עד שנתברר שלא דובים ולא יער והלכה למקום אחר, ובינתים נעשה הוא למלמד באותו מקום, עד שהתחילה לסחור במקום אחר וקראה לו לבוא והוא עזב את המלמדות ובא, וכך חוזר חלילה. פעם היה מעשה, שהיא היתה מעוברת וקרבו ימיה ללדת, אבל כפי שהיה יריד בעיר רחוקה, לא השגיחה במצבה ונסעה בעגלה מלאה תבן ומספוא, והנה כרעה ללדת וילדה נער בעגלה, ואז מסרה את הנער לאשה יהודית מינקת שנמצאה שם בדרך ובעצמה המשיכה את נסיעתה ליריד. בחזרתה באה לקחת את הילד ונדמה לה, כי החליפותו באחר. הביאה את האשה אל הרב וגלגלה עליה שבועה ולא רצתה לקבל אותו. לאחר כמה שבועות חמורות של המינקת, שהילד הוא ילדה, הסכימה לקבלו, אבל אף על פי כן לא יצא החשד מלבה ושנאה את הילד ולא התזיקה אותו אצלה, אלא מסרה אותו למי שהוא לגדלו. דבר זה סיפרה לי זקנתי בעצמה שהיתה דרה בביתי בסוף ימיה. ועוד סיפרה לי, כשבאה פעם לראות את הילד אצל המחנכים כשגדל וכבר היה מדבר דברי חכמה, כי היה פיקח לפי דבריה, אמר לה הנער: למה באת לראותני, הלא את שונאת אותי. סוף דבר היה שהילד מת בגיל חמש או שש וכל ימיה, עד זיקנה ושיבה, היתה זקנתי מאמינה, שהחליפו את הילד באחר. היא בכלל לא גידלה את בניה ולא שמה אליהם לב, כי היתה טרודה במסחרה. גם אבי נתחנך בישיבות מילדותו ולא ראה את הוריו מיום שעזב אותם בילדותו עד שיצאו רוב שנותיו. אני פגשתי אותם בימי חיי בעיר מולדתי שעביז כשהייתי כבר בחור בן שש־עשרה או שבע־עשרה, כשבאו לראות אותנו בפעם הראשונה ואף ביאה זו שלהם היתה לשם איזה „מסחר" שחשבו ליסד בעירנו ולא עלה הדבר בידם.

אני זוכר, שרצתי לקראת העגלה שהביאה אותם לביתנו בלב דופק מלא שמחה והתפעלות שזכיתי לראות את הסבא והסבתה שכל כך הרבה חשבתי עליהם, והכינותי לעצמי את הדברים שעלי להגיד להם, והנה קפצה מעל העגלה בזריזות אשה גוצה, ואחרי אשר מלמלה איזה דברים כבושים לסבא, שלא הספיק עדיין לרדת ,ואחרי אשר חיפשה שם איזה שק עם מתנות אשר הביאה, צמוקים ושקדים, פנתה אלי — כשכבר הייתי

מוכן לחבקה ולנשקה, והיא לא נשקה לי ואף לא נתנה לי את ידה, שהרי אני כבר בחור גדול ואין זה מן הנימוס לתת יד לבחור — הביטה עלי ומדדה אותי מכף רגלי ועד ראשי ואמרה לי בנעימות ובחן: אתה בודאי חיים, כבר ב"ה בחור גדול, ראוי לחופה, ואומרים עליך שאתה בחור למדן, ברוך השם.

בשנות־ילדותי היה נקרא זקני זה בפי הכל בשם „דער קרעמענ־טשוגער זיידע", אחר כך, כשעבר לחרסון — שינו את שמו לכינוי „דער כערסאָנער זיידע". המכתבים שהיו מתקבלים מזקני פעם או פעמיים בשנה היו מאורעות גדולים בחיי. הוא היה כותב באותיות מחוטבות ויפות כמו אותיות־דפוס ובשורות ישרות ומהוקצעות. המכתב הראשון שכתבתי לזקני כשהייתי עדיין בחדר היה על פי מסירת הקולמוס של מורי שמואל הקטן, שבחר בשבילי כמה מליצות מפסוקי תנ"ך הקרובות לענין, או סתם מליצות, וזקני שהיה גם כן מליץ נפלא היה משיב על המכתבים גם כן במליצות של פסוקי תנ"ך, כי היה מאמין שאני בעצמי הוא הכותב ופנה אלי כאל גדול.

כשנה או שנתיים לפני בואו של אבי־אבי להתראות אתנו חדל לכתוב לגמרי, ואבי היה דואג למה אין „והשיב" מאביו. שלחו כמה מכתבים ובאה תשובה קצרה, שהוא טרוד בענין חשוב מאד הנוגע להצלחת כל המשפחה כולה, שעל ידי העסק שהתחיל תעלה כל המשפחה אי"ה מעלה מעלה ותצא מאפלה לאורה ומעניות לעשירות ולעפרות־זהב, והוא מבקש, לכן, שנזדיין בסבלנות ועוד מעט והדבר יתגלה והכל אתי שפיר אי"ה. מובן שאנחנו לא הזדיינו בסבלנות והיינו „בוערים" מתקוה ומחכים בכליון עינים ליום הגדול ההוא. והנה בא היום ונתקבלה על־ידי הדואר חבילה באחריות. בחבילה היה קונטרס ומלמעלה היה מכתב גלוי, שבו היה כתוב, שישמרו את הדבר בסוד ושלא יקראו את הקונטרס אלא זקני ואבי, ובסוף המכתב היה כתוב, שהוא מתיר גם לי לקרוא את הקונטרס, ועצם הקונטרס היה חבוש וארוז מעטפה בתוך מעטפה וחתום בשעווה. נכנסנו — זקני ואבי ואני — לחדר מיוחד ופתחנו בזריזות את המעטפה והתחלנו לקרוא את הקונטרס. והנה נתגלה שזהו העתק מן החיבור שכתב על התישבות היהודים בארגנטינה, שיסד הבארון הירש. בחיבור זה הוכיח מכמה פסוקים בתנ"ך, כגון „והולכתיה המדבר", ומכמה אגדות חז"ל, שזו היא „אתחלתא דגאולה", והבארון הירש הוא שליח מאת ה' לעורר את הגאולה,

כמו שנאמר וכו'. אבל מה זה שייך למשפחה? — הוא שלח את הקונטרס הזה לבארון הירש בעצמו, ובכן כשהבארון יקרא על ידי מתרגמים את הקונטרס הזה ויראה „באותות ובמופתים" שהוא בבחינת משיח, אז בודאי ישלח איש עתי להביא אליו את מחבר הדברים הללו ויעלהו מעלה מעלה ויעשירנו עושר רב אותו ואת כל משפחתו. והוא מחכה איפוא עד שיתרגמו את הקונטרס ועד שיבוא ממנו „והשיב", שבודאי יתקבל בקרוב. ולעת עתה הוא מבקש שישמרו את הדבר בסודי סודות, שלא יתגלה בחוץ, כי מי יודע אפשר מי שהוא יגלה את הדברים וימסרם בשם עצמו לבארון.

כשגמר זקני לקרוא את הקונטרס אמר רק זאת: „אַלטער נאַר" („טיפש זקן"), אבל אבי שמר את הדבר בלבו, שהרי סוף סוף הפסוקים מוכיחים בחוש שדברים בגו ואי אפשר שאיש חכם כהבארון לא ישים לב לדברים כאלה. אני הייתי מיואש לאחר שבניתי כמה היכלות על הנס שיבוא ועל עפרות הזהב, ובכלל הייתי יותר נוטה לארץ־ישראל לאחר שקראתי את המאמרים הארוכים של סוקולוב ב„הצפירה" על ארגנטינה וארץ־ישראל, וכל הענין לא מצא חן בעיני, אף אילו היה הבארון מסכים לכל ההוכחות של הפסוקים. סוף דבר היה שלא בא שום „והשיב" מן הבארון וכל הענין היה עורבא פרח, ואף הסבא לא זכר עוד את הדבר, כי התבייש כנראה בחלום שחלם על אחרים לאחר שנתגלה לו „הפתרון", וכל הענין נשתתק.

לאחר שהכרתי את זקני זה, שהיה בעל מחשבות והיו לו קצת ידיעות במחקר ובהויות העולם, הייתי מתפלא על דמיונותיו ועל חלומותיו, אבל הסברתי זאת לעצמי על ידי כך שהוא היה שואף כל ימיו לצאת מעבדות של הסבתא לחירות, כי כל ימי חייו היה מצפה לשכר אשתו הסחרנית והתגרנית, שהיתה מטלטלת אותו טלטלת גבר מעיר לעיר וממדינה למדינה. והוא ביקש בסוף ימיו מנוחה וגם השתוקק להראות לה, שגם הוא „איש", שעלה לגדולה בזכות עצמו ואז כבר לא תשלוט אשתו עליו, אבל חלומו זה לא נתגשם לעולם, והוא נשאר כל ימיו תחת שלטון אשתו, כי אף כשנעשה בחרסון בעל־מפרנס בעצמו, שהיה שם ראש ישיבה או תלמוד־תורה, היה זה גם כן במקצת בזכות אשתו, שהיתה בת אחותה של אשת ר' זלמן פינסקר, הרב דמתא.

בסוף ימיהם באו להשתקע בשעביז ואף שם פתחה הסבתא חנות בשותפות עם אחד מאחי וסופם ששני השותפים יצאו וידיהם על ראשם

בזמן קצר. זקני לא האריך ימים ומת והסבתא באה אלי לאודיסה והתישבה בביתי ונהגה נשיאותה ברמה, הוציאה פקודות ונתנה עצות, וזריזותה לא עזבה אותה אף לרגע, כי היתה הולכת בכל יום ברגל למולדוונקה מהלך כמה מילים לראות את בתה שהיתה גרה שם, „לראות אם הכל בסדר", אבל פתאום החליטה לעזוב את אודיסה ולשוב לקבר אבות, כלומר לקבר בעלה, להיות קבורה על ידו. לא הועילו לנו כל ההפצרות שהפצרנו בה לשבת בביתנו במנוחה, כי הילדים אהבו אותה. האשה הקטנה והזריזה הזאת לא היתה יכולה לשבת במנוחה. החשק לטלטול ולעגלות, שאיני יודע ממי ירשה אותו, לא נתן לה מנוחה. אבל כנראה, ירשתי אני ממנה את החשק הזה. כשמתה נתגלה לנו, שהיתה בת תשעים והיא העלימה מאתנו בדיוק עשר שנים.

זכרונות־קדומים

הרשמים הראשונים מן הימים שאני זוכר את עצמי אינם מטושטשים אלא בהירים ולפעמים גם חזקים, כאילו הם אירעו אתמול. אבל אין ביניהם המשך, אלא הם מקוטעים, כל תמונה בפני עצמה היא בהירה, אלא שבין תמונה לתמונה חלל ריק.

הרושם הראשון הבהיר מן הימים שאני זוכר את עצמי הוא, כשפקחתי את עיני וראיתי סביבי עולם לבן של שלג, ולפני עומדים סוסים ושתי נשים יושבות בעגלה ואחת מהן מטלטלת אותי בחיקה, בפנים מבוהלים, ומוציאה מפיה איזה מיני שריקות. זו היתה אמא, וכפי שספרה לי נסעה אז בחורף עם עוד אשה אחת לעיר הסמוכה ואני שכבתי בחיקה והתעלפתי מחמת הקור, עד שלא נותרה בי נשמה, והיא טלטלה אותי בכוח עד ששבה אלי רוחי. אני הייתי אז כבן שתי שנים. תמונה זו נשארה בהירה וחזקה בזכרוני. וכמדומני, שהבנתי להבדיל בין הסוסים ובין הנשים שישבו ובין העגלה והמראה הלבן מסביב הבדל גמור, לא כתמונה אחת מעורבת יחד.

עוד אני זוכר, שזחלתי על המדרגות של הבית ומדרגה אחת היתה שבורה ופתאום קפץ עלי חתול מעל ראש הגג ונבהלתי ונפלתי בחור של המדרגה השבורה והתחלתי לצעוק, ואשה אחת מיהרה אלי להוציאני ולהעמידני על רגלי.

שוב אני זוכר, שעברנו מדירה לדירה ואנשים היו הומים ורועשים ומעבירים את כלי הבית, ואני רץ מפינה לפינה, ונדחקתי בין הספה והכותל והרימותי קול זעקה עד שהוציאוני מן הפינה הצרה שנדחקתי בה.

עוד זכרון חי עומד לפני, כשבנו בית־תפילה חדש במקום הישן שסתרוהו והעבירו משם את ארון־הקודש עם ספרי־התורה, וכמה אנשים נשאו את הארון על כתפיהם בזהירות עקב בצד אגודל כאילו הלכו בסך,

ויהודי רחב־כתפים אחד עם מקטרתו בפיו צועק לחבריו וממלמל איזה דברים שלא היו ברורים לי אז, ופחד נפל על כי חשבתי שהשכינה שרויה שם ומעבירים את האלהים לאיזה מקום נסתר.

אולם הרושם החזק ביותר שנשאר בזכרוני מימי ילדותי הוא הטכס של כניסתי לחדר, איך שעטפו אותי בטלית ואבי נשא אותי על כתפיו ומימינו ומשמאלו הלכו זקני ואמי וכל בני המשפחה וסתם יהודים והביאוני למסדרון בית־המדרש, שזה היה חדר האלף־בית, — ואני הבנתי אז שאני צריך להעמיד פנים כאילו איני יודע זאת — והרבי שואל אותי מה זה „ווי אַ שפּיז אין בויך", ואני אומר אלף, ותיכף זורק אלי המלאך קופיקא. אני הבנתי שלא המלאך זורק את הקופיקא, אבל עשיתי את עצמי כאילו איני מבין, ואספתי את כל הפרוטות וברחתי כחץ מקשת בצהלה ובשמחה רבה. אולם שמחתי לא ארכה זמן רב. ביחד עמי הכניסו לחדר באותו טכס את חברי ברל לייב בן שכננו „לייזער דער אינדיק", שהיה בן יחיד ושובב גדול ושהיה משליך אבנים בכל איש שפגע לרבות אמו. ולתמהוני ראיתי, שבשעה שהטכס שלי נגמר בזריקת המטבעות ואחר כך חזרו הכל אל הבית כדרכם בכל יום, הנה אצל שכני התאספו אנשים ונשים מכל קצות העיר והעמידו שלחן גדול בחצר הבית שלהם ועשו שם משתה ושמחה, וברל לייב יושב בראש הקרואים כמלך בגדוד והכל מביאים לו מתנות, וכולם שותים לחיים והשמחה במעונם — ואני חזרתי לביתי כאבל, ואין כלום. התחלתי לבכות ולצעוק בקול מר, הכוני ואימו עלי, אבל זה לא הועיל, כי הכאב היה גדול מאד. לו, לנער השובב הזה, עושים משתה ושמחה ונותנים לו מתנות לרוב, ולי אין כל, זולת קופיקות אחדות, שהשלכתי אותן בכעסי למרתף. כשהקולות הגיעו לשכני, בא אביו של ברל לייב, „לייזער דער אינדיק", יהודי גדול כענק, וחטף אותי בזרועותיו הגדולות והושיבני אל השולחן על יד בנו, להראות כאילו השמחה היא בשביל שנינו ביחד. אבל אני הבנתי, שזוהי ערמה, ותיכף כשפנה לייזר ברחתי כחץ מקשת ושבתי למקומי הראשון על יד המרתף והקולות לא חדלו, למרות כל הנסיונות שניסו להשקיטני, בין בדברים רכים ובין בדברים קשים, עד שניגש אלי אבא ולחש לי באזני בלשון רכה ובנעימות הרגילה שלו, ואמר לי: בני, אל תבכה ואל ירע לבבך, אתה תהיה אי"ה רב גדול וברל לייב יהיה בעל עגלה. הדברים הרכים הללו השפיעו עלי וחדלתי מיד לבכות. סוף

המעשה היה, שכשבאתי פעם מאודיסה, כשהייתי כבר רב שם, לבקר את הורי בשעביז ונסעתי בעגלה מתחנת מסילת הברזל, שהיתה רחוקה מילים אחדים מהעיר, נדמה היה לי שקולו של בעל־העגלה מוכר לי, וכששאלתיו מי הוא, אמר לי את שמו: ברל לייב בנו של לייזר, שאביו היה עשיר ונתרושש, והוא נעשה לבעל עגלה. — ואף הוא הכירני, אלא שהתבייש להתוודע אלי. באותה שעה נזכרתי בנבואתו של אבי ובכל אותו מעשה.

מחיי החדר נחקק בזכרוני למוד החומש עם רש"י. ביחוד היו קרובים לי האבות, שאת חייהם ציירתי לעצמי על כל פרטיהם ודמיתי אותם לאנשים הידועים לי בסביבתי. אברהם אבינו היה זקני, כי חשבתי שהוא בודאי היה דומה לו, ושגם לו היה בודאי זקן לבן וארוך כלזקני. יעקב היה אבי, איש תם ויושב אהלים, שישב בבית־מדרשם של שם ועבר ולמד תורה, אלא שהיה קשה לי, כיצד היה יכול יעקב להיות רועה צאן — מה ליעקב אבינו, היושב בבית המדרש ולמרעה צאן, ואיה מצא שם סמוך לבית המדרש מקום מרעה? ניסיתי לתאר לעצמי, למשל, את אבי כשהוא עוזב את ביהמ"ד והולך לרעות צאן — חוכא וטלולא! את יצחק דימיתי לאחד מן המלמדים, שהיו לו עינים דולפות. זקנתי היתה שרה הצדקת ואמי היתה רבקה, לאה היתה אחת מדודותי שהיתה ארוכה ועיניה היו רכות והיתה נראית כאילו היא בוכה תמיד, והיתה שמה מטפחת על עיניה מרגע לרגע. ואת רחל ציירתי לעצמי כאחת מקרובותי, גוצה ויפהפיה ועקרה, שלא היו לה בנים ותמיד התאוננה לפני אמי וקנאה בה ממש כרחל, שיש לה ב"ה הרבה ילדים טובים, ואותה יסר ה' ומנע ממנה פרי בטן.

על כמה מן הצדיקים בסיפורי התנ"ך היו לי הרבה קושיות. למשל, לא יכולתי להבין כיצד נח, איש צדיק תמים, שותה שכור ומתגלה בתוך אהלו, כאיוואן השיכור, להבדיל, גוי בית־המרחץ. אבל חשבתי שבוודאי היה זה בפורים או בשמחת־תורה, שאז מותר, וגם מצוה, להשתכר. דבר שהתקשיתי בו הרבה היתה הרמאות של יעקב, שלקח במרמה את הבכורה מעשו. אמנם עשו בזה את הבכורה והוא זולל וסובא, אבל מכל מקום כיצד רימה יעקב את יצחק? ולא עוד אלא שגם רבקה הצדקת עזרה לו ברמאותו! זה לא נאה לאיש תם וצדיק כיעקב אבינו. ואמנם לפי רש"י לא אמר דבר שקר אלא אמר אנכי — מי שאנכי — ועשו הוא בכורך, אבל עשו הגוי הלא לא למד רש"י, ובכן הלא רימה אותו יעקב פשוט. לא

מצאתי ליעקב היתר אלא בקושי — והוא, שעשו היה גוי, וטעות גוי מותר, או אפשר שיעקב כבר למד חומש עם פירוש רש"י.

תחת זה נהניתי מאד מבריחת יעקב מלבן; אלא מה, יחכה עד שלבן הארמי ובניו יקחו ממנו את עמלו? כך נאה לו! אלא שמעשה התרפים שגנבה רחל מאביה ושמה בכר הגמל ושיקרה לו הוא לא כל כך נאה. אבל מצאתי זכות עליה, שהיא לא רצתה שאביה יעבוד עבודה זרה וגנבה ממנו את אלהיו. הא, הא! איזה אלוה הוא זה שאפשר לגנוב אותו ולשימו בכר הגמל! היא עשתה לו משחק טוב. ואפשר שמכל מקום ענשה אלהים בגלל גניבה זו — שמתה בצעירותה, בלדתה את בנימין.

דבר שלא מצאתי עליו תשובה היה ענין מכירת יוסף. לא יכלתי בשום אופן למחול להאחים הצדיקים את הגבלה הזאת. אמנם על ידי מכירת יוסף נתגלגלו הדברים וירד יעקב אבינו למצרים, ואפשר שהאחים ידעו זאת עפ"י רוח־הקודש, אבל מכל מקום היו צריכים לרחם עליו. אולם נהניתי הנאה מרובה מן המשחק ששחק עמהם יוסף והתנכר אליהם ושם את גביע הכסף בשקו של בנימין ועשה אותם לגנבים. יוסף החכם התנקם בהם באופן מצוין, ולא לחינם עשה אותו פרעה למיניסטר.

על כל פסוק ופסוק היו לי חבילות, חבילות של קושיות, עד שנלאה הרבי שלי מקושיותי וענה לי על כולן תירוץ אחד: לכשתגדל — תבין. אבל לא נתקררה דעתי, והקושיות לא חדלו לנקר במוחי: כיצד, למשל, הוציא אברהם הצדיק דבר שקר מפיו ואמר על שרה אשתו אחותי היא, ועל ידי זה נגרם הדבר שהיא לוקחה אל פרעה לאשה? אמנם אלהים התערב בדבר ולא נתן לפרעה לנגוע בה, וכן גם כשהיתה עם אבימלך; אבל הלא אברהם אבינו הביא את שרה לידי נסיון, שמסר אותה ביד גוי, וגם הטריח את אלהים לבוא אל פרעה בלילה! גם כל ענין ביאת יעקב ויציאת מצרים לא נתישב כל כך אצלי. באמת טענת עוזא שר של מצרים היתה טענה חזקה: הלא הקב"ה בעצמו אמר לאברהם „ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה", ואח"כ חזר בו, ורצה להוציאם אחרי רד"ו שנה, ובכן מגיע עוד למצרים ק"ץ שנה, וזה הק"ץ שהקב"ה חישב לעשות, כמו שכתוב באגדה, ולמה, איפוא, לקה פרעה בעשר מכות על שלא חפץ להוציא את בני־ישראל? אלא אם כן נאמר, שפרעה לא למד את החומש ולא ידע כלל על הבטחת אלהים לאברהם, אלא סתם עינה את בני־ישראל! אם כך הרי הוא באמת רשע עריץ, ובוודאי ידע אלהים מה שהוא עושה.

מימי ילדותי נרשם בזכרוני מקרה איום, כשנפגשתי עם המוות בפעם הראשונה בחיי, כשהייתי בן שש או שבע, וחידת החיים והמוות הופיעה לפני בכל תקפה ולא נתנה לי מנוחה. זה היה מותו של בן־הזקונים של זקני, משה׳לי היה שמו, שנולד לזקנתי אחרי בלותה, כשרה אמנו, והיה לנס. הוא היה ילד מצוין ביפיו ובשכלו. בן שתים היה מדבר והיה מזמר זמירות של שבת שלימדוהו והיה מרקד על השלחן בשבת וידע את כל האלף־בית. ממש ילד־פלא. הוא מת מאסכרה כמעט פתאום, כי בזמן ההוא לא ידעו הרופאים תרופה לה, והילדים היו מתים ממחלה זו כזבובים. זכורני, שבלילה אחד העירתני אמי משנתי קודם אור הבוקר ואמרה לי למהר לקום, כי משה׳לי מת ועלי לבקש ממנו מחילה. לא ידעתי מה זה מחילה ומה עלי להגיד לו, והיא לימדה אותי לגשת אליו ולאמר לו: משה׳לי, מחול לי, שמא פגעתי בכבודך — ותהיה מליץ טוב בעדי. אני מעולם לא פגעתי בכבודו. אדרבא, אהבתי אותו מאד והייתי משחק עמו והייתי נותן לו כל מה שהיה מבקש, אך כשאמא אמרה שצריכים לבקש מחילה, נגשתי אליו וחפצתי להגיד את הדברים ששמה אמי בפי, אבל המלים נשארו בגרוני ונפחדתי ולא אמרתי דבר. ראיתי את משה׳לי ערום וירוק כדונג, והשמשים טיהרו אותו: אחד החזיק בצוארו באויר והשני שפך עליו מים. הבית היה מלא אנשים ונשים, שבכו וטענו לפני הקב״ה ובקשו ממשה׳לי מחילה, ושיהיה מליץ טוב בעדם. למה מבקשים ממנו מחילה ואיה עליו להיות מליץ? — לא הבנתי. רגש אחד תפס אותי ומילא את כל עצמותי וזהו: פחד, אימת־מות. זקני פלס לו דרך בין האנשים שנסוגו לאחור והיה צועד במהירות מזוית לזוית הלוך ושוב מבלי דבר דבר ומבלי לבכות. ורק כשהשמשים קראו לו לקשור את התכריכים אמר איזה דיבורים שלא היו מובנים לי. אח״כ עטפוהו השמשים בשמיכה ולקחו את גופו והלכו. אותי שלחו בחזרה אל מטתי לישון, אבל לא הייתי יכול לישון כל הלילה. הפחד והרעיונות על־דבר המות הבהילוני ולא נתנו לי לישון. איה משה׳לי כעת — שאלתי את עצמי — ולאן נשאוהו האנשים ערום בקור כזה (זה קרה בחורף), ולמה הניח אותם זקני להוציאו החוצה? הלא הוא היה כל כך זהיר, כי משה׳לי לא יתקרר! שאלתי את אמי בבוקר, לאן לקחו את משה׳לי, והיא אמרה לי, שהוא עלה לשמים ושיהיה עם הצדיקים בגן־עדן, ולא ישוב עוד אל הבית. רק נשמתו מרחפת כאן, אבל אין רואים אותה. גם אני הייתי רוצה לעלות לשמים. אילו רק ידעתי את

השם המפורש הייתי עולה לשמים והייתי מוריד את משה'לי משם והייתי בא אל זקני והייתי אומר לו: „אַל תבכה, הנה משה'לי פה". והוא היה שואל אותי: „כיצד?" ואני הייתי עונה לו: „עליתי לשמים ומצאתי אותו יושב ולומד תורה בין צדיקים ואמרתי לו שזקני בוכה, ואז הוא הסכים לרדת עמדי — והנה הוא על ידי שם".

לאט לאט התברר לי, שמשה'לי לא ישוב עוד עד שתהיה תחית־המתים ואז יקומו כל הצדיקים והוא עמהם, אבל מתי יבוא היום ההוא? בינתים, השליטה היא למלאך־המות. זמן רב הייתי ירא לצאת מן הבית בלילות, כי היה נדמה לי, שמלאך־המות עם מאה עינים עומד וחרבו שלופה בידו והוא מביט עלי בעין גדולה אחת; ולפעמים ראיתי את הנשמה של משה'לי מרחפת באויר כמין אור מבהיק — ומפחד רעדו כל עצמותי. הפחד נהפך לכעס על אלהים, — למה שלח את מלאך־המות לקחת דוקא את נשמת משה'לי? הלא יש כמה שקצים ברחוב, שהם רשעים גמורים ומכעיסים את הקב"ה ועובדים עבודה זרה, — הלא מוטב היה שהם ימותו; והרי משה'לי היה צדיק בן צדיק, ולמה לקח אלהים את בן־הזקונים של זקני? כלום אין רחמים בדינו? הלא כתוב „ה' אל רחום וחנון" — איה רחמנותו ואיה צדקתו? אם כן, אמרתי לעצמי, אם הקב"ה אכזר ואינו צדיק, למה הוא רוצה שאנחנו נהיה צדיקים? איני רוצה להיות צדיק; להכעיס, אני רוצה להיות רשע, אדרבא ימיתני ואראה שם את משה'לי. אפשר שהקב"ה מעניש אותנו בעד העבירות, אבל הלא זקני בודאי צדיק וזקנתי גם כן צדקנית ואין להם עבירות. התחלתי להרהר, שמא נענש זקני מפני העבירות שבידי, שמא דלגתי על התפילה או אמרתי דבר שקר לרבי. התחלתי לפשפש במעשי ולהרהר בתשובה והחלטתי בלבי, שמהיום והלאה, בלי נדר, אהיה ירא שמים ואקיים את כל המצות כזקני ואבי ואתפלל בכל לבי לתחית־המתים, ובודאי גם משה'לי יעזור לי שם בשמים, יחד עם הצדיקים והאבות, לקרב את הקץ ולהגיע לתחית־המתים.

ההרהורים הללו היו הראשונים שנתעוררו בלבי כשהתחלתי להרהר אחרי מדותיו של הקב"ה.

בעולם הדמיונות

מיום שסיפר לי אבא על „עולם הדמיון" לא נתן הרעיון הזה לי מנוח יומם ולילה. הסיפור היה על הרמב"ן ותלמידו המקובל שהיה יכול עפ"י שמות הקבלה להפיל כל אדם בעולם הדמיון. הרמב"ן לא האמין בזה. בכוח של שמות קבלה ידועים שוכח האדם את מציאותו האמתית, את שמו וכל הסביבה שלו, ונופל פתאום בעולם התוהו, עולם זר שאינו שלו, ונדמה לו שהוא חי ופועל שם כמה שנים, ובאמת הכל דמיון שוא. וכל מה שהוא רואה אינו במציאות כלל וגם משך הזמן הוא דמיון, כי למעשה נמצא האיש בעולם־התוהו ההוא רק רגעים אחדים. וכל הענין הזה נעשה עפ"י שמות הקבלה, שבעל המקובל השפיע על האיש ההוא. התלמיד רצה להראות לרבו הרמב"ן את כוחו זה והפיל את הרמב"ן עצמו לעולם הדמיון. ומעשה שהיה כך היה:

פעם נזדמן הרמב"ן לאותו תלמיד לסעודה והלך ליטול את ידיו ובעוד הוא נוטל את הכוס לנטילת ידים נפלה הכוס מתוך ידו. והנה נדמה לו לרמב"ן שהוא נוסע באניה למדינת הים והאניה נשברה, אלא הוא לבדו ניצל בדרך נס ושחה בגלי הים עד שהגיע לחוף של איזו מדינה זרה, וראה שתושביה נמצאים בדאגה גדולה, כי בת המלך היחידה חלתה במחלה מסוכנת והרופאים אמרו נואש לחייה. המלך הכריז שכל מי שירפא אותה יקח את בת המלך לאשה ויהיה יורש העצר של המלכות. והנה הרמב"ן, שהיה רופא, ושכח כמובן מי הוא, הלך אל המלך ואמר לו שירפא אותה. וכך הוה. הוא ריפא אותה ולקח את בת המלך לאשה ונעשה שר וגדול במדינה וניהל את מלחמותיו של המלך ובכל אשר פנה הצליח. פעם שב ממלחמה גדולה אחת בתרועת נצחון והנה בשובו מצא מהומה ומבוכה על חוף הים. שני בניו שילדה לו אשתו הנסיכה הלכו לרחוץ וטבעו בים. ויהי בשמעו את השמועה הנוראה הזאת, הכה כף אל כף בצער רב — והנה

הכוס שהחזיק בידו לנטילת ידים נפלה מידו ונשברה והתלמיד עומד על ידו ואומר לו, רבי הנה כלי אחר לנטילת ידים במקום כוס זו שנשברה. כל העלילה הזאת שנמשכה בדמיונו של הרמב"ן עשרות בשנים נתהותה במציאות במשך דקות אחדות בשעת נטילת ידים ושבירת הכוס. מאז והלאה התחיל הרמב"ן להאמין בכח עולם הדמיון.

האמונה הזאת לא נתנה לי מנוח יומם ולילה במשך זמן רב, כי אמרתי שמא גם אני חי בעולם הדמיון כאן, ובמציאות הנני איזה בן־מלך מעשרת השבטים מעבר לנהר סמבטיון וכל מה שאני רואה סביבי, אבי ואמי וזקני ובית־המדרש וחברי וכל מה שאני לומד, הכל דמיון שוא. שמי אינו חיים, ואבי אינו אבי, ואמי אינה אמי. כיצד אפשר לברר את הדבר הזה? פעם העזתי פנים באבי ושאלתיו, שמא אני ואתה וכולנו חיים כאן בעולם הדמיון, ובאמת אנחנו מעולם אחר? על זה ענה לי אבא בתמימות, שבעולם הדמיון אין מניחים תפילין, ומכיון שאנחנו מניחים תפילין סימן מובהק הוא שאין אנחנו חיים בעולם הדמיון. אבל תשובה זו לא הניחה את דעתי, כי שאלתיו שמא ידיעה זו גופא, שבעולם הדמיון אין מניחים תפילין, היא מדומה ודמיונית, שהרי בעולם הדמיון הכל דמיון, לרבות המחשבות והרעיונות. תשובתו היתה, שכך כתוב בספר רזיאל המלאך, אבל ספר רזיאל המלאך כבר נפסל בעיני, כי הלא כתוב שם, שכשתפרוץ שריפה ישליכו את ספר רזיאל בתוך השריפה ומיד תכבה האש, ונשרף הספר עם הבית. חוץ מזה שאלתי שוב: שמא כל מה שכתוב בספר רזיאל המלאך הוא דמיון, שמכיון שאנו חיים בעולם הדמיון הרי הכל דמיון, לרבות הספרים וכל מה שאנו קוראים בהם. וכך הלכתי כל הימים כצל וחייתי בעולמות אחרים שבניתי לעצמי בדמיוני, וציירתי לעצמי שאני חי בזמן הבית ואני כהן גדול העומד ומקריב על גבי המזבח וביום הכפורים אני יכול להזכיר את שם המפורש בקדושה ובטהרה ואני יכול לעלות לרקיע ולשאול את מטטרון שר־הפנים שיגיד לי מה ששמע מאחורי הפרגוד מתי יבוא משיח. ואפשר, יותר פשוט, לעוף לרומי על ידי השם המפורש ולשאול את המשיח בעצמו, היושב בשערי רומי בין המצורעים ואוסר וחובש את פצעיו, מתי יבוא? וגם כדאי לשאול אותו, למה בחר לשבת ברומי במקום הטומאה ששם יושב האפיפיור ואינו מניח לו להשתחרר מן השלשלאות של ברזל שהוא אסור בהן? הוי, לו הייתי יודע את השם המפורש הייתי בוחר להיות רואה ואינו נראה, כר' לייב שרה'ס, שהיה רואה ואינו נראה והיה

נכנס־ויוצא בהיכל המלך פרנץ יוסף והיה סורק את בשרו במסרקות של ברזל שישחרר את היהודים מעבודת הצבא — והמלך וכל שריו ועבדיו לא ראוהו בבואו ובצאתו. ואפשר שהייתי עושה דבר אחר. ראשית, הייתי נכנס לחנותו של הגוי סילוגין שיש שם מכל טוב והייתי לוקח מכל הבא בידי. ואם תאמר, הרי גזל גוי אסור, אבל טעות גוי מותר, והוא הלא אינו יודע ואינו רואה — ופסקתי לעצמי שזוהי טעות גוי, שמותר. ואח״כ הייתי מביא את כל הדברים הטובים, סרדינים, תפוחי־זהב, גבינה הולנדית וכל מה שקונים מסילוגין בפורים למשלוח־מנות, והייתי מניח זה בלי רואים על שלחנו של זקני לפניו, והוא היה משתומם, מי הביא זה, הלא לא פורים ולא חתונה היום. ואני הייתי עומד מן הצד וממלא שחוק פי — ואיש אינו רואה אותי. אחר כך הייתי הולך לרחוב הגויים, לבית פרוקופ העשיר, שבנו ה״שיגץ״ היה משסה בנו את הכלבים ומשליך בלילה אבנים בחלונותינו. ראשית, הייתי מהלך בין הכלבים בלי מורא ופחד, הלא הם אינם רואים אותי. ושנית, הייתי משליך אבנים בכל חלונותיהם והייתי מפוצץ את כל הזכוכיות, ופרוקופ וכל בני ביתו עם כלביו עזי־הפנים היו רצים דחופים ומבוהלים מזוית לזוית ומחפשים את האיש שהשליך את האבנים — ואני הייתי עומד לי כנגדם בלי מורא ופחד ומתפקע מצחוק ונחת.

אחר כך הייתי בא לבית המדרש בשעה שהציבור מתפללים תפילה בלחש והייתי עולה על הבימה ואין איש רואני ופתאום אני מכריז בקול רם: ״יהודים, חזרו בתשובה, כדי להביא את המשיח״ — וכל העם שומעים את הקול וחושבים שהוא קול מן השמים, ואני יורד מן הבימה ומתערב בין הקהל ואני אומר ״אשמנו״ וכל העם אחרי מכים על לבבם ושבים בתשובה שלמה, ואני עומד ומצפה מתי כבר יתגלה משיח, אבל משיח לא בא ואני חושב שבודאי לא שבו כולם בתשובה שלמה. מה לעשות? כיצד לקרב את הקץ? נזכרתי במאמר חז״ל, אלמלי שמרו ישראל שתי שבתות מיד הם נגאלים. רבש״ע, רק שתי שבתות! הלא זוהי מילתא זוטרתא! אבל מה לעשות עם חצקל העורך־דין שהוא נושא את מטפחתו בכיסו בשבת בפרהסיא ובביתו מעמידים את המיחם, וגם אומרים עליו שהוא מעשן בשבת? אני הייתי הולך אליו והייתי מתחנן לפניו בדמעות שליש, שלא יעכב את הגאולה. רק שתי שבתות ישמור, ואח״כ כשיבוא משיח, הייתי מבטיחו, שיוכל לעשות כל מה שלבו חפץ. הלא בין כך ובין כך כתוב בספרים, אגיד לו, שכשיבוא משיח יתיר כמה איסורים ואפשר יתיר גם העמדת־המיחם

לתיאבון. אבל כיצד נכנסים לביתו? אומרים שבדלת ביתו יש פעמון ושצריכים לצלצל תחילה, וגם יש לו כלב רע בתוך ביתו. אבל כדי להביא את המשיח כדי ללכת למקום־סכנה, שמתי נפשי בכפי והלכתי אל ביתו של חזקל, וכמעט שנגעתי נגיעה קלה בפעמון, והנה קול נביחת כלב מגיע לאזני — ואני בורח בבהלה כל עוד נפשי בי. מה לעשות? כיצד לקרב את הקץ? ולמה אין היהודים עושים שום דבר כדי לקרב את הקץ, כאילו לא איכפת להם שמשיח אינו בא! רק זקני מסדר תיקון חצות בזמן בין־המצרים. אבל מדוע אינו קורא לכל הקהל, שיעשו תיקון חצות? זה היה בודאי מועיל. ולמה דווקא בימי בין־המצרים? צריכים לתקן חצות בכל לילה שהוא עת־רצון. כשראיתי שאין הקהל עושה כלום, החלטתי לנסות בעצמי להביא את המשיח; אדרבא, יראו היהודים מה שנער כמוני יכול לעשות. הנה אני אתחיל לעשות תיקון־חצות וה' בוודאי ישמע תפילתי ומלאכי רחמים יביאו את תפילתי לשערי הרחמים ואפשר להיכלו של משיח בעצמו והוא יתעורר ויתגלה. ואני יורד בחצות מעל מיטתי כשהכל ישנים ויושב על הקרקע ובוכה על גלות השכינה ומתמוגג בדמעות שליש, ופתאום אורו עיני ואני רואה את ההיכלות והולך מהיכל להיכל עד שעוד מעט אגיע להיכלו של משיח, ואני מתחיל לבכות בקול רם — והנה אמא הקיצה בבהלה וראתה את המחזה ונגשה אלי בפחד, ושאלתני: מה היה לך? למה אתה בוכה ולמה אתה יושב בחושך על הרצפה? אני יכול להוציא רק מלה אחת מפי: „משיח". „טפוי לכל הצרות", — אומרת אמא ורוקקת ומעמידתני על רגלי — „איזה חלומות יבהילוך? לך מיד אל המיטה!" — וכל ההיכלות נהרסו.

הקיצותי בבוקר בשעה מאוחרת והנה כל אחד הולך לחנותו ולעבודתו ואין איש דואג ואין איש שואל על ביאת המשיח, כאילו לא איכפת להם שאנחנו בגלות והמשיח עדיין לא בא, ואני משתומם על היהודים הגדולים, המתפללים „את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח" בכוונה עצומה, ואחר התפילה הם הולכים במנוחה לפעלם ולעבודתם ואינם משתדלים לקרב את הקץ. מה לעשות, מה לעשות? אני מחליט שצריך לשאול את הל"ו צדיקים. הם בודאי יודעים איזו עצה. אבל איה הם? הלא הם נסתרים! היה אצלנו בבית־המדרש פרוש, יהודי גדול מגושם, בעל זקן ופאות עבות וארוכות, ושער זקנו צמח על כל פניו עד שלא היו רואים את פניו חוץ מעיניו הגדולות והמשונות ואת חוטמו העב המכוסה שערות. היהודי המשונה הזה

שאיש לא ידע את שמו והיה ידוע רק בשם „הפרוש", התישב בבית־המדרש והיה אוכל ולן שם ולא היה מדבר עם שום איש. הוא היה לובש, בין בקיץ ובין בחורף, איזה מין בגד עב חם, עם מוך בתוכו, שהיה מתפקע ויוצא דרך כמה נקבים ובקיעים, וציציות היו תלויות לו לבגד המשונה הזה, שהיה כמין ארבע כנפות והיה חייב בציצית לדעתו. אני לא ראיתי אותו מעולם מתפלל בציבור, אלא בשעה שהיה הציבור מתפלל היה נגש בכל רגע ורגע אל ארון הספרים, מוציא איזה ספר ומתבונן ומדפדף בו ומחזירו ולוקח ספר אחר. במשך היום היה יושב לבדו עם ספר פתוח לפניו והיה מביט בו בלי שום תנועה ובלי השמעת קול ניגון. אני החלטתי שהוא נסתר, אחד מן הל"ו צדיקים, שעוסק בביאת המשיח. הוא היה „אוכל ימים", כלומר, כל אחד מבעלי הבתים היה שולח לו לבית המדרש את ארוחתו, איש איש ויומו. יום אחד היה אוכל בבית זקנתי, כלומר זקנתי היתה שולחת לו ארוחה ביום מסויים בשבוע. פעם בקשתי את זקנתי, שתתן לי להביא את ארוחתו, וקוויתי שאכנס אתו בשיחה ואתודע ממנו על ביאת המשיח. שמתי לפניו את הקדרה עם המרק, והוא לקחה מידי בבהלה, מבלי להביט עלי ומבלי להגיד דבר, ונטל ידיו וברך ברכת נטילת־ידים וברכת המוציא בדבקות רבה, בעקימת שפתים ובהרמת גבות־עיניו הגדולות ובהעויות משונות. ואת ההעויות הללו עשה גם־כן בין לעיסה ללעיסה. אני הבטתי עליו ביראת־הכבוד ועמדתי מרחוק וכשגמר לאכול בירך ברכת המזון בצירוף אותן ההעויות. ברכת־המזון שלו נמשכה כשעה שלמה והיה חוזר על כל מלה ומלה כמה פעמים. העזתי פני ושאלתיו: אתה „למד־וניק"? — „הום", היתה תשובתו עם מבט משונה בפני ומשיכת־כתפים. מתי יבוא משיח? — שאלתיו שוב. ושוב נתן לי אותה תשובה עם אותו מבט משונה בפני. הוא יודע — החלטתי — אלא שאסור לו לגלות את הקץ.

שמעתי שבספר ספרא דצניעותא יש רמזים על הקץ, אבל אין איש מבין את הרמזים. החלטתי להשיג את הספר. השגתי את הספר — ואני לומד ומעיין בו, אבל איני מבין אף מלה אחת. הגאון מווילנא חיבר פירוש על ספרא דצניעותא. הוא בוודאי ידע את הקץ, אבל הסתיר את הרמזים. שמעתי מזקני, שהגאון כבר התחיל לעשות את התיקונים הנחוצים לביאת המשיח, אלא שהחסידים בלבלו אותו. לו לא היה בא הבעש"ט, היה כבר המשיח מתגלה, אלא שהוא בא ועיכב את הגאולה. הוי, למה באו החסידים אל העולם לעכב את הגאולה? כשאהיה גדול אתנקם בהם!

הקושיה הגדולה ביותר שהיתה לי על האלהים היא, למה לא זכה משה רבנו להכנס לארץ ישראל? הלא סוף סוף הוא שהוציא את עם ישראל ממצרים, הוא שהיו לו כל הצרות וכל המלחמות עם פרעה במצרים ועל שפת הים וכל התלאות עם היהודים במדבר, כל עשרה נסיונות שבפרקי אבות, ונוסף על זה מלחמות סיחון ועוג בעבר־הירדן והוא בעצמו הכה את עוג מלך הבשן בקרדומו, והוא כבר היה כל כך קרוב לארץ־ישראל — ופתאום אמר לו ה' לא תבוא אל הארץ ומות בהר הזה. כלום אין זו עוולה מצד הקב"ה, שהיה מדבר עמו פה אל פה והיה אוהבו ומשה עומד וקורא לפניו כל פרשת ואתחנן, בודאי עם פירוש רש"י, וכל כך הרבה בתחנוניו — והקב"ה אינו מוחל וסולח! כלום לא היה יכול אלהים, שהוא אל טוב וסלח, לסלוח לו חטא קל כזה? ומה בכך שהכה את האבן? כלום זה כאב לה כל כך? ומי יודע, אם האבן היתה שומעת לו אילו היה מדבר אליה? אדרבה, טוב עשה שהכה אותה ויצאו מים. גם אני הייתי עושה כך. וכי מי ידבר אל אבנים? אלא מה, שאמר שמעו נא המורים — כלום לא היו באמת סוררים ומורים, טרחנים וסרבנים? אף משה הענו מאד מכל אדם, אמר: איכה אשא לבדי טרחכם משאכם וריבכם. ואת מי בחר אלהים למלא מקומו של משה? — משרת פשוט, משרתו של משה, כלומר, שמש! כלום לא היה יותר נאה, שמשה רבנו עם קרני פניו יביא בעצמו את העם לארץ ויכה את כל ל"א המלכים בפעם אחת, וינחיל לבני־ישראל את הארץ וילמדם את תורתו, — בתורה שנתן להם! מה יכול היה יהושע לעשות? הלא בודאי היה אדם פשוט, איש צבא; אפשר ידע פסוק חומש עם רש"י, מה ששמע מאחורי האהל של משה רבנו.

לא יכולתי גם כן להבין בשום אופן, כיצד הכניס משה רבנו בחומש את פרשת בלעם ונבואותיו. בלעם הגוי, הקוסם והמכשף — חוזה מחזה שדי כאחד הנביאים, וגם אלהים מדבר אליו בחלום הלילה! אמנם הוא נ ק ר ה עליו, כמו שנאמר ו י ק ר ה אלהים אל בלעם, ולא "ויקרא" כמו אל משה. ובכל זאת כתובות נבואותיו בחומש! טוב עשו היהודים, שהרגו את בלעם הקוסם בחרב. הוא היה מכשף פשוט, ולא יותר. אלא כיצד בא שמו בחומש — איני יודע. בודאי כך היה רצונו של הקדוש ברוך הוא. כשמשיח יבוא יתרץ כל הקושיות.

כשהגעתי אל שמואל הנביא היו לי כמה קושיות חזקות. נכמרו

רחמי על שאול המלך: למה מאס בו אלהים? למה כעס עליו שמואל הנביא? מה פשעו ומה חטאתו? הוא חמל על מעט הצאן ורצה להביאו קרבן לה' — ובכן, מה בכך, למה חרה עליו אפו של שמואל בשם ה' וניחם במלכו. ממה נפשך, אם לא היה ראוי למלוכה, למה משח אותו שמואל למלך? הלא שמואל היה רואה ויודע הכל! כשהיה שמואל נער הייתי אוהב אותו. שמואל שוכב בהיכל ה', וה' קורא אליו: שמואל, שמואל — והוא אינו מבין, שה' קורא לו. לוא היה ה' קורא אותי פעמיים — הייתי מבין תיכף ומיד. הוא מדבר דברים כבושים אל עלי, שבניו לא הלכו בדרכי ה' והיו שובבים ועשו עבירות, והוא לא יסרם ועזב אותם לנפשם. אלמלי היו בני הייתי מכה אותם ומוכיחם ולא הייתי מניח להם להיות זוללים וסובאים וחוטפים במזלג בקלחת או בפרור, כל אשר יעלה המזלג, מעשה זולל וסובא. אבל לעת זקנתו נעשה שמואל כעסן ופחדן. הוא היה ירא, ששאול יהרגהו. כיצד זה נביא ששכינה מדברת מתוך גרונו ירא שהמלך יהרגהו? הלא הוא יכול להמית את שאול בהבל פיו, או לשסף אותו לפני ה', כאגג מלך עמלק, — ולמה היה ירא מפניו?

על דוד המלך היו לי הרבה טענות, קודם כל, בדבר המלוכה, שגזל כמעט משאול בחייו וגם לא קיים את בריתו שכרת עמו ולא שמר את הבטחתו לבניו. אהבתי מאד את יונתן. זהו ידיד ורע אמתי, המסתלק מירושת המלוכה ונותנה לרעהו וממש מוסר את נפשו עליו — ודוד קיבל לשון הרע מצובא ונותן לו את חלקת השדה של מפיבושת. אהבתי את דוד כל זמן שהיה נער, כשנלחם עם גלית הפלשתי. אבל כשנעשה מלך, נעשה עריץ ואכזר ועשה כמה דברים רעים שלא הייתי יכול למחול לו. מעשה בת־שבע, למשל, היה מעשה נורא. טוב שנתן הנביא דיבר אליו דברים כבושים. נהניתי מאד מזה, שהנביא לא היה ירא מפני המלך ואמר לו: אתה האיש. גם אליהו הנביא לא היה ירא מפני אחאב ואמר לו: „הרצחת וגם ירשת". טוב שהיו נביאים, שהמלכים היו יראים מפניהם.

הרבה לא למדתי תנ"ך. בחדר למדתי, חוץ מחומש עם רש"י, נביאים ראשונים, תהילים, משלי ואיוב, אבל לא נביאים אחרונים. זכורני, כשהייתי כבר בחור בן חמש־עשרה או שש־עשרה מצאתי במקרה על חלון בית המדרש תנ"ך קרוע, ונזדמנו נגד עיני דברי הנבואה של ישעיה מפרק מ' ואילך ונתפעלתי מעוז המליצה וממתק הלשון ובלעתי את כל הפרקים

עד הסוף בנשימה אחת. מאז והלאה התחלתי לקרוא בכל יום שלשים פרקים כדי לגמור את התנ"ך במשך חודש. אח"כ נהגתי לקרוא עשרה פרקים בכל יום בכדי לגמור את התנ"ך פעם בשלשה חדשים, וכך נהגתי כמה שנים עד שהיה כל התנ"ך שגור על פי. מעולם לא דקדקתי הרבה בהבנת המלים, ודלגתי על הקשות ביותר, כי שמתי לב אל התוכן ואל הרעיון הכללי, אם רק אפשר היה להבין את הרעיון הכללי בלי הבנת המשמעות המדויקת של מלה ידועה. ואין אני מתחרט על זה. ואף לאחר זמן, כשעסקתי בחקר המקרא, חשבתי את הניקור המרובה בפרושי המלים לדבר־שוא. כי המלים הקלות הן מוסברות מעצמן לכל אדם, והקשות נשארות סוף סוף קשות לאחר כמה וכמה פרושים. מחזיק אני בדעה זו, שהתנ"ך הוא רק חלק של הספרות שנשתמרה מאותה תקופה ובוודאי נשארו הרבה ניבים ומבטאים שלא נכנסו בכתבי הקודש אלא במקרה, פעם או פעמיים, ושמושם המדוייק נשתקע מרוב ימים — ולמה נשתדל למצוא להם מובן, והרי מובנם האמיתי מקושר עם חיי התקופה הקדומה ההיא, שנשארה תורה סתומה בשבילנו.

כשהייתי סטודנט בהאלע אמר לי פרופיסור בראקלמאן: אתם היהודים אינכם שמים לב אל משמעות המלה אלא רק למשמעות הענין. אמרתי לו: אדוני הפרופיסור, מה עיקר ומה טפל, המלה או הענין? התוכן בא בשביל המלה או המלה בשביל התוכן? על זה לא היה לו מה להשיב, כי ברור, שבשבילו המלה היא העיקר והתוכן טפל.

חכמי הגויים אמנם הוסיפו הרבה על הבנת המקרא וגם חדשו חדושים חשובים, אבל סוף סוף אלמלי לא הקדימום רש"י, ראב"ע, רשב"א ורמב"ן, לא היו מוצאים ידיהם ורגליהם. אני גודלתי על מפרשי המקרא המסורתיים ואף כשנכנסתי לפרדס לא נתישבה דעתי מן הפירושים המודרניים, כי לא מצאתי קורת־רוח אלא מזיווג ראשון שלי, מפרושי חכמי־ישראל. מילדותי חנכני זקני ללמוד בכל שבוע את פרשת השבוע עם פירוש רש"י ורמב"ן ואמר לי לדלג על הראב"ע. מובן מאליו, שדווקא הראב"ע משך את לבי ביותר, ובלעתי בנעימה את כל החדודים שלו שידעתים על פה. אבל גם את הרמב"ן אהבתי מאד. ואני חושב עד היום, שהוא העמוק ביותר בין פרשני המקרא, והיה יורד לתוך עומק פשוטו של מקרא. כחו של הרמב"ן הוא בזה שהוא מוכיח את יסודי הקבלה בתוך הכתוב, כלומר,

שהקבלה היא מוכחת מעצם הבנת הפשט. אבל לפעמים הוא גם מבקר חרוץ, ועל הראב"ע הוא אומר במקום אחד יוצק זהב רותח לתוך פיו. אולם את רוב התנ"ך למדתי בעצמי, ומעולם לא היה לי רבי לזה, כי בחדר למדתי, כפי שכבר אמרתי, רק קטעים מן התנ"ך. ובכלל היה בשבילי לימוד התנ"ך, חוץ מחומש, רק למוד ארעי, וכמעט חולין, ועסקתי בו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, כי עיקר למודי היה בגמרא.

מלחמת היצר

מיום שהחילותי להכין את עצמי לחגיגת בר־מצוה שלי בא משבר בנפשי והתחילה מלחמת יצר חזקה בלבי, כאילו שתי נפשות מתרוצצות בקרבי, זו מושכת אותי לכאן וזו מושכת אותי לכאן. לא נער אחד ששמו חיים הייתי אלא שני נערים ששם כל אחד מהם הוא חיים, והם שונים זה מזה, אחד פועל טוב ואחד פועל רע. ההכנה למלחמה הזאת התחילה עוד זמן ידוע קודם הבר־מצוה, כי על כל צעד ושעל היו מאימים עלי ומזכירים לי שאני כבר בחור בר־מצוה, ועלי להיות ירא־שמים. אבל ביחוד התלקחה המלחמה בחזקה מיום הבר־מצוה, שאז התחיל היצר־הרע להתגבר עלי. אני ציירתי לעצמי את היצר־הרע בדמות זבוב, ככתוב באגדות, שיכנס ללבי, וזכורני שבליל הבר־מצוה, בראש חדש כסלו, שהוא יום הולדתי עמדתי וחכיתי לכניסתו של היצר־הרע בגופי, דרך הפה או דרך הנחירים. אמי סיפרה לי, שנולדתי בארבע שעות אחר חצות, וכן סיפרה לי שנולדתי בשוליה־בתוך־שוליה, זו שהנשים קוראות כותנות, שזה כידוע סימן לבר־מזל (אמי שמרה על השוליה הזאת כל הזמן עד השריפה הגדולה, שאז נשרפה). החלטתי להיות ער כל הלילה ולחכות על השעה והרגע שהיצר־הרע יכנס לגופי, כי חשבתי שבודאי הוא יכנס בו ברגע שנולדתי, ואפשר שאחטוף אותו ואסגור את פי שלא יכנס כלל. אבל מעשה שטן נרדמתי באותה שעה ולא ראיתי ולא שמעתי כלום. חשבתי שאף זה היה עצת־היצר כדי להתחזק עלי. כשהתעוררתי התפללתי להקב״ה בלב נשבר שיתן לי לב טוב ויחזקני לעבודתו ושהיצה״ר לא יתגבר חלילה עלי, אלא שלעולם יתגבר היצר הטוב על היצר הרע. אבל לשוא היתה תפילתי, היצה״ר כבר התגבר עלי, ודוקא ממש תיכף לבר־מצוה אירע לי מעשה נורא. ומעשה שהיה כך היה: בשבת קראו לי למפטיר ואבי ברך עלי ברוך שפטרני, ובלילה הייתי צריך להגיד את הדרשה לפני הקהל בבית זקני,

כי חברה משניות עשתה סיום למשניות אז והחליטו לחבר את שמחת הבר־מצוה עם שמחת הסיום. אירע הדבר, שבשבת אחר הצהרים באו אלי חברים בני דודי, שהיו גדולים ממני, והזמינוני לביתם לכיבוד, לכבוד יום שמחתי. הלכתי עמהם לביתם וכשנכנסתי חשכו עיני מראות. הבית היה מלא מפה לפה עלמות ובחורות, בנות דודי ועוד מבנות העיר מחברותיהן, שנתאספו לרקוד והן היו מרקדות ומסתובבות — וצחוק ושמחה בבית. מחשבתי הראשונה היתה לשוב על עקבי ולברוח. אבל התביישתי, והבחורים האיצו בי והכניסוני לחדר אחר הסמוך לחדר שבו היו מרקדות הבחורות ושמשם אפשר היה להציץ מבין החרכים ולראות את הריקודים ולשמוע את זמרותיהן. הבחורים בעזרת היצר הרע משכוני להביט, ואני ישבתי שעות שלמות במהומה זו כמסמר נטוע ולא זזתי ממקומי ועיני לא שבעה מראות את המחזה ולשמוע „קול באשה ערוה", והבחורות, ביחוד קרובותי, התקרבו אלי ושאלוני כיצד מוצאים הרקודים והזמרה חן בעיני ודברו אלי חלקות. וכך נמשכתי ברשתן עד שהגיע זמן תפילת מנחה וברחתי בפחי נפש ולבי הכני על העבירה הגדולה הזאת. ולא די היה במוסר כליותי אלא גם שמעתי דברי מוסר נוראים מפי אמי, כי אבי ביקש לעבור עמדי על הדרשה וחפשוני בין בתי הקרובים ונתגלה כל הדבר, וכשחזרתי בפחי נפש כבר פגשה אותי אמא בדברי־מוסר פולחים כליות ולב: כיצד נער, בעצם יום הבר־מצוה שלו, שעליו לבלות כל היום בתורה ובתפילה ולהתפלל להקב"ה שיתן לו לב חדש שיהיה יהודי כשר וירא שמים, הולך עם נערים שובבים להסתכל בבחורות מרקדות? מה יאמר אלהים ומה יאמרו הבריות? כלום כך אתה מתחיל את החיים החדשים של יהודי החייב כבר בעונשים? אני התמוגגתי בדמעות וכל דבוריה דקרו בבשרי כמחט בבשר החי. התחמקתי מן הבית בחשאי והתחלתי להרהר כיצד אפשר להנצל מאותו רשע האורב למשכני ברשתו, ונזכרתי במאמרם: בראת יצר הרע בראת לו תורה תבלין, ואם פגע בך מנוול זה משכהו לבית־המדרש. הלכתי לבית־המדרש שהיה מלא מתפללים ולומדים והחלטתי להרבות בתורה ותפילה ולהיות יהודי ירא שמים כזקני וכאבי. אבל מחמת פזור הנפש לא יכולתי להתעמק בספר. יצאתי להתבודד עם נפשי ולחשוב על עתידי ועל מלחמת היצר ומבלי משים נמשכתי אחרי המטיילים בשבת לפנות ערב אל ה„שלאסבארג" שבדרך לשם עומד בית־הכניסה של הקתולים והנה נגון מגיע לאזני והנגון, מעשה

שטן, מתוק מדבש. אני יודע שצריך לשים את האצבעות באזנים כדרך היהודים האדוקים, שהרי אסור ליהנות מעבודה זרה, אבל האצבעות נשמטות מאליהן והקולות מגיעים לאזני, אני מהדק בחזקה את האצבעות, אבל כל מה שאני מהדק יותר, הן נשמטות יותר, כאילו מי שהוא משמיטן בזרוע ואני יודע מי הוא „מי שהוא" זה. צריך לברוח, אני אומר לנפשי, אבל מי שהוא מדביק את רגלי אל הקרקע כמסמרות נטועים ואין אני זז ממקומי. פתאום התחזקתי בכח גדול והרימותי קולי ואקרא „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא" וברחתי כחץ מקשת כל עוד נפשי בי. נזכרתי במה שאמרו בפרקי אבות: עבירה גוררת עבירה, ולבי נשבר בקרבי. נכנסתי בבהלה לבית ואבי כבר חפה לי לשמוע את דרשתי — וגם ממנה יצאתי וידי על ראשי. איזה יום „שלים־מזל" היה לי היום ההוא, פגע על פגע ומרעה אל רעה יצאתי — ומעשה שהיה כך היה: אני סדרתי בעצמי את הדרשה עפ"י אחד מפרקי מלבי"ם בהוספת נופך משלי, ונסתבכתי בפלפול של הבל. אבי בקשני כל הזמן שאגיד לפניו את הפלפול שהכינותי בעצמי וגם רצה לעזור לי, אבל אני דחיתי את עזרתו בשתי ידים, כי תשוקתי היתה גדולה מאד שהדרשה תהיה כולה שלי בלי עזרת מי שהוא, ומטעם זה לא חפצתי לגלות לו כלום על מה הוטבעו יסודותיה, שמא יקיפני בשאלות או שמא יעזרני דרך אגב ויהיה נראה כאילו יד אחרת היתה באמצע ואחרים לא יאמינו לי ויאמרו שאבא לימדני את כל הדרשה בסודי סודות. אולם כשהגיע יום השבת האחרון אמר לי אבא: עכשיו מה איכפת לך? הרי בכל אופן כבר אי אפשר לשנות כלום, אמור לפני את הדרשה שחברת. נעניתי לו והתחלתי להציע לפניו את הפלפול מהחל ועד כלה. מכיון שהגעתי למקום התורפה ששם נסתבכתי בפלפול שוא, תפס אבא את ראשו בשתי ידיו ואמר לי: גוי! „פויער" (כינוי זה היה רגיל בפיו כשתפסני בשגיאה)! מה אתה מפטפט? הלא זה שוא ושקר! — והסביר לי את הקושיא הגדולה והסותרת לכל הבנין. לפחדי הגדול ראיתי, שהצדק עם אבי ואין דרך לנטות ימין או שמאל. נפלה הדרשה בבור, אין דרשה. וכאן כבר מתחיל הקהל להתאסף ועלי להגיד את הדרשה שהיא כחרס הנשבר. ובכן מה לעשות? לשנות ברגע האחרון, הלא אי אפשר; להשמיט את הפלפול, ישאר חלל ריק. התחלנו לחשוב מחשבות ולבקש עצות, ואין עצה ואין תבונה. מוכרח אני להגיד את הדרשה כמות שהיא. אלא מה, שמא יבוא הגבאי של חברה־משניות, שהיה חריף ידוע ובעל איפכא

מסתברא ושממנו היה אבא ירא ביחוד, ויפסיקני באמצע הפלפול במקום התורפה ויקיפני בקושיות — יש לבקש עצה כנגדו שלא יזיק. והעצה נמצאה. הוא היה ידוע לשתיין גדול, ולכן החלטנו שצריך להשקותו משופרא דשופרא קודם הדרשה ואז הכל יעבור בשלום. ובכן הצענו לפניו שיסדרו את סיום המשניות קודם לדרשת הבר־מצוה שלי, ובינתים יתחילו לשתות י"ש לכבוד הסיום ויתבלבל השטן. ההצעה מצאה חן בעיניו מאד, שהרי יקדימו בברכת „לחיים". וליתר בטחון התגנבתי לתוך המחסן של זקנתי, שהכינה שם את הבקבוקים של המשקאות, והוצאתי משם משופרא דשופרא, ובכל רגע נגשתי אל הגבאי וכבדתיו בכוס י"ש והוא אמר בפה מלא „לחיים" וגם ברכני שאהיה יהודי כשר, וכך עברה הדרשה בשלום ועל כל מלה ומלה שאמרתי נענע בראשו לאות הסכמה וגם אמר פה ושם „טוב מאד", „יישר". איני יודע אם קרא עלי את ההלל מחמת טובת ההנאה של השופרא דשופרא שכבדתיו, או מפני שנכנס יין יצאו כל הקושיות, אבל לא אירע לי שום מכשול בפלפולי והכל מלאו פיהם תהילתי שאני עשיתי את הדרשה הנפלאה הזאת בעצמי.

אמנם יום הבר־מצוה עבר עלי בשלום, אבל מלחמת היצר לא נתנה לי מנוחה יומם ולילה, ודוקא בשעת תורה ובשעת תפילה, והיצר־הרע שלי היה גם פקח וחכם להרע ועל כל דבר ודבר היה מביא ראיה מפסוק או מאמר חז"ל והיה מתראה כצדיק ואוהב שרק את טובתי הוא דורש, ואף הוא רוצה, כביכול, שאהיה צדיק בעיני אלהים ואדם. וכך השיאני במתק לשונו ומשכני אחריו מעבירה לעבירה. התחיל מתפילה. למה מחוייבים לשמוע חזרת־הש"ץ — שאלני — הלא כבר התפללת וחזרה זו למה? מוטב בשעת מעשה לעיין בספר, תורה גדולה מתפילה, ואפשר גם לדלג על פסוקי דזמרה, הלא עפ"י דין אפשר לצאת בק"ש ותפילה לבדה. השיאני גם לעזוב את הכוונות והדביקות, כגון להאריך ב„אחד" ולהמליך את האלהים על השמים והארץ וארבע רוחות העולם, כי אמר לי, מי אתה ומה אתה שעליך להמליך את הקב"ה על העולם? כלום הוא זקוק לנער כמוך להמליכו ובלעדיך אינו יכול למלוך על עולמו? הלא זוהי פגיעה בכבודו של הקב"ה? מתחילה הייתי רגיל לדקדק בכל מלה ומלה וגם לחזור כמה פעמים על מלה אחת, שמא לא בטאתי אותה כהוגן. זכורני, שפעם אחת התפללתי בדבקות רבה ונדחקתי בין התנור ובין הכותל כדי שאתיחד לבדי והמתפללים לא יבלבלוני ויחדתי כמה יחודים בק"ש ותפילה,

פתאום נזכרתי שאני עומד ומתפלל תפילת שמונה עשרה ופני למערב. נתבלבלתי מאד ולא ידעתי מה לעשות: לזוז — הלא אי אפשר, ולהפסיק ולשאול את מי שהוא — בודאי אי אפשר. מצאתי בשעת הדחק עצה. סבבתי את פני וחלק מגופי עד כמה שאפשר היה לצד מזרח, בעוד שרגלי נשארו על מקומן מופנות למערב. אח"כ שאלתי את אבא אם כדין עשיתי ואמר לי שהייתי יכול אפילו לגמור תפילתי במערב, כי השכינה במערב, אלא שאנחנו פונים בתפילה למזרח כדי לכוון נגד ירושלים. אולם מעשה זה היה כמה שנים לפני הבר־מצוה, אבל לאחר הבר־מצוה לא הייתי ירא עוד לזוז ממקומי בתפילת שמו"ע, והגורם לזה היה הרבי בעצמו, מלמד־גמרא הראשון שלי, שהיה קפדן גדול ורשע עריץ והיה מכה את הילדים מכות רצח וכולנו שנאנו אותו שנאת מות. הוא הכה אותי פעם אחת עד שחליתי ואז הוציאוני מחדרו באמצע הזמן. והמעשה עם בטול השמו"ע היה בחנוכה, לפנות ערב, שהרבי הלך בענין שדכנות, כי היה גם שדכן, ובחצר החדר היה מורד של הר שאפשר היה להחליק שם על השלג והקרח. התחלנו בעבודת החלקלקות אחד אחר השני בכוונה עצומה עד שלא הרגשנו שהרבי עומד מאחורינו ומביט עלינו בעיני־האכזר שלו ואינו אומר כלום, זולת „לחדר שקצים". כבר ידענו שהגיהינום יהיה פתוח לנו מתחתנו. מה עשינו? נכנסנו בבהלה לחדר והתחלנו להתפלל מנחה ועמדנו כולנו בשורה בתפילת שמונה־עשרה. והרבי אינו שם לב כלל לתפילתנו ולוקח אחד אחר השני באמצע התפילה ומניחו על הספסל ומתחיל מונה אחת ושתים. כשהגיע אלי חשבתי, כלום יזיזני באמצע התפילה? הלא אסור לזוז בתפילת שמו"ע! שומו שמים, כיצד עובר הרבי על עבירה כזו? מאז והלאה נפסל בעיני הרבי וגם תפילתי היתה תועבה. ולא הייתי ירא עוד לזוז ממקומי בתפילת שמונה־עשרה.

איני יודע למה דוקא בשעת תפילה באו כמה הרהורים בקרבי וכל מה שהשתדלתי לגרש את ההרהורים הרעים לא הועיל — והם נדחקו שלא בטובתי. אני רואה שאני שוקע במ"ט שערי טומאה של הרהורי עבירה ואיני יודע כיצד לצאת מהם. ואני נופל לאט לאט לתוך רשת־הכפירה ומסתבך בשאלת „ידיעה ובחירה", ואני שואל: אם אלהים גזר עלי שאהיה צדיק, כיצד יכול אני להיות רשע? ואם אני נולדתי רשע, מה פשעי ומה חטאתי, ולמה מעניש אותי אלהים, והלא הוא בעצמו ברא את היצר־הרע, ומסתמא הוא רוצה בכך, שהאדם יחטא, כדי שיחזור בתשובה, כי גדולה

תשובה. ואם אמת מה שנאמר: הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים, אם כן, הרי אין ח"ו שליטה להקב"ה על עולמו, עזב ה' את הארץ, כמו שכתוב. אמנם זה אמרו הרשעים, אבל מי אומר שהיו רשעים? הלא כך כתוב. אבל הלא כתוב גם כן: בראשית ברא אלהים, ובכן מה בכך? הוא ברא והלך לו, ולית דין ולית דיין, חלילה! אבל אם כן למה ברא גן עדן וגיהינום לצדיקים ולרשעים? שמע מינה שיש שכר ועונש. אבל מי יאמר שכן הוא? הלא בספר "ראשית חכמה" כתוב כך מפורש, ולא עוד אלא ששם מצוירים כל שבעת מדורי גיהינום שבהם דנים על כל מיני עבירות ואף על הנשים המתהלכות פרועות־ראש, שתולים אותן בשערותיהן. אבל הנה פרומקה, כלתו של ישעיה ליב הרופא, הולכת פרועת־ראש — ולא כלום, ואינה יראה מפני גיהינום! והלא בספר "ראשית חכמה" כתוב גם־כן שתולים אותן בדדיהן. כלום גם מפני זה אינה יראה? נורא הדבר. איני מבין גם כן, כיצד זה אין מלאכי־חבלה מתבישים לתלות אשה בדדיה? והנה גם הגויות אינן מתבישות ומתהלכות שם בגינה מאחורי בית־המדרש חצין ערומות, ר"ל. לגויים, להבדיל, הכל מותר. למה נתן הקב"ה את התורה דוקא ליהודים והניח את הגויים הפקר? להם הכל מותר, הם לא קבלו את התורה. אמנם אין להם חלק לעולם הבא לעתיד לבוא, אבל מה איכפת להם? הם עושים מה שלבם חפץ ונהנים בעולם הזה. להם יש גינות ופרדסים וכל טוב. איני מבין, למה ברא אלהים בכלל את הגויים? מה צורך יש לו בהם? אם לא קבלו את התורה, ילכו לכליון! ואם תאמר, מה יעשו בלי שבת־גוי? אבל כלום לא די בשבת־גוי אחד? למה לנו רחוב מלא עם כל השקצים והשקצות המתהלכות יחפות וכמעט־ערומות שם בגינה מאחורי בית־המדרש עד שמביאות את הנערים לידי הרהורי־עבירה? כדאי לראות, אומר לי היצר הרע, איזו גינה גדולה זרעה פראקאפיכה שם מאחורי ביהמ"ד. הנה היא שם עם הנערות הגדולות היחפות המסתובבות שם. פוי, אסור להסתכל, — אומר לי היצר הטוב, — ביטול תורה. אמר רבא, נו, אמר רבא. ואני מתעמק בסוגיא חמורה, מקשה ומתרץ, והכל הולך למישרין. היצה"ר כמדומה, הלך לו, ממש כמו שכתוב: בראת יצר הרע, בראת לו תורה תבלין. אבל הנה אני מפסיק שוב ממשנתי ומתחיל לחשוב מחשבות, למה ברא הקדוש ברוך הוא את היצר הרע ולמה ברא את המזיקים ואת הלילית, זו שספר "שבט־מוסר" הקדוש מספר שהיא, לילית, פתתה צדיק אחד לדבר עבירה? מי היא לילית זו? למה היא

הולכת דוקא לצדיקים? ובעוד אני מהרהר בה ביום הנה היא באה אלי בחלום כמעט כל לילה ולילה, ופעם היא באה אף קודם שעצמתי את עיני והיא עומדת כנגדי כמעט ערומה כחצופה עם שערותיה השחורות והארוכות עד ברכיה והיא מרמזת אלי בעיניה הגדולות והחצופות וכמעט שהיא נוגעת בגופי. הלא זה עכשיו קראתי ק"ש בכוונה! ואני מתחיל לומר את ארבעת הפרקים הראשונים של תהילים לשם סגולה, אבל היא המרשעת אינה זזה ממקומה ומביטה ישר לעיני, ואני עוצם את עיני בחזקה והיא מאריכה לשון כנגדי וצוחקת בצחוק פרוע ומוזר, ואני נרדם עיף ויגע מהרהורי עבירה ר"ל.

אני קם בבוקר ואומר חלמא טבא חזא ומתגבר כארי ומתחיל לאמר ברכות השחר בכוונה עצומה ואני רץ להתפלל עם וותיקין כזקני ומחליט בלבי להיות יהודי כשר וצדיק כזקני ואבי ואפילו הגאון מווילנא, אם יעזרני השם. לא, ח"ו, כהבעש"ט וכל הכת דיליה, החסידים רחמנא-ליצלן, שהפכו את הסידור ומתחילים מהודו במקום מזמור שיר חנוכת ואומרים כתר בקדושת מוסף במקום נעריצך, ה' ירחם! ומכל מקום הרי הם מתפללים עד חצות, — כלום המלאכים מקבלים את תפילותיהם? הלא זקני אומר, שתפילתם תועבה, והם עוברים זמן קריאת-שמע להכעיס את השו"ע ומתפללים בשעה שכבר סוגרים את שערי שמים. מי עשה את הסידור שלהם? ולמה אומר זקני על משה השוחט, שהוא אפיקורוס ומאכיל טריפות ואין אלהים בלבו? הלא הוא ירא שמים ופאותיו ארוכות עד לכתפיו והוא מתפלל עד חצות בדבקות! כדאי פעם להכנס אל המנין של החסידים שכנגד ביתנו לאחר הצהרים, כשאין שם איש, ולראות אם יש שם ארון-קודש וספרי-תורה כמו בבית-המדרש שלנו. פעם, בחודש אלול, התגנבתי לשם כשזקני היה ישן שנת הצהרים והסתכלתי סביבי ולתמהוני ראיתי שהכל כבבית-המדרש שלנו, מלבד מה שאין שם בימה אצל ארון-הקודש וגם באמצע הבית אין בימה, רק שלחן לקריאת התורה. פתחתי בלאט את ארון-הקודש וראיתי ספרי תורה כמו אצלנו. אבל למה אין בימה? שאלתי לנפשי? נהפכה לי הבימה לבמה. נזכרתי בפסוק "רק העם מזבחים ומקטרים בבמות". אם כן, אדרבא, הלא הנביאים התרעמו על הבמות ולפי זה יוצא שדוקא המתנגדים עובדים בבמות ואינם שומעים לדברי הנביאים, ולמה אומר זקני שהחסידים הם עובדי הבעל? כלום הבעל עדיין חי וקים? ומי הם נביאי הבעל? כלום הצדיקים והרביים הם נביאי

הבעל שעמהם נלחם אליהו הנביא בהר הכרמל והם אומרים הבעל עננו? מה נורא המקום הזה! כלום יש כאן עובדי הבעל? ואני פותח את השלחן ומוציא משם שופר של ר"ה ותוקע תקיעה גדולה ומרים קולי וזועק כהעם בהר הכרמל שבע פעמים: „ה' הוא האלהים!" וההד התגלגל בכל הבית ונשמע כמאה קולות, ואימה ופחד נפלו עלי ואני ברחתי בבהלה, ובמרוצתי הפכתי את הספסלים שנתגלגלו אחד אחר השני ואני מתגלגל ביניהם ואני קם ונתקל במשה השמש, שנתעורר משנתו במדור הנשים, וכמעט שאני מפילו, והוא מאיים עלי שילך ויספר לזקני, שהפכתי את כל המנין. וכך באמת עשה. זקני שאל אותי כדרכו,כאילו בתמימות, איזה „ספר" בקשת שם במנין של החסידים, כלום שופרו של משה השמש? לשון נופל על לשון — ופני אדמו מבושה וכלימה.

ילדותו של זקני ודרכיו

אבין של זקני היה יהודי פשוט, כפי ששמעתי עליו, רוכל־נודד בכפרים, איש המוני. הוא מת בילדותו של זקני וזמן קצר לאחר־כך נתיתם זקני גם מאמו. ריחם עליו דודו מלוצין ממשפחת א מ י ת ן. זו היתה משפחה מפוארה גדולה, בעלי תורה והון. דודו של זקני לקח אותו ואת שתי אחיותיו היתומות לגדלם. זקני היה אז כבן שתים־עשרה שנה, והיות שהיתה לדודו בת בגיל־זקני, ייעד אותה הדוד בתור כלה לזקני — מבלי להגיד לו כמובן דבר. אבל הוא, בהיותו ילד פקח, הבין שסופו לחופה עם שארתו — שלא מצאה חן בעיניו. דודתי, אחות זקני, שנתגדלה ביחד עם אחיה, ספרה לי, שבסתר היה בוכה בדמעות שליש והיה מתאונן לפניה, שהכלה לא מצאה חן בעיניו, מפני שהיא היתה שחורה, ולפעמים היה אף מאיים שיברח לאיזו ישיבה. אבל סוף הדבר היה, שקודם שהספיק לברוח הכניסו אותו לחופה עם אותה ריבה (וכך גם היה שמה: ריבה) והיא ילדה לו שלשה עשר בנים ובנות, ושכמעט כולם מתו עליו בחייו, כפי שאספר להלן. במשפחה היו מתלחשים, שהשידוך לא עלה יפה מפני קירבת הדם של הזוג. אני עוד הכרתי את הסבתא, אם זקנתי, ששמה היה א ל ק א והיתה מפורסמת בצדקתה וחסידותה המופלגת עד שזכתה לכינוי ר' א ל ק א. היא עסקה בצדקה כל ימיה. מסביב לאבנטה היו תלויים כיסי־עור, המיועדים לצרכי־צדקה שונים, ולכל כיס היה שם מיוחד — הכיס של ביקור חולים, הכיס של תלמוד תורה, הכיס של יולדות. כל הימים היתה מחזרת על הפתחים לאסוף תרומות שונות לצדקה — והיא עצמה היתה מחלקת לכל הנצרכים צדקה ב ס ת ר. בעיר ידעוה וכבדוה ואיש לא העז להשיב את פניה ריקם כשתבעה לצדקה. היא היתה קטנטנה ופניה הביעו רוך וצניעות וטוב־לב עד אין גבול ואיזה חוט של חן היה משוך על פניה. היא היתה תובעת לצרכי־צדקה גם מגוים ומן החפשים והמשכילים שבעיר

והיתה רגילה לומר להם: „אתם אינכם זהירים במצוות שבין אדם למקום — ולכן עליכם, לפחות, לקיים את המצוות שבין אדם לחברו".

זקני הגיע להוראה בנערותו, כשהיה בן י"ח. התמדתו המופלגת היתה למעלה מן הרגיל. היו מספרים עליו, שהיה ישן בקיץ על הגג, כדי שיתעורר מיד עם עלות־השחר. וכך היה רגיל כל ימיו לישון רק שעות אחדות ולקום בשעה שתים או שלש לאחר חצות הלילה. תחילת רבנותו היתה בעיר־מולדתו, ש ע ב י ז, שבה נשאר עד יום מותו ובה מקום קבורתו. אירע הדבר, שהרב דמתא נעשה „עובר־בטל" לעת זקנתו, וכפי שזקני היה בן־העיר וראוי להוראה היה הוא פוסק שאלות לפניו, וכשהלה נפטר נתמנה זקני למלא מקומו. מפני שהיה צעיר לימים ובן־העיר וגם בנו של יהודי מן המון העם — לא היה בתחילת רבנותו מקובל על נכבדי הקהילה. ודווקא משום כך תמכו בו המוני־העם, שחשבוהו לאחד משלהם. אבל לאט־לאט, הודות ללמדנותו ולפיקחותו היתירה, התחזק על כסא־הרבנות ונהג נשיאותו ברמה ולא נשא פנים אף למיוחסים ותקיפי־הקהל, כפי שאספר להלן. כשנתפרסם בגדלותו הזמינו אותו כמה קהילות חשובות ומפורסמות, לשמש אצלן ברבנות, אבל הוא לא הניח את מקומו — אף־על־פי שתמיד, בשעת־רוגזה, היה מאיים על בני הקהילה שיעזוב אותם והוסיפו לו על משכורתו.

בתחילת רבנותו אירע מעשה, שעלול היה לגרום למרד הקהילה נגדו. היתה שאלה בנוגע לקמח־פסח שהביאו לעיר לשם אפית־מצות, שהיה בו חשש־חמץ, ולא הספיקה השעה לפני פסח להביא קמח אחר למצות. העמיד זקני על דעת עצמו בשעת־הדחק והכשיר את הקמח לפסח והאופים הכינו את המצות. אבל הרב של הקהילה, שהיה רב זקן ויושב בישיבה הקרובה לוצין, שפירסם גם ספר שאלות־ותשובות, שזקני היה בבחינת תלמיד חבר אליו, נכנס בעובי הקורה והעלה בפלפולו, שהמצות הן חמץ ג מ ו ר. רוב בני העיר, שחששו לאיסורו של הרב ההוא, נמנעו מלאכול את המצות, והיו מוכרחים להסתפק בתפוחי־אדמה כל שמונת ימי־החג. מובן, שקמה שערוריה גדולה בעיר, וכמה מבני־העיר התנפלו על זקני בחרפות וגידופים וכמעט שהיה בכל רע, והיתה צפויה סכנה לכסא־הרבנות. אבל סוף דבר היה, שזקני שלח שאלות ותשובות לגדולי הדור ובאמצע הקיץ נתקבלו מהם תשובות, שהמצות היו כשרות (מעשה זה נזכר בספר שאלות ותשובות של הרב מלוצין הנ"ל). לאחר

אותו מעשה יצא לזקני שם גדול של בעל־הוראה מובהק — שם, שנשאר לו כל ימי חייו, וכמה רבנים פנו אליו בשאלות שונות בעניני הוראה, ופסקיו היו להם לעיונים.

העיר ש ע ב י ז היתה ידועה במשומדים שלה. איני יודע את סבת הדבר, אבל כל מי שרצה להמיר את דתו היה בא לשם־כך לשעביז. מילמלו בעיר, שהיה שם איזה ג ל ח, שהיה מסייע בידי יהודים שישתמדו. זכורני, יהודי אחד נחות־דרגא, שהשתמד בשעביז, נעשה „אוריאדניק", ואשתו באה להרב לתבוע גט מבעלה. זקני שלח אחריו — והוא בא רוכב על סוס וקשר את הסוס על יד הבית, לתמהון כל הנערים שהתקבצו מסביב. ובני העיר מילאו את בית הרב מתוך סקרנות לראות סידור־גט של „אוריאדניק". בתחילה היה עומד ה„אוריאדניק" לפני הרב בחוצפה ולא דבר אידית ובקושי השיב גם ברוסית על השאלות, שנוהגים לשאול את המגרש, וזקני התיחס אליו כל הזמן בסבלנות. אבל פתאום פקעה סבלנותו, כשהלה לא ענה בבירור על השאלה: אם הוא כהן או לוי או ישראל, והרים את קולו עליו ברוגזה: „אתה, משומד, אתה חושב שאני ירא מפני הכפתורים הנוצצים שלך? א מ ו ר!" המשומד נתבלבל, וכל גאוותו נתנדפה והתחיל לדבר בעניוות ובלשון האידית, ככל היהודים. והגט ניתן כדת וכדין.

אחד המשומדים, שהיה בילדותו בחור־ישיבה וחברו של זקני, עלה לגדולה ונעשה פקיד גבוה בממשלה והיה לבוש בגדי־שרד. פעם נכנס לבית־זקני, שמתחילה לא הכירו והסיר מפניו את כובעו, כדרך שנהגו ביחס לפקידי־המלכות ונשאר יושב בכפה על ראשו. הלה התוודה לפניו, שהוא פלוני בן פלוני והתחיל לדבר בחוצפה ולהביא „ראיות" שהנוצרי הוא המשיח.

בתחילה היה זקני שותק, מפני אימת המלכות, אבל פתאום הזדעזע ואמר לו: „אתה, המשומד, רוצה שאאמין לך, כי אתה בעצמך מאמין בממזר הקטן"? הלה נתבלבל ונסתתמו טענותיו ועזב את הבית.

היו עוד כמה מעשיות עם נערות שנתאהבו ב„שקצים" וברחו אל הגלח להשתמד — כמה מהן ברצון וכמה מהן באונס. מעשה בשתי אחיות, בנותיו של בעל־בית חסיד ואמיד, שברחו אל הגלח להשתמד. החזיקו אותן במנזר. ותהום כל העיר, והיו אסיפות רבות בבית זקני, לדון כיצד להציל אותן מן השמד. הנערות, כנראה, חזרו בהן, ויהודי אחד שעבר

על יד המנזר מצא שם פתקא, שהנערות זרקו דרך החלון, ושבה היה כתוב שהן מבקשות להצילן. ביקשו עצות שונות ולבסוף החליטו להצית את המנזר באש, כדי שבשעת הבהלה יבואו יהודים מוכנים לכך להוריד את הנערות מן החלון בחבל. הכינו גם־כן עגלות רתומות לסוסים מהירים והעבירו את הנערות למקום־סתר ומשם הבריחון מעבר לגבול במקום שחזרו אל היהדות.

חוץ מן המחלוקות התמידיות שהיו לזקני עם החסידים, היתה לו גם מחלוקת תמידית עם שתי משפחות חשובות מבין המתנגדים גופם (שהיו גם הן מתגרות זו בזו) כפי שאספר להלן. אחת היתה פשוט תקיפה, שלא קבלה עליה את מרותו של הרב והיתה מפורסמה בתקיפותה ובחוצפתה. אבי המשפחה הזאת — היה ראש הקהל בימי „ ה ח ו ט פ י ם ". אותו איני זוכר, כי הוא מת לפני הוולדי, אבל שמעתי הרבה מעשיות על אכזריותו, שכשהיה פוגש בילד היה מלטף אותו על לחיו ובחן אותו בלימודיו, ובינתים נתגלה לו המקום שבו הילד התחבא מפני החוטפים — והלך וגילה את הדבר לחוטפים. אגב, אני עצמי זוכר עוד שני יהודים, חוטפים־לשעבר: שניהם היו גבוהי־קומה כענקים ופניהם אדומים ואחד מהם ערפו היה חרוך מחמת שאמו של ילד נחטף אחד השליכה על צוארו אוד בוער. שניהם היו רגילים לבוא בימי החורף לבית־המדרש ולהתחמם להנאתם על־יד התנור והיו אומרים תהלים בעל־פה בניגון המסורתי ובהתלהבות. שום איש — לא מבינינו, הבחורים חובשי בית־המדרש, ולא מבין בעלי הבתים — לא היה מדבר עמהם מטוב ועד רע, וכמדומני שלא צרפו אותם למנין.

ביחוד הצטיין בחוצפתו המופלגת אחד מבני אותה משפחה תקיפה ששמו היה י א נ צ ה. הוא היה עז־פנים מפורסם ולא נשא פנים לשום איש. הוא היה קצת בר־אורין ותמיד היתה לו מריבה עם הקהל ודרש „ י ו ש ר ", ביחוד בחלוקת הכספים למוסדות ופקידי הקהילה. אף־על־פי שהוא לא נמנה על פקידי הקהילה וגבאיה ידע בכל זאת — על ידי כמה צינורות נסתרים — את כל סודות הקהילה ואת כל הערמותיה כלפי השלטונות הרוסיים והיה תמיד מאיים, שילך וימסור — הגם שבאמת לא היה מוציא לפועל את איומו ולא נהפך למלשין ממש. הוא רק איים

תמיד כדי להכריח את הקהל לצרפו למנהיגי הקהילה. ומפני שהיה תמיד דורש „יושר" ביקש מומים גם בזקני הרב ולא נשא פניו והיה מבקר את כל מנהגיו והליכותיו בהנהגת הרבנות שלו, ביחוד היה מתרעם על זקני כשהיה נוטה לעשות שלום עם החסידים, והיה מתנפל עליו ומתאמץ להחזיק במחלוקת, כי הוא היה מתנגד עקשן גדול ורדף את החסידים באף ובקצף גדול. כשזקני רצה לקבל גם את הרבנות של הצד החסידי שבעיר לאחר מותו של הרב החסידי הקודם, כפי שספרתי למעלה, ניגש אליו ואמר לו בפניו: „יוחנן כהן גדול שימש שמונים שנה בכהונה גדולה ואחר־כך נעשה צדוקי". בכלל היה הוא החצוף שבבית־הכנסת ולא היה נכנע לגבאים. כשקראו למפטיר את אחד מבני העשירים, שהלה לא מצא חן בעיניו מפני שלא היה מן המיוחסים, היה הוא מקדים ורץ לפניו וחטף ממנו את הברכה וקרא מפטיר. הוא היה גם נוהג קלות־ראש במנהגי הדת ובמנהגי־התפילה המקובלים, כגון: לא היה מכוון את רגליו בשעת תפילת שמונה עשרה וקדושה, כפי הדין, אלא היה עומד ברגלים פשוקות, כאחד מן הקלים, וגם היה נוהג לדבר בקול רם בשעת חזרת־הש"ץ וקריאת התורה, וכל האזהרות לא הועילו לו. ביחוד התנגד לאריכות התפילות על ידי מזמורים יתרים כגון מזמור „אנעים זמירות". בשעת אמירת „אנעים זמירות" היה עושה רעש גדול ומחולל מהומה בבית הכנסת כדי שימהרו לגמור את התפילה והגיע הדבר לידי כך, שמתוך כעס קרע את הדף של „אנעים זמירות" מתוך הסידור בשבת לפני כל עם ועדה. בקיצור, הוא היה עז־הפנים שבדור ואימתו היתה על כל בני־הקהילה וגם על זקני שהיה ירא להתגרות עמו.

המשפחה השניה שהיתה מתנגדת לזקני היתה מטיפוס אחר — זו היתה משפחה אצילה ומיוחסת ולמדנית — אבל היתה לפעמים עומדת בריב עם זקני. ואחד מגדולי המשפחה, שהיה למדן גדול וחריף (אמרו עליו שהיה ביחוד בקי באלפס) ועשיר גדול, היה מקיף את זקני בשאלות ובקושיות ומערער לפעמים על פסקיו (הוא היה נוהג לפסוק „שאלות" לעצמו).

רוב ה„שכירות" של זקני היה בא מבית־המרחץ, שהקהילה החכירה אותו לבלן אחד, והלה התחייב לשלם מדי שבוע בשבוע סכום מסויים להרב. אני זוכר שבכל יום ראשון היתה הבלנית מביאה, בפוזמק גדול, צרור מטבעות שונות. בין המטבעות היו גם שחוקות ופסולות —

ובאלה זכיתי אני ועשיתי בהן מסחר־חליפין עם חברי ולפעמים גם „נתעשרתי" מהן עושר גדול. נוסף על עשר קופיקות „שכירות" לשבוע שזכיתי אני בהיתר מזקנתי. בכלל היה בית המרחץ אחד המוסדות החשובים של העיר. גם הממשלה התעניינה בסדרי בית־המרחץ ושלחה שליחים לבדוק אם נוהגים בו מנהגי־נקיון, ולפעמים כששר־הפלך בא לביקור בעירנו היה נוהג ללכת לבית־המרחץ, ללכת ולראות ולבדוק אם הכל בו כשורה. לפעמים, כששר־העיר כעס על הקהילה, היה מוצא פגם בסדרי־הנקיון שבבית־המרחץ, והיה סוגר אותו יחד עם המקוה — וכל העיר היתה כמרקחה. ובאמת היתה המקוה, כרגיל, מעלה צחנה וכמעט שהיתה סכנה לטבול בה. חוץ מזה היו מימיה קרים מאד בימות־החורף ולא תמיד חיממו אותה כהלכה. פעם, אני זוכר, באו נשים לבית־הכנסת בשבת בשעת־התפילה ועיכבו את הקריאה ואיימו שלא תלכנה לטבילה עד שיתקנו את המקוה, שתהיה תמיד חמה. תמיד היה לקהילה עסק עם בית־המרחץ — תמיד עסקו בתיקונו ובבדק בית־המרחץ, ותמיד דרשו מן הממשלה שהיא תאשר מקופת מכס־הבשר סכומים מסויימים לצורך זה. כידוע, היו כל הכנסותיה של הקהילה, בימי ממשלת הצארים, ממכס הבשר, שהיו מוסרים לחוכר, למי שהעלה במקחו לפי התחרות פומבית. דמי־החכירה שימשו מקור לכל הוצאותיהם של מוסדות־הקהילה. אבל הקצבת־סכום לצרכי כל מוסד ומוסד היה דורש אישור הממשלה. לפעמים היתה הממשלה מפחיתה מן הסכום המוצע על ידי הקהילה, לצרכי מוסד פלוני או אלמוני, ולפעמים לא היתה מאשרת אותו כל עיקר. על פי רוב היתה הממשלה מאשרת את מחצית הסכום והנותר היה נשמר למשמרת בגנזי הממשלה עד שיבוא א ל י ה ו. כפי שהיו לקהילה כמה מוסדות שהממשלה לא הכירה בהם לגמרי, כגון הרבנים ושאר כלי־הקודש, התחכמו טובי־הקהילה והיו מסדרים שני תקציבים — אחד להלכה, בשביל הממשלה, ואחד למעשה בשביל עצמם ושעין הממשלה לא שזפתו. באותו תקציב שהוכן בשביל הממשלה לקח תמיד בית־המרחץ מקום בראש, כביכול לצרכי תיקונים ושיפורים, אבל למעשה השתמשו בכסף זה לצרכי ה„שכירות" של הרבנים, ולהבדיל, לצרכי־שוחד בשביל שרי־הממשלה, כדי שיבטלו גזירות רעות וכדומה.

בכלל היה בית־המרחץ משמש כמעט כבית־הקהל, ובכל יום ששי היו יושבים בו בעלי־הבתים בהרחבה, כמין חצי־גורן עגולה, עם ספלי־המים לפניהם — לפי דרגת כבודם. בראש היו יושבים הרבנים וטובי־הקהל

והיו משוחחים בעניני דעלמא והיו מתיעצים בעניני הקהילה והיו גם מקבלים החלטות מסויימות. בבית־המרחץ נעשה שלום בין הפמליה של המתנגדים והפמליה של החסידים כי נעשתה ערבוביה ביניהם. כשהיה לזקני איזה ענין לרב החסידי והיה מוסר על ידי דברים אליו, היה הלה עונה לי לפעמים: „אני כבר אסדר אי״ה את הענין עם זקנך בבית־המרחץ בערב שבת. גם ההלקאה בזרדים על המדרגה העליונה לשם העלאת הבלא — היתה על פי דרגת־הכבוד של באי־בית־המרחץ. כל הגדול מחברו — מקבל את המלקות קודם לחברו.

לזקני היו עוד הכנסות שונות — ממכירת יין לפסח, מכירת חמץ, מכירת אתרוגים ועוד.

זקני היה חי, כפי שאמרתי למעלה, בהרחבה. היה לו בית מרווח משלו, בן כמה חדרים, וגם דירה בקומה התחתונה, שהיה משכיר לאחרים. גם היתה לו גינה מסביב לבית, שהיה מעבד אותה על־ידי גויים, והיה בקי במיני הירקות שגדלו שם והשגיח עליה. בכלל היה טיפוס של איש המעשה. הוא היה בעל שני הפכים בנושא אחד. ביחד עם התמדתו בתורה ובתפילה, היה גם מתענין בכל עניני החיים וכל מה שהתרחש בעיר — בין בדברים גדולים ובין בדברים קטנים, ואף דברים הנוגעים לגויים, תושבי העיר. ואף על פי ששנא את הגויים ואת הנצרות — ה„צלם", כפי שהיה קורא לזה, — תכלית שנאה, היה מחזיק בכלל: להתנהג „בדרכי שלום" עם הגויים. פעם בא הארכיריי מעיר הפלך לבקר את הכנסיה הפרבוסלבית שבעיר, הלך הוא אליו עם ראשי הקהל לכבדו בלחם ומים, והלה בא אחר־כך עם כל חבורת הגלחים לבית־הכנסת, שהיה מלא מפה לפה והביאו חזן מיוחד עם משוררים לעשות לו מי־שברך, וכשהארכיריי נכנס לבית הכנסת הטמין את הצלם הגדול שלו מתחת לאדרתו וכישצא ברך את הקהל ואמר „אלהי אברהם יצחק ויעקב יברך אתכם".

בילדותו היה זקני צם בכל יום שני ויום חמישי. בזקנותו החליף את התענית בנזירות ממאכלי בשר באותם הימים. אבל במקום זה היתה זקנתי מכינה לו כל מיני לביבות וכיסנים — והוא היה דווקא מקפיד שיהיו מטוגנים יפה יפה, ובכלל היה מקפיד בעניני אוכל, שהמאכלים והתבשילים יהיו טעימים ומוכנים כדבעי. וביחד עם זה היה נוהג להתענות כל הצומות המקובלים בצירוף עוד כמה וכמה תעניות, שנהגו בהם חסידים

ואנשי־מעשה, כגון תעניות בה"ב, עשרת ימי־תשובה וערבי־ראש־חודש וכדומה.

כשהתחיל ברוסיה, תחת ממשלת אלכסנדר השני, הגיוס הכללי לצבא ונגזרה הגזירה גם על היהודים בתוך כלל האוכלוסיה, היתה מהומה ומבוכה גדולה. כל בני העיר, אנשים ונשים וטף, פרצו לתוך בית־הכנסת ופתחו את ארון־הקודש וקרעו לבבות בצעקותיהם. ולבסוף, כאשר כל היללות לא הועילו, והיהודי הראשון נלקח לצבא, זוכרני שהוא עמד לפני בית־הכנסת, כולו חוור כשלג, מבלי נוע, כעץ דומם, וכל בני העיר, מקצה ועד קצה, נדחקו לרחוב בית־הכנסת ונפרדו ממנו בדמעות־שליש, והספידוהו כבר־מינן.

בשנים הראשונות לגזירת הגיוס היה עדיין איזה מפלט ליהודים להשתמט מעבודת־הצבא ולהערים על החוק, כדי לפחות להקטין את מספר היהודים הנלקחים לצבא. הענין הוא שכשנתפרסם החוק לא היתה הפליה כלפי היהודים ביחס לענין הגורלות. כי סדר הגיוס לצבא היה על־פי גורל. הממשלה קבעה מכסת חיילים ידועה לפי גודל האוכלוסיה שבכל מחוז, למשל, על מחוז שעביז הוטל לגייס בכל שנה מאה וחמשים חיילים מכל הצעירים שהגיעו לגיל הצבא (21 שנה), שמספרם עלה, לדוגמא, לחמש מאות. היה כל אחד מן הקרואים לצבא בא להוציא מתוך הקלפי גורלות מן הפתקאות המסומנות במספרים, מא' עד חמש מאות, וכל מי שהעלה פתקא עד מספר שהוא למעלה ממאה וחמשים זכה בגורל ונפטר מן הצבא, אלא אם כן, מישהו מאלה שקדמוהו נפסל מחמת מום או מחלה והוא היה בא במקומו. וכאן היה מקום לשחד את הממונים על הקרואים־לצבא, לשחרר את היהודים, שעל פי רוב היו חלשים בדרך־כלל וחוץ מזה עשו כמה מהם תחבולות שונות לסגף את עצמם על ידי תעניות ועינויים שונים ומיני סממנים כדי להתראות כחולניים בשעת הבדיקה — ולקחת גויים במקומם. אבל כדי שלא יפול החשד על כלל היהודים שמשתמטים מעבודת הצבא היו מוכרחים למסור לצבא גם מספר קטן מתוך היהודים. וראשי־הקהל היו מרמזים לפקידי־הממשלה, שעשו יד אחת עמהם, את מי לקחת לצבא ואת מי לשחרר. כמובן, שהגורל נפל על בני ההמון ונחותי־דרגא ולא חלילה על המיוחסים בני העשירים והתקיפים. ואת הלקוחים־לצבא היו משתדלים לפייס בכסף שנתנו המשוחררים. הענין הזה נעשה בהסכם מנהיגי הקהילה, שהיו שנה־שנה מתאספים בבית זקני ודנים בענין זה יומם ולילה בזמן הקריאה לצבא.

לאחר שנים אחדות — כשהתחילה הממשלה, כנראה, לחשוד ביהודים, שהם עושים קנוניא עם הממונים על הגיוס־לצבא, ביטלה את הסידור הקודם והנהיגה, שרק יהודי יכול למלא את מקומו של יהודי שנפסל לצבא מחמת מום או מחלה, ואין גוי יכול לבוא במקומו. ודבר זה גרם להחלשת שלטונו של „הקהל" על עניני הגיוס־לצבא.

בימי הגיוס־לצבא היתה מהומה ומבוכה בעיר והיינו אנחנו הנערים חפשים מן החדר, מאימת המגויסים שהיו נקראים ברוסית „נאוואַבראַנצעס". הם היו מתהוללים ומשתוללים ומכים וחומסים וחוטפים מכל הבא בידם ולא היה עליהם דין ומשפט. תיכף כשנראו הקבוצות שלהם בשוק היו החנונים ממהרים לסגור את החנויות, לרוץ כל אחד לעברו. פעם, אני זוכר, הייתי אני עם אמי בחנות אחת ופתאום באו ההוללים ולא הספקנו לצאת ולברוח, מיהר בעל החנות לסגור עלינו את דלתות החנות מבפנים. עברה החבריה וכל אחד מהם ניסה לפתוח את הדלת שלא היה עליה מנעול מבחוץ. לבסוף עלה ביד אחד מהם לפתוח בחזקת היד את הדלת וקרא לכל חבריו ונכנסו כולם במהומה וכל אחד תפס מכל הבא ביד עד שנתרוקנה החנות מכל הסחורות. אבל בנו לא נגעו לרעה. פעם נגשה החבריה לבית־הכנסת ורצתה להדחק לפנים, אבל יצאו כנגדם הקצבים וכל הבחורים האמיצים עם בולי עץ ואבנים ועשו עמהם מלחמה עד שהבריחום והרבה מהם נפלו.

זקנתי היתה טיפוס של אשה כשרה העושה רצון בעלה, וכל חייה היו מסורים לזקני. בכל פינות שהיתה פונה היה רק רעיון אחד לפניה, והוא — להשתדל למלא את כל מאוויי־לבו. היא היתה אשה פשוטה, שלא הגיעה למדרגה כזו שתוכל להבין את דרכי איש כזקני. אבל על ידי מסירותה לבעלה היתה יודעת, מתוך הרגשה, את רצונו של בעלה, אף־על־פי שמעולם לא מצא חן בעיניו כל מה שעשתה בשבילו — מחמת קפדנותו. היא היתה טובת־לב, וכפי שלעת זקנתה לא היו לה בנים, שכולם מתו עליה בחייה, היתה מחלקת לנו, לנכדים, מאכלים טעימים, כדי שנבטיח לה להגיד קדיש אחריה. וכפי שאני הבטחתי לה, שחוץ מקדיש אלמד גם משניות אחריה, הייתי אצלה מיוחס גדול, והאכילה אותי מן המובחר שבמחסנה. היו בבית זקני פרה ועז, שהמציאו די חלב ומאכלי־חלב לצרכי המשפחה,

והמחסן של זקנתי היה מלא כל טוב. אמי היתה, כפי שאספר להלן, עסקנית בצרכי צבור, והיתה לפעמים עוזבת את הבית לכל היום, וכשאנחנו, הילדים, חזרנו מן החדר רעבים, היתה הסבתא תחילה מטיחה דברים כלפי אמא שלא בפניה, על שהיא עוזבת את הילדים הפקר, ואמרה שלא תתן לנו כלום לאכול — כדי ללמד־לקח את אמא; אבל כשראתה שהרעב מתגבר עלינו, חזרה בה והאכילה אותנו מטוב מחסנה, עובר לארוחה הקבועה.

מסירותה לבני־הבית, וביחוד לזקני, לא ידעה גבול. אף ביום־פטירתה לא שכחה להגיד למשרתת להכין בשביל זקני את התבשיל החביב עליו.

זקני ודרכו ברבנות

זקני היה מטבעו קרוב להמון העם. אמנם הוא היה מכבד עשירים כדרך הרבנים, אבל בלבו היה שונא את הגבירים המתנפחים התקיפים ולפעמים קרובות היה בא במריבה עמהם. כשהיה צריך „להעביר" איזה ענין של הקהל נגד התקיפים קרא את ההמון לעזרה והיו לו ביניהם משרתים עושי רצונו שהלכו אחריו באש ובמים. זכורני, שאחד מתקיפי הקהל ממשפחה עשירה ביותר מצד המתנגדים היתה לו תביעה על חברו ותבע אותו לדין לפני זקני הרב ויצא חייב, ובהיותו תקיף סירב לקיים את פסק הדין ולא עוד אלא שהלך לערכאות והעמיד לעד את זקני, שלפניו נתבררו הטענות, והשופט קרא את זקני לבוא להעיד לפניו כדת. על חוצפה כזו לא היה זקני יכול לוותר והחרים את בעל הדבר שלא יצרפו אותו למנין. אבל האלם ההוא היה בא דוקא עם כל משפחתו לבית הכנסת ואחד מהם היה תופס את העמוד בזרוע ומתפלל לפני הצבור. הודיע זקני שלא יבוא לבית הכנסת אלא אם כן בונים (שם האיש) לא יהיה שם. נאסף ההמון בשבת לפני מנחה ועכבו את התפלה עד שבונים ובניו יעזבו את ביהכ"נ. קמה מריבה ועמדו וגרשו אותו ואת כל משפחתו, שהיתה מפורסמת בגבורתה, והאיש בונים היה גדול וחזק כענק, והשליכוהו סחוב והשלך עד שזרקוהו מבית הכנסת לרחוב והזהירוהו שלא יהין לבוא לבית הכנסת. הלך בונים ו„השתמד" ונעשה חסיד והלך להתפלל במנין של החסידים.

אירע עוד מעשה „נורא" בקהלה, כמרידה נגד שלטון הגבירים, שעלה לזקני בכמה מרירות ומחלוקות כל ימי חייו. המעשה שהיה כך היה: מתה אמו של אחד מראשי הקהל שהיה ממשפחה היותר עשירה ומיוחסת שבעיר, מן האצילים והתקיפים של הצד המתנגדי, אבל גם קמצן גדול. התחילו במשא ובמתן על דמי קבורה עם חברה קדישא שבקשה סכום גדול. כשראה התקיף ההוא שהחברה התעקשה, הסכים ואמר הן

בעל כרחו, אלא שאמר שישלם במשך השנה, כי כלום אי אפשר להאמין לו על דברתו? וליתר בטחון אמר שהרב יהיה ערב בעדו לקהל, וכך עשה. סוף הדבר היה, שרימה את הקהל ולא קיים את הבטחתו. ובהיותו יהודי חרד על דין וגם למדן, עשה בחשאי מסירת מודעה כדין וביטל את ההבטחה. זקני כעס מאד על הרמאות הזאת, כי לא אהב דין מרומה, וגם כל הקהל התמרמר ובקשו עילה להנקם ממנו. לימים מתה אשה זקנה מטורפת מבני העניים בהקדש של העיר שהיו צריכים לקברה מאחורי הגדר, והחליטה חברה קדישא, עפ"י הסכם חשאי עם זקני, לקבר את האשה הזאת על יד הקבר של אם הגביר ההוא מן המשפחה המיוחסת כל־כך, שאיש לא זכה להקבר בקרבת מקום. המרידה הזאת נגד המשפחה המיוחסת היתה כקוץ ממאיר אצל כל המשפחה ששמרה את עברתה בלבה לזקני כל ימי חייו ועברה מאבות לבנים וכל המשפחה היתה מתנגדת לזקני. אחד מיורשי המשפחה ההיא היה בר פלוגתא של זקני כל ימי חייו והיה „חוטף" את זקני בשאלות והיה פוסק שאלות לעצמו כי היה למדן גדול ומקומו היה השני למקום הרב, וכשזקני לא היה בבית הכנסת היו מחכים עד שסיים תפילת שמונה עשרה במקום הרב. כידוע היה סיום תפילת שמו"ע סימן מובהק לערך החשיבות של בעה"ב. כל המאריך בתפילתו יותר — מעלתו וכבודו גדולים יותר.

הבע"ב הפחותים מנחותי דרגא היו גומרים את תפילתם ראשונים, ואחריהם המיוחסים והחשובים, כל אחד לפי ערך חשיבותו כך „יציאת" שמונה־עשרה שלו. הרב היה מאריך מכולם ול„יציאה" שלו היה הש"ץ מחכה עם חזרת הש"ץ. שני לו הגביר הנ"ל שהיה גומר את תפילתו רגעים אחדים קודם הרב, השלישי לו עוד קודם וכן הלאה, וכך היו עומדים כולם בשורה ומחכים עד שיגמור הרב שאז מתחלת חזרת הש"ץ, ולתפילת קדושה חוזרים איש איש למקומו. וכסדר הזה היתה חשיבותם של כל אחד מבני העדה. בני כותל מזרח שמרו על חזקתם כי כל המקומות במזרח היו חזקת משפחה והיו עוברים בירושה מאב לבן. „המקום" בביהכנ"ס היה מכבד את האדם והיה סימן היחוס של המשפחה כהלורדשיפ. ואף כשנתדלדל אחד מבני המשפחה והיה מוכרח למכור את נחלתו, אבל את מקומו בביהכנ"ס לא מכר. וגם הקהל שמר על חזקת המקומות שלא יעבור המקום במזרח לאיזה נחות דרגא שאינו ראוי למקומו. זכורני שאחד מבעה"ב שהיה לו מקום בביהכ"נ במזרח, שירד מנכסיו, מכר שלא על דעת הקהל את מקומו

לאחד מן הפחותים שבעם, שנתעשר, והקהל לא הסכים להקניה ולא הניח לו לשבת על המקום שקנה. אבל הלה הגיש משפטו לערכאות וזכה בדין ובא למקומו עם שוטרים. מה עשו בני המזרח? העתיקו את כל הספסלים שלהם מקיר המזרח והלאה לאמצע בית הכנסת והלה נשאר יושב יחידי על המקום שקנה בכותל המזרח.

סדר היום של זקני היה כך: הוא היה קם בכל יום, בין בקיץ ובין בחורף, בשלש לאחר חצות. ומיד כשנטל ידיו מן הכלי שהיה סמוך למטתו והתחיל לאמר ברכת השחר, היה מעמיד בעצמו את הסמאוואר, שהיה כבר מוכן ומזומן מבעוד לילה עם גפרית ועצים להבערה אצל התנור. ברגע אחד היה ממלא את כל הצלוחיות שעמדו על השלחן תה רותח והיה מגיס אותן אל קרבו אחת אחר השניה, והכל בבהלה ובזריזות כאילו היה ירא לאחר את הרכבת, וכל הבהלה הזאת היתה כדי למהר להתחיל שיעוריו. וזה היה סדרו: תחילה פרשה חומש עם רש"י ועם כל המפרשים שבמקראות גדולות, חוץ מאבן עזרא שלא גרס אותו. אחר כך שיעורו בגמרא, אלפס על המקום, רמב"ם, טור, שלחן ערוך, ולקנות סעודה למד פרשת השבוע בזוהר וגם בספרי קבלה כמו „אלימה" של רמ"ק שהיה מחבבו ביחוד והיה תמיד מונח אצלו על שלחנו. וכך היה יושב ולומד יחידי עד שהגיעה שעת תפילת שחרית, כשהגיע זמן תפילת שחרית הלך להתפלל לביהמ"ד עם וותיקין. הוא היה אוהב תמיד להתפלל עם וותיקין, עם האנשים הפשוטים, וגם בשבתות היה מתפלל עם הצבור הגדול במנין שני רק לפרקים. לאחר התפילה היה מגיד עין יעקב לפני העולם ועוד איזה פרפראות לחכמה, וקרוב לשעה עשר היה חוזר לביתו. היה טועם פת שחרית ויושב שוב לפני הגמרא. כשחזר התחיל עוסק ברבנות, אבל תמיד היה ספר פתוח לפניו, באופן שעסק הרבנות היה כאילו הפסק ממשנתו, כי באמת היה עסק של הרבנות גם כן תורה. זה היה בא לשאול שאלה באיסור והיתר וזה בא לדין תורה ולפעמים היו באים לשאול חוות דעתו גם במלי דעלמא, כי עמו היו מתיעצים בכל דבר, במסחרים, בעסק שותפות, כי איש לא היה עושה דבר מבלעדו. גם סתם עניני משפחה היו מביאים לפניו: זו באה לשאול מה לעשות עם התינוק „הבוער כתנור", אם לקרוא לרופא, ולאיזה רופא. אחר בא לבקש תרופה לבנים זכרים, ושני בא להתיעץ בענין שידוך. פלוני בא לשאול אם ללכת ליריד ואלמוני בא להודיעו שהתחיל לתקן את גג ביתו, שהתמוטט, ונשאר באמצע העבודה

והוא זקוק להלואה קטנה ומבקש עצה. ואחד בא לשאול בעצה כיצד להשתמט מעבודת הצבא ועל ידי מי להשתדל בענין. ועל כל מיני שאלות אלה לא היה משיב אלא לאחר עיון בספר. לפעמים ראיתי שהוא פותח את החומש, שהיה מונח על שלחנו, והיה משיב על פי פסוק שנפל בפיו או עפ"י איזה רמז שמצא בספר לאותה שאלה, כי האמין שהכל מרומז בתורה. וכך היה דרכו יום יום. הוא היה "עובד" חרוץ, יומם ולילה לא נח ולא שקט והכל בבהלה ובזריזות. כשהחליט איזה דבר, היה מוכרח תיכף ומיד להוציאו אל הפועל וח"ו לא לדחות אף לרגע.

כל העיר, ביחוד בני ה"מזרח" והמיוחסים שבעיר, היתה מחולקת למשפחות. משפחות גדולות, שתמיד היתה מריבה ביניהן וכל אחת התגאתה על חברתה. על פי רוב גם לא היו מתחתנות זו בזו מחמת שנאה. כשפגע מי שהוא באחד מבני המשפחה, עמדה כל המשפחה כולה לריב את ריבו ולתבוע את עלבונו, וכנגד זה התקוממו כל בני־המשפחה של הפוגע להגן על קרובם, וחוזר חלילה. אעפ"י שבינם לבין עצמם היו גם כן מתקוטטים והיו שונאים זה את זה, אבל כנגד אחרים היו מגינים על קרוביהם. לפיכך היתה תמיד מריבה בין המשפחות שבעיר והיו שונאות זו את זו ומדברות לשון הרע אחת על השניה. בפרט כשנכשל אחד מהם בעבירה, היתה כל המשפחה כולה ערבה בעדו, כי כל בני המשפחה ערבים זה בזה. ושם הגנאי של אותו עברין היה נקרא על כל אחד ואחד מבני המשפחה. בכלל אם ניתן שם גנאי לאחד מבני המשפחה, היה הכינוי הזה מלוה את כל אחד ואחד מבני המשפחה ההיא, כגון: אם אחד היה נתפס בגניבה, היו קוראים לכל בני המשפחה "די גנבים", ואם אחד היה שקרן, היו קוראים לכל משפחתו בשם "השקרנים" ("די ליגנערס"), ואם אחד היה שותה לשכרה היה השם "די שיכורים" נופל על כולם. היתה משפחה אחת בעיר ידועה כולה לשקרנים גדולים. והיו אומרים שאבי המשפחה ההיא הניח צוואה לבניו ולנכדיו ואמר להם בלשון זו: "קינדערלעך, מיטן אמת קען מען די וועלט ניט אויסקומען" (אי אפשר לחיות בעולם במידת האמת). פעם, אני זוכר, כשהייתי כבר בחור גדול, עברתי דרך בית התפילה לפרבוסלבים, בשעה שהעבירו את התמונות הקדושות, ולא הסירותי את כובעי, והיה מקובל בין היהודים, שיכולים להענש על כך. בא אלי אחד

מבני המשפחה ההיא, בחור גדול, ואמר שראש העיר, שהיה מקורב אליו, אמר לו שעשו עלי פרוטכול על שלא הסירותי את כובעי וכי ישימוני בבית האסורים. נבהלתי ובקשתי תחבולות ושתדלנות לפני ראש העיר לבטל את הגזירה. גם זקני נבהל וקרא את אותו האיש לעצה ועזרה. כשראה פלוני שהדבר הוא רציני, הודה פתאום בלי בושה ואמר: אני שקרתי לו, לא היו דברים מעולם. וכך היו כל בני המשפחה מפורסמים לשקרנים גדולים.

חוץ מן המריבה התמידית שבין משפחות החסידים והמתנגדים, היו מריבות תדירות בין משפחה אחת לחברתה גם בין הצדדים עצמם. בבית המדרש הגדול היו שלש משפחות שולטות והיו מתגרות זו בזו, והיו ביניהן מחלוקות תמידיות על חזקת הגבאות ועל חזקת העליות השמנות, ביחוד בראש השנה וביום הכפורים ובכל החגים. זכורני, שהיתה מלחמה עצומה, מלחמה ממש, בין שני גבירים של שתי משפחות מיוחסות שבבית המדרש, שהיו מתגרות זו בזו, וכל אחת טענה שיש לה חזקה עתיקה על מפטיר של מרכבת יחזקאל בחג השבועות, ולא ידע החזן את מי לקרוא, ועלו שניהם בבת אחת, וברכו על התורה, זה מושך את הספר לכאן וזה מושך לכאן עד שקרעו את ספר התורה בחמתם.

על בעלי המחלוקות הללו שמעתי כשהייתי נער, מפי הזקנים שבעיר, שהיתה ביניהם גם קנאת איש ברעהו בגלל אשה אחת. וזו היתה השמועה, שבעיר דברו עליה הרבה: ראש המשפחה האחת, שהיה תקיף ובעל יכולת ונהל את ממשלתו ברמה, הביא חתן לבתו היחידה, עילוי מפורסם יפה עינים ומיטיב נגן, מה שקוראים „כלי יקר" עם כל המעלות שהכל קנאו בו. סמוך לבית החומה שלו, שהיה הגדול שבכל העיר, היה הבית של המשפחה השניה, קצת נחותת דרגה לעומת הראשונה, אבל גם כן עשירה ומיוחסת, שהיתה מריבה עולמית ביניהן בגלל הגדר והמחיצה שבין שתי החצרות, וממילא היו מתגרות זו בזו גם בבית המדרש. גם להשני היתה בת שכבר הגיעה לפרקה, וכמובן היתה קנאת אשה ברעותה. לימים אירע הדבר, שהעלמה השכנה ראתה את אותו העלוי מטייל בחצר, ותחמוד יפיו בלבה ורמזה לו והיתה מספרת עמו מאחורי הגדר. הדבר נודע לחותנו שהיה אלם ואיש קשה עורף והאיץ בחתן שיגרש תיכף ומיד את בתו שאהבה אותו וגם הוא אהבה. לא הועילו לבת הבכיות והיללות ולא הועילו להבעל התחנונים והתשובה והחרטה. יצאה הגזרה שיתגרשו ונתגרשו. מה עשה

אותו שכן? כדי להכעיס את בעל דבבו, נפל מיד על המציאה והכניס את הגרוש לביתו והשיאו לבתו והעמיד חופה בחצרו בקול תרועת שמחה וברוב פאר והדר למען ישמע שכנו ויתפקע. נשים מוזרות היו מספרות שראו את הגרושה, שנתגרשה בעל כרחה, שעלתה על הגדר לראות בחופת בעלה, ובכתה. ועל העלוי היו מספרים, שהיה מתגעגע על אשתו הראשונה ולא היה חי בשלום עם אשתו השניה, וסופו שעיגן אותה והיה נע ונד כל ימיו, ואשתו הגרושה נשאה לאחר, אבל לא שכחה את בעל נעוריה.

מובן, שהשנאה בין המשפחות התגברה. המחלוקת על המפטיר „המרכבה" היתה בין שני החתנים הללו, כי מתחילה כשהיה העילוי חתן לאשתו הראשונה, היה הוא המוחזק למפטיר יחזקאל שחותנו קנה בשבילו, והבעל השני שנשא את הגרושה טען שהוא המוחזק שחותנו קנה את המפטיר ועלו שניהם בבת אחת. אבל דורשי רשומות היו דורשים במעשה מרכבה זה כמין חומר למעשה בראשית של החתנים.

כל סיפור המעשה הזה שמעתי מפי הזקנים שבדור, שהיו מדברים על זה בבית המדרש, בשעה שאבי אותה הגרושה, שהיתה אשה זקנה כבודה בעיר, כבר הלך לעולמו והעילוי עיגן את אשתו ונעלם, ואיש לא ידע את מקום קבורתו.

תקופת השחרות והשכלתי הראשונה

בגיל חמש־עשרה—שש־עשרה התחלתי לשאוף להשכלה, אבל לא היו לי מורי־דרך, שידריכוני. אברהם הירשל, מורי הראשון ב„אפיקורסות", הלך לאפריקה. היו בעיר שני אברכים שהיו חשודים על השכלה ודעות חפשיות, אף־על־פי שבהנהגתם הדתית איש לא היה יכול למצוא פגם. הם התהלכו תמיד ביחד וגם שם אחד היה לשניהם: אחד היה שמו י ש ע י ה־ז י ס ק א והשני היה שמו נ ח ו ם־ז י ס ק א. שניהם היו חנוונים־למחצה ובטלנים־למחצה. עמהם הייתי מתרועע תמיד, אף־על־פי שהייתי עוד נער, והם היו מדברים אתי על „ההשכלה בת השמים", אבל מה טיבה של אותה השכלה גם הם לא ידעו. המעוררים ה„רשמיים" להשכלה באותו זמן היו: „הצפירה" ו„המליץ", שאחד מתושבי העיר, חצי־משכיל, היה חותם עליו, והיה משאילו, מתוך אי־רצון־רב, לאחרים, וקשה היה להשיגו. אבל המלמד שמואל הקטן, שדברתי עליו קודם, ארגן כמה אברכים, שיחתמו בשותפות על עוד טופס אחד של „המליץ". אף אני זכיתי להימנות על חותמי „המליץ" משום מעשה שהיה: בעירנו מת עשיר עם־הארץ קמצן גדול, שלא הניח אף פרוטה לדברים שבצדקה, וכולם שנאוהו בחייו ודברו עליו כל רעות שבעולם. אף־על־פי־כן עשו לו לוויה גדולה, מחמת כבוד עשרו ורוב בניו. הצביעות הפומבית הזאת הרגיזתני מאד, ונמלכתי וכתבתי קורספונדנציה ל„המליץ" בלשון סגי־נהור, איך שנפטר בעירנו אחד מגדולי־הדור, למדן ונדבן גדול וכדומה. על הקורספונדנציה הזאת חתמתי בשם נסתר חב"א (ראשי־תיבות של שמי ושם אבי: חיים בן אלכסנדר), אבל גליתי את הסוד לאחד מחברי, ועל פי הכלל „חברך חברא אית ליה" נתפרסם הדבר בכל העיר, ומאז הטביעו עלי חותם של משכיל. עובר להדפסת הקורספונדנציה קיבלתי מכתב מעורך „המליץ" בעצמו, שהקורס־פונדנציה מצאה חן בעיניו, אבל שכר ההדפסה עולה שלשה רובל, שזה

היה אז בשבילי הון רב. התחלתי לבוא אתו בחליפת־מכתבים, וסוף המשא־ומתן היה, שאם אוכל להשיג עוד חותם אחד ל„המליץ" ידפיס את הקורספונדנציה חנם. אחרי תעמולה רבה השגתי כמה שותפים לחתימה על „המליץ" לשנה.

מבין ספרי ההשכלה שהיו אז בעיר אצל אחדים מן המשכילים, ושהיה עליהם כמעט היתר לקראם, היו חיבוריו של קלמן שולמאן „דברי ימי עולם" ו„תולדות חכמי ישראל", ו„שבילי עולם" לבלאך. גם „עמק הארזים" שקראתיו מתחילה ועד סוף בלי הפסק יומם ולילה, וזה היה בת„ב, ושפכתי עליו דמעות הרבה. נטיה גדולה היתה בי מילדותי להיסטוריה ולגיאוגרפיה, וגם לאחר זמן, כשהתחלתי להבין רוסית, היו ספרי היסטוריה וגיאוגרפיה ראשית לימודי. מובן, שממש בלעתי את ספרי ההיסטוריה ה„כשרים" שהיו בבית זקני, כגון „סדר הדורות", שהייתי בקי בו כמעט בעל־פה, „צמח דוד", „שם הגדולים" לחיד„א, „יוסיפון" וכדומה.

בספרים הללו הייתי רגיל לעיין בשעת האכילה, כשהייתי מיסב על שלחן זקני. כרגיל היה כל אחד ואחד מעיין בספר בשעת האכילה, בין תבשיל לתבשיל. מתחילה הייתי מעיין ב„עין־יעקב" ומדרש ועל ידיהם נעשיתי בקי באגדה. וכשנעשיתי למשכיל הייתי מעיין בשעת הסעודה בספרי־היסטוריה, הכשרים לקריאה. זקני היה על פי רוב מעיין באיזה ספר־מוסר בשעת סעודה. ההרגל הזה מימי ילדותי נעשה כמעט טבע אצלי עד היום הזה. תיכף כשאני מיסב לסעודה אני לוקח איזה ספר או עתון לעיין בו. זקני מחרסון, אבי־אבי, שהוא עצמו היה חצי־משכיל והתענין מרחוק בחינוכי והשכלתי, שלח לי פעם רשימה שלמה של ספרי־המחקר הכשרים, שעלי ללמוד, והם: ספר „הכוזרי", „העיקרים", „העקדה", ספרי הרלב„ג ואבן־עזרא. אבל הזהירני מן ה„מורה־נבוכים", מחמת החרם של הרשב„א, לבלי לעסוק בספר זה קודם גיל עשרים וחמש. ובאמת לא הגיע לידי הספר „מורה־נבוכים" עד שהייתי בקובנה. אבל התיר לי לעיין בהקדמת פירוש המשניות להרמב„ם ו„ספר המדע" ו„שמונה פרקים" ועוד, שלמדתי בשקידה.

מכל הרשימה הזאת היה חביב עלי ביחוד „ספר העקדה", ובו השתמשתי לרוב בדרשותי בתחילת רבנותי באודיסה.

מן הספרים שהיו בבחינת „ח צ י־כ ש ר י ם" היו ספר „הבונה" לרבי יהודה אריה די מודינה, „ספר הברית" וספר „המפתח"

לשאצקעס. עליו היו זקני הדור אומרים שכשבא לבקש הסכמה על ספרו מר' יצחק אלחנן, השיב לו הלה, שכרגיל נוהגים לבקש מפתח של דבר מסוים, כגון מפתח של הבית, של הארון וכדומה, אבל כשמבקשים סתם מפתח, הכוונה היא לזה של בית־הכבוד...

פעם בשנה היה בא לעירנו מוכר־ספרים, הנוסע מעיר לעיר, ור' נחמיה שמו, שהיה בעצמו למדן ומשכיל ואיש מכובד, והיה מתאכסן בבית אבי והיה אוכל על שלחן זקני. בתוך חבילות־ספריו היתה חבילה אחת של ספרי־השכלה, ששמר עליה בשבע עינים, וביחוד היה מקפיד עלי, שלא אשתמש בה. כמובן, ששמתי עיני דווקא בחבילה זו וכשהיה ר' נחמיה ישן נכנסתי לפני ולפנים של החבילה והוצאתי ממנה מסלתה־ושמנה, כגון ספרי מאפו, סמולנסקין, אשר ברוידס ועוד. ביחוד שמר על הספר „הדת והחיים" לברוידס, שלא אכשל בו חלילה. אבל פעם חיפש ר' נחמיה את הספר הזה בשביל איזה קונה, ולבסוף גילה את הספר אצלי, כשקראתי בו בלילות — והלך ומסר את הדבר לזקני, והיתה מהומה גדולה.

הימים שר' נחמיה התאכסן אצלנו היו ימי־חג אצלי, וכמעט שלקחתי לי חופשה מלימודי הקבועים בבית־המדרש, והייתי עוסק בקריאת „ביכלאך" יומם ולילה, וכמעט שלא נתתי שינה לעיני.

זקני כנראה השלים עם נטיתי להשכלה עברית ולא חשב לי זאת לעוון, אף־על־פי שאחד ממלמדי הראשונים שאל את זקני בתמיהה, כשיצא לי שם של משכיל בעיר, למה הוא מרשה לי לקרוא בספרי השכלה. אבל זקני אמר לו, שסוף־סוף הלא הספרים כתובים עברית, וזה יותר טוב מאשר לקרוא רוסית, שהוא שנא שנאת־מוות, מרוב שנאתו לממשלה הרוסית, והוא לא הבין שהספרות הרוסית לא היתה מעבירה אותי על דעת היהדות האדוקה כספרות־ההשכלה שקראה למלחמה על הדת.

את השנאה לרוסית נטע זקני גם בלבי, ואף אני נמנעתי ללמוד את השפה הרוסית (עד שהגעתי לימי בגרות — כפי שאספר על זה להלן), אף־על־פי שכמה מחברי הראו לי על נחיצות ידיעת השפה הרוסית. הספרים הלועזיים הראשונים שהתחלתי לקרוא, היו דווקא גרמניים, כי הספרות הגרמנית (ולא הרוסית) היתה נחשבת ל ה ש כ ל ה; הספר הגרמני הראשון שקראתי היה קובץ שירי־היינה, שבא במקרה לידי, ואף־על־פי שלא הבנתי את דברי היינה לעמקם, למדתי בכל זאת הרבה משיריו בעל־פה.

באו לידי גם ספר „השודדים" לשילר ועוד כמה ספרים גרמניים — ובלעתי אותם מבלי להבינם לעמקם. את הספרים הגרמניים שאלתי מן הרב־מטעם־הממשלה, שהיה לפרקים גם מלמדני ומבארני את הפשט.

בלימוד הלשון הרוסית התחלתי כבר בימי־בגרותי, אבל גם־כן לא בסדר ושיטה. תחילת לימודי היתה פשוט על פי המלון, שנתן לי אברך אחד, שנעשה אחר־כך גיסי, ושמו שמואל רפאל קיסין, שהיה חתן הדר בבית חמיו בשעביז והתידד עמי. אגב, הוא שהיה אחר־כך השדכן ביני ובין אחותו, אשתי עליה השלום. הוא שיעץ לי, כי הדרך הפשוטה ללמוד את השפה הרוסית היא המילון הרוסי־עברי של מנדלשטם, כלומר לשנן מלה במלה עם תרגומה. את האלף־בית הרוסי כבר למדתי מקודם, על־פי הכתובות שעל גבי הספרים שכתוב בהם על דבר רשיון הצנזורה, שם הספרים והמקום והזמן של הדפסתם.

זקני, שהיה בעל־הוראה, העדיף את לימוד הפוסקים על לימודים עיוניים שאין בהם הלכה למעשה. מטעם זה גם כן לא אהב את דרכי הפלפול הנהוגים בישיבות ועיקר לימודו עמי היה „יורה־דעה" על שני חלקיו, שידעתיו כמעט בעל־פה עם כל מפרשיו ומפרשי־מפרשיו, עוד לפני שמלאו לי חמש־עשרה שנה. כמובן שמלבד לימוד ה„יורה־דעה" למדתי גם־כן בקביעות גמרא עם תוספות. עם זקני למדתי מסכת כתובות עם „שיטה מקובצת", כי כידוע מס' כתובות נקראת „ש"ס קטן", לפי שהיא כוללת את עיקרי הסוגיות של עניני נשים ונזיקין. יתר המסכתות, ביחוד הללו של סדר נשים ונזיקין, למדתי בעצמי לפי הסדר, חלקן עם רש"י לבד וחלקן עם תוספות ושאר מפרשים.

בהוראה הייתי בקי כאחד מבעלי־ההוראה המובהקים, ואף זקני כשהיה מתקשה בשאלה היה דן בה עמדי. כפי שהזכרתי, לקחני ר' יעקב רבינוביץ בנו של ר' גימפל מרוזנאי ל„קיבוץ" שלו בלוצין, וחינכני בלימוד הפלפול לפי ספרי „שב שמעתתא" ו„קצות החושן", „תומים", „מחנה אפרים" ועוד ספרים ממין זה — וזה היה עיקר לימודי לפניו. אבל, כפי שהזכרתי, כשנודע הדבר לזקני, קראני בחזרה לעירנו, ואמר: „ויי, ר' יעקב קלקל את הנער". לאחר זמן נוכחתי, שהצדק היה עם זקני בהתנגדותו לפלפול, מפני שראיתי שאין לזה יסוד הגיוני — ומאז נעשיתי גם אני למתנגד גדול לדרך־הפלפול, וכשהיה מישהו, גדול או קטן, מגיד פלפול, הייתי מיד מקיף אותו בשאלות ומראה לו שפלפולו הוא פלפול של הבל

ואין לו שום יסוד. וכל־כך אהבתי לסתור פלפולים עד שפעם אחת בא לעירנו איזה בעל־מחבר להפיץ את ספרו ודרש בבית־הכנסת דרשה ארוכה על דרך הפלפול, שרק מעטים הבינוה. פתאום העמדתי אותו באמצע הדרשה בקושיה חריפה, שסתרה את כל בנין הפלפול שלו ולא ידע מה להשיב, ונסתתמו טענותיו. אחר־כך, כשירד מן הבימה, הילל אותי בפני כל עם ועדה וגם הבטיח לי, שאיה״ש בחיבורו החדש שהוא מכין לדפוס יפרסם את דברי, וגם את התירוץ שלו לקושיתי.

לאחר שנכנסתי לפרדס של ספרי המחקר, ומתוך ספר המדע עיינתי לפרקים בהלכות של הרמב״ם והתחילו עיני פתאום לראות את הבהירות ואת הקלות של ההלכות שבמשנה־תורה, ביחוד כשהעמדתי אותן לעומת פלפולי הגמרא והתוספות המסובכים והקשים, שאלתי לנפשי, למה כל למוד הגמרא כשיש לפנינו הרמב״ם, שהוא מבהיר ומסביר את כל ההלכות והפסקים והכל ברור כשמלה והוא קל מאד ללימוד? כמעט שהזנחתי אז לגמרי את שעורי בלימוד הגמרא והתחלתי לעסוק בקביעות בלימוד „משנה־תורה״ להרמב״ם על פי הסדר — מבלי אף לעיין במפרשיו המפלפלים. בעיני זקני ואבי היה למוד הרמב״ם נחשב כאילו אני עוסק בספרים חיצוניים, כי אין זה מקובל אצל הלומדים לעסוק בתמידות בלימודי הרמב״ם — ואף־על־פי שזקני הביט על זה בעין זעומה לא יכול בכל זאת להתנגד לזה בפירוש, אלא אמר לי: „אין זה ענין לנער שכמוך, לבלות את הזמן בעניינים כאלה; אתה צריך ל ל מ ו ד!״...

לאחר שנים, כשהייתי כבר רב באודיסה, טענתי פעם לפני זקני, למה פטם אותי כל ימי ילדותי בפוסקים, ב„יורה דעה״ עם ה„פרי־מגדים״, והלא במקום זה הייתי יכול להיות בקי בכל הירושלמי? על זה ענני זקני: „אילו לא הייתי מלמדך בימי ילדותך את הפוסקים, כי אז לא היתה לך כיום הסבלנות לעסוק בפרטי־הפרטים של לימוד זה והיו מקיפים אותך בשאלות בעניני־הוראה עד שלא היית מוצא את ידיך ואת רגליך״.

בין רגש ושכל

שתי תכונות הפכיות היו מתרוצצות בקרבי — כאילו שתי נשמות היו שוכנות בגופי — אחת מסתורית ואחת ראציונאליסטית, זו מושכת אותי לכאן וזו מושכת אותי לכאן.

בפנים נפשי הייתי נוטה למיסתורין ולאמונה דתית עמוקה. הייתי מאמין בהשגחה פרטית — לעתים עד כדי אמונה קיצונית, כמאמר חז"ל: „אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה".

האמנתי במלאכים טובים ורעים, ואף ברוחות המרחפות בעולם, המשפיעות על בני האדם, ולפעמים הייתי גם מאמין בנשמות־המתים המרחפות בחלל־העולם. גם הייתי מאמין בנסים, ותמיד הייתי מצפה לנס מן השמים, בגילוי משיח, או שאמצא מציאה גדולה או שאזכה בגורל, אף־על־פי שלא היה לי שטר־גורל. גם הייתי מאמין בחלומות. זכורני כשהייתי נער ולומד בחדר, איבד את עצמו לדעת, על ידי תליה, יהודי אחד, שהיה דר בקצה העיר והיו מספרים, שהתלוי שנעשה „לאנטעך", כלומר רוח, כעין לץ המתעתע בעולם, בין עולם החיים ועולם המתים, מתגלה לפרקים בין הבריות ומזיק לבני־אדם וגם לכלים, שהוא משברם ומקלקלם, מהפך אותם על פניהם ועושה כל מיני ליצנות. סיפר לי הרבי שפעם עבר בלילה לפני הבית של אותו ה„לאנטעך", והיה המת רודף אחריו ומשליך עליו כדורי־שלג — בדידיה הוה עובדא. ברי היה לי, שהרבי לא היה משקר; אבל הסברתי לעצמי את המאורע, שהרבי בוודאי מחמת פחדנות התחיל רץ בכל כוחו בתוך השלג, וכדורי־השלג היו מתגלגלים מתחת רגליו עד שהיו נזרקים לאחוריו, והיה נדמה לו שהמת זורק עליו שלג. ואף־על־פי־כן כשכבר הייתי בחור ולא האמנתי בדברים כאלה, ונזדמן לי פעם לעבור דרך אותו מקום סכנה, היה פחד ורעדה אוחזני עד שסמרו שערות ראשי, ועברתי בבהלה את המקום ההוא מבלי להביט לאחור.

לפעמים היינו אנחנו, בחורי בית־המדרש, עוסקים בלילות בכל מיני נסיונות מאגיים, כגון להניח את הידים על השולחן ולרכז את כל רעיונותינו בשולחן עד שהיה השולחן מתחיל להתנועע וכמעט לרקוד וגם להשיב על שאלותינו, על־ידי דפיקות. אף־על־פי שידענו, שדבר זה אסור על־פי דין, כי זה נחשב למעשי־כשפים, בכל זאת עסקנו בזה מתוך רטט מסתורי.

אולם מצד שני היה תמיד מתגבר עלי שלטון השכל ומבטל את נטיתי למסתורין — ביחוד כשהתחלתי לעיין בספרי־המחקר של ימי־הבינים. אבל אף הספרים הללו לא הרגיעו את רוחי לגמרי, כי הרי כולם מדברים סחור־סחור ומניחים הנחות אפריוריות, את מציאת האלהים ואת ההשגחה הפרטית, אלא שמשתדלים להסביר זאת על־פי השכל. אבל כל ההסברים הללו לא הניחו את דעתי, כי אותי הטרידו הבעיות העיקריות, כגון עצם מציאות האלהים, סוד היצירה, השארת־הנפש וכדומה. התחלתי לחקור בעצמי את מהות האלהות, ומענין הדבר שהגעתי לפעמים לידי אותן הנחות על „החומר הקדמון" שהגיעו אליהן ראשוני הפילוסופים היוונים, קודם שידעתי אותם. לפעמים האמנתי ביסוד האש שהוא החומר הקדמון, לפעמים — ביסוד הרוח, ולפעמים — בכוח השמש (קראתי איזה ספר המיחס תכונות אלוהיות לכוח־השמש), וכדומה. התחלתי גם להתעמק בספרי־קבלה ולחפש שם את סוד האלהות והבריאה. בא לידי הספר „שפע טל", שהוא מבוא טוב לחכמת הקבלה, ועל ידו הכרתי את כל הטרמינולוגיה של ספרי המקובלים. אבל כשהתחלתי לעיין בספרי־היסוד של הקבלה, כגון ספר „אלימה" להרמ"ק, וספרי האר"י ותלמידיו, נעשו הבעיות בעיני עוד יותר סתומות ומעורפלות. ואין צריך לומר, שהמקובלים והסברם על השתלשלות העולמות והספירות לא הרגיעו את רוחי וכל פלפוליהם היו נראים לי למעשה־ילדות, ומכל שכן שלא נתנו לי שום תשובה הגיונית על השאלות הפילוסופיות שהעסיקו את מוחי.

התחלתי גם־כן להתענין בספרי מוסר, כגון „ראשית חכמה", ו„שבט־מוסר", עם כל התיאורים שבהם של שבעת מדורי־הגיהינום המיועדים לרשעים, ששמעתי כל־כך הרבה עליהם, נוסף על הספרים, מפי המגידים, עם כל הציורים החיוניים, אבל הם לא לקחו את לבבי וגם לא הפחידוני, כי שכלי לא נתן לי להאמין במציאותם של הדברים הללו. השאלה הראשונה ששאלתי את עצמי היתה: מנין הם יודעים מה שנעשה בשבעת מדורי

הגיהינום — כלום היו שם וראו את זה? יראתי לשאול את אבי ואת זקני על כך, מפני שפעם אחת נכשלתי בשאלה ממין זה, כששאלתים, מנין יודע בעל־המחזור את שמות המלאכים היוצאים מתוך התקיעות התרועות והשברים? — וקיבלתי על כך נזיפה חמורה.

שאלה אחת — שעוסקים בה ביחוד הרבה מספרי המקובלים, המשתדלים לפתור אותה לפי דרכם — היא השאלה על מקור הרע בעולם: כיצד נשתלשל ובא לעולם יסוד הרע מאת האלהים שהוא מקור הטוב? בשאלה זו מטפלים הרבה כתבי־החסידות. כרגיל, הם פותחים את החקירה בשאלה זו בפסוק „מפי עליון לא תצא הרעות" (ואגב, הם שוכחים את סוף הפסוק, שהרי נאמר „הרעות והטוב"). לפעמים הייתי נוטה גם לשניות, וזכורני שפעם דברתי על כך עם השוחט החסידי שבעירנו, שהיה מבעלי הקבלה והחסידות, ואמר לי בלחישה: אפשר שיש פועל־רע ופועל־טוב — מה שהדהים אותי.

כאמור, כל הספרים הללו לא הניחו את דעתי, ולא עוד אלא שהם הגבירו את ספקותי וסופם שהנחתי אותם ופניתי שוב לספרי המחקר. ביחוד אהבתי מאד את הראב"ע, שהייתי בקי בכל סודותיו ורמזיו, לרבות הללו שנוגעים בשאלת שלמות התורה, כגון „והכנעני אז בארץ", „סוד שנים עשר", „בעבר הירדן", וכדומה. והרמזים הללו הטרידו אותי שנים רבות עד שהתחלתי לעסוק בבקורת המקרא — ואז נעשו לי הרמזים הללו כגלויים, והפקפוקים נעשו לי כהיתר.

תחת השפעת ספרי־המחקר התחלתי לזלזל קצת בתפילה, שהרבה מן החוקרים דנים בה ושואלים, כיצד אפשר לתפילה להשפיע על הקדוש־ברוך־הוא לגרום שינוי ברצונו? ומכאן הסתבכתי בשאלת הידיעה והבחירה, שהרמב"ם עצמו לא מצא תשובה עליה. אם כן, שאלתי את עצמי, איזו תועלת יש בתפילה? ולא עוד, אלא שמא חס־ושלום התפילה מהווה פגם ביחודו של הקדוש־ברוך־הוא וברצונו המוחלט? אבל מכל מקום, מתוך הרגל, הייתי נזהר בקריאת־שמע ותפילה של שחרית, ולפעמים התפללתי אף בכוונה; ברם, בשאר התפילות והתחנונים, שמאריכים בהם, לא דקדקתי והייתי קורא במקום זה תנ"ך. אולם בתפילת מנחה ומעריב לא הייתי כל־כך זהיר. פעם הרגיש בי אבי, שעבר עלי זמן מנחה בלי תפילה, ושאלני אם התפללתי מנחה. כמובן, יכול הייתי לשקר ולהגיד לו שהתפללתי. אבל מטבעי לא יכולתי לשקר. התחלתי במשא־ומתן עם אבי, שתורה היא

למעלה מתפילה, והראיתי לו גמרא מפורשת (ברכות י"ג, ע"ב), שרב אמר לר' חייא לא חזינא ליה לרבי דמקבל מלכות שמים, ופירש רש"י שהיה שונה לתלמידיו מקודם זמן קריאת שמע וכשהגיע הזמן לא ראיתיו מפסיק. השיב לי אבא, שאין אנחנו פוסקים על־פי הגמרא, אלא על פי דין ה"שלחן־ערוך". העזתי פני כנגדו ואמרתי לו: הכיצד, הלא הגמרא קודמת לשולחן־ערוך? אבל הוא ענני, שהלכה כבתראי. ועל זה לא היתה תשובה בפי. אבל דעתי לא נחה עלי מדבריו, כי לא יכולתי בשום אופן להסכים, שבעל "מגן־אברהם" הוא גדול מר' יהודה הנשיא; ואם הלכה כבתראי, הלא אני א ח ר ו ן ש ב א ח ר ו נ י ם, וההלכה כמותי.

מידת־האמת היתה ל"טבע שני" שלי; ממש לא יכולתי להוציא מפי דבר־שקר, אף־על־פי שכבר הייתי מזלזל בכמה מצוות קלות. למשל, זכורני, שפעם אחת בא אלינו להתארח איזה קרוב מן המשפחה — וזה היה בימי "בין־המצרים". הוא שלחני להביא דובדבנים מן השוק. בדרך טעמתי מן הפירות, אף־על־פי שעוד לא ברכתי עליהם ברכת־"שהחיינו" מקודם (כידוע אסור לברך בימי "בין המצרים" ברכת "שהחיינו"), כי כבר לא הקפדתי על כך. וכשהבאתי את הפירות, שאלתני אמי, אם כבר בירכתי על הדובדבנים ברכת־"שהחיינו". לא הייתי יכול לשקר, ואמרתי "לא", והייתי מוכרח לישב כנזוף מבלי להשתתף באכילת־הפירות ביחד עם כל בני־הבית. עיני ראו שהכל נהנים מן הפירות הנחמדים, ואני בדברי גרמתי עונש לעצמי, ותמהתי על עצמי, למה עניתי "לא", הרי הייתי יכול להגיד שכבר ברכתי ברכת־"שהחיינו". אבל לא יכולתי לעשות שקר בנפשי.

עוד אירע מעשה, שאינני יכול לשכוח כל ימי חיי. בבית זקני היה יושב בן־אחותו מלוצין, ששמו היה יוסף, שזקני היה לומד עמו. יוסף היה כבר בחור בן שמונה־עשרה, בשעה שהייתי בגיל של בר־מצוה, לערך. הוא היה גם־כן חציי־משכיל ובעל־צורה, יפה עינים ומסלסל בשערו, כדי למצוא חן בעיני הבחורות שהיו באות לבית אמי בשבתות. יוסף התאהב, בסתר, באחת הבחורות והיה שולח לה על ידי פתקאות. אמי וכל בני־משפחתו הרגישו בכך והתנגדו לזה, מפני שהבחורה היתה ממשפחת "נחות־דרגא", אף־על־פי שהיתה משכלת וגם יפת־תואר ויפת־מראה. ליוסף זה היתה השפעה גדולה עלי, והיה מספר עמדי כעם בן־גילו ומגלה לפני את כל מסתרי לבבו. פעם שלחני עם פתקא אל הבחורה ההיא, אבל השביעני, שלא אגלה, חס־ושלום, את הדבר לאמא — ואני נתתי לו על כך "תקיעת־

כף". הוא גם יעצני לסובב דרך סימטאות עקלקלות, כדי שלא ירגישו בבית־אמי, שהלכתי לאותו רחוב שבו גרה הבחורה. בינתים חיפשתני אמי בבית המדרש ולא מצאתני, והבינה שהלכתי בשליחות של יוסף לאותה הבחורה. התחילה חקירה ודרישה נמרצה: לאך הלכת, והיכן היית? אבל אני לא גליתי את המקום שלשם הלכתי. כפתו אותי לעמוד בחצר והכוני מכות־רצח להגיד, אם הלכתי לאותה בחורה, אבל לא יכלו להוציא מענה מפי. עינויי נמשכו שעות, וכשראיתי שכלו כל הקיצין, אמרתי: קראו ליוסף! יוסף בא מבוהל, וכשראני ביסורי אמר מתוך כעס: כן, אני שלחתי אותו עם פתקא לאותה ריבה. ואז התירו את אסורי והוציאוני לחפשי. עד כדי כך אהבתי את האמת ולא רציתי לשקר ולספר שהייתי באיזה מקום אחר, כדי להיפטר מן העינויים.

השתחררותי מעולו של זקני

שתי סבות גרמו לכך, שאשתחרר מהשגחתו הקפדנית של זקני ושאעמוד כמעט ברשות עצמי.

הסיבה הראשונה היתה השריפה הגדולה שבעיר, שגרמה מהפכה בכל מהלך החיים של העיר. הבהלה של הלילה ההוא עומדת כמו חיה לנגד עיני. איזה קולות איומים עוררוני משנתי. דרך החלון ראיתי אש בוערת — והרגשתי שאין איש בבית. פתאום נכנס אבי בבהלה ואמר לי: „מהר והתלבש והצל את התיבה שלך". היתה לי אז תיבה, שבה שמרתי על מסגר את „רכושי הפרטי" — קצת ספרי־השכלה וחפצים שונים. ביניהם היה פנקס קטן, ששמרתי עליו ביחוד מעין זרים, והוא העתק שעשיתי בסתר מתוך כתב־יד של חיבור, שהיה בידי „בעל־שם" אחד שבא לעירנו והתאכסן ימים אחדים בבית אבי. הוא היה נותן לכל דורש כל מיני סגולות וקמיעות וכדומה. גם היה מראה נפלאות. למשל, כשהיה אדם אומר לו את שמו ואת שם אמו ועוד כמה דברים — היה הוא מגיד לו בדיוק לאותו אדם, באיזה יום ובאיזה שעה נולד. כמו כן היה מראה „חידושים" בכל מיני חשבונות וגימטריות וכדומה, כגון המעשה בראב"ע, שנסע פעם בספינה, וכשהתחוללה הסערה והוחלט לזרוק, לפי גורל, כמה אנשים אל תוך הים, כדי להפחית את משא־הספינה, סידר בשורות את הנוסעים, שהיו ביניהם גויים ויהודים, על־פי חשבון ידוע ומבוסס על פסוק ותמיד נפל הגורל על גוי. אותו „בעל־שם" ידע גם את „חכמת־היד" ו„חכמת־הפרצוף", והיה מגיד עתידות על פיהן, מי יחיה ומי ימות. מי בקיצו ומי לא בקיצו. מזמן לזמן היה מביט בתוך ספרו שהזכרתי, שהיה כעין איצטגנין שלו, ועל־פיו היה עושה את נפלאותיו. את הספר הזה לא היה מוציא מתחת ידו, ובשעת שינה היה מניחו למראשותיו.

פעם בלילה, כשה„בעל־שם" היה ישן שנה עמוקה ונוחר נחרת־אימה,

התגנבתי לתוך חדרו והוצאתי בלאט את הספר הפלאי ההוא מתחת הכר, וישבתי כל הלילה והעתקתי ממנו הרבה דברים. ואחר־כך החזרתי את הספר למקומו הקודם — וה„בעל־שם" לא ידע בשכבו ובקומו. מאז כמעט שנעשיתי בעצמי „בעל־שם" והייתי גם כן מראה כל מיני להטים ומעשים של „אחיזת עינים" וכדומה, את הפנקס, שבו העתקתי את הדברים מתוך ספרו של ה„בעל־שם", שמרתי, כמובן, כבבת־עיני, בתוך תיבתי, שאבי זירזני על הצלתה.

אולם, בעוד אני עושה הנה והנה בתוך הבהלה, להציל את התיבה, שהיתה כבדת־משקל, הופיע פתאום ר' ישראל פייגל'ס, הגביר המפורסם שבעיר, עם חבילות של פנקסים, שהעמיס על ידיו של זקני, וביקש מזקני, שישלח אותי עמו, שאשגיח על הסחורות של חנותו, כשיצילון מן הדליקה. אצתי עמו ומצאתי על־יד החנות את אשתו של הגביר עם עוד אנשים שבאו להוציא את הסחורות, אבל לאחר ישוב־הדעת החליטו, שמוטב להשאיר את החנות סגורה, מאשר להוציא את הסחורות, שמא יגנבון בשעת־הבהלה. רצתי חזרה אל ביתנו, וכשהגעתי לרחוב שלנו ראיתי, שהאש כבר אחזה בבית־הכנסת הישן ובכל הבתים שבאותו הצד של הרחוב. ומן הבתים הבוערים יצאו כמין לשונות־של־אש שעברו את הרחוב ונאחזו בבתים של הצד השני, שביניהם היה גם ביתנו. בקושי, כמעט בסכנת נפשות, עברתי במרוצה את הרחוב, שהאש אחזה משני קצותיו, וכשהגעתי לפני ביתנו פגשתי את אמי כשהיא גוררת איזה שולחן, והיא אמרה לי, שכבר אי־אפשר להיכנס לתוך הבית, כי האש אחזה בכל פנותיו. התחלתי לצעוק: הצילו את התיבה שלי! אבל אמי לא נתנתני בשום אופן להיכנס לתוך הבית ומשכתני אחריה עם השולחן אל חוף ה„אוזירה", ושם ראיתי את זקני, ידיו שלובות ועליהן מונחים פנקסי החשבונות של הגביר ר' ישראל פייגל'ס, ובאצבעות ידו האחת הוא מחזיק בקבוק מלא טאבאק־הרחה, שזה היה הדבר היחיד שהציל מן השריפה. כל כתביו וספריו של זקני עלו באש.

במשך שתים־שלש שעות עלו באש כשני שלישים מן העיר — כל בתי־הכנסת ובתי־המדרשות, כל החנויות וכל ככר־השוק ורוב הבתים של בעלי־הבתים החשובים.

כשהאיר השחר היו כל אנשי העיר מתגלגלים על חוף ה„אוזירה", ומענין היה לראות, שמתוך בהלה הוציאו אנשים דווקא דברים פחותי־ערך.

זה התהלך עם תרנגול שהציל מן הדליקה, וזה — עם תרנגול־הודו; אחד מושך עז אחריו והשני נושא בידו כר או כסא ואינו יודע היכן לשימו.

השריפה הזאת גרמה בעיר למהפכה לא רק מבחינה כלכלית אלא גם מבחינה רוחנית. נתבלבלו היוצרות, ממש שינוי ערכין. אירע הדבר, שהשריפה אחזה, כפי שאמרתי, דווקא ברחובות של העשירים והמיוחסים שבעיר, והרחובות של הפחותים ודלת־העם, שהיו נקראים בשם „וויהען", נשארו על תלם, והם קבלו לתוך בתיהם את כל הנשרפים — ובכן נעשה עולם הפוך: עליונים למטה ותחתונים למעלה. הפחותים נתעלו בעיני עצמם והתגנדרו בזה שניצלו, סימן שהם אהובים לפני המקום, ודווקא המיוחסים נענשו בשביל גאוותם. וכשהיו באים „למנין" שלהם היו נותנים לבעלי־הבתים החשובים והמיוחסים — שמעולם לא רצו להתחבר עמהם ונמנעו אף מלדבר עמהם — עליות „פחותות", ואת העליות ה„שמנות" היו לוקחים לעצמם. הגיעו הדברים לידי כך, שה„נשרפים" סידרו „מנין" לעצמם באיזה בית.

בני המשפחה שלנו נפרדו, וכל אחד התאכסן בבית אחר. אני התאכסנתי בביתו של איש אמיד וגס, שבקושי היה יכול לקדש על היין בשבת. כשעברה הבהלה הראשונה, ונתקבלו צרכי־אוכל מן הערים הסמוכות, נתארגן ווצד של ה„נשרפים", יהודים וגויים ביחד, תחת השגחת השלטונות העירוניים. נתבלבלו התחומין שבין חסידים ומתנגדים, יהודים וגויים, והיתה מהומה ומבוכה. אבל לאט־לאט נסתדרו כיתות־כיתות, יהודים לחוד וגויים לחוד, חסידים בפני עצמם ומתנגדים בפני עצמם, וכו'. זקני היה גר בבית איש עשיר אחד מאנשי ה„וויהען", שהקציב לו דירה מיוחדת, ושם נתקיימו יומם ולילה אסיפות של ה„נשרפים". ראשית חכמה הוחלט לכתוב קורספונדנציה ל„המליץ" ולתאר את האסון הגדול והנורא שמצא את העיר ולהכריז על נדבות ועזרה לנשרפים. אבל לאסוננו עלתה אז כל העיר גרודנה באש — והעתון ביכר, כמובן, את גרודנה הגדולה על שעביז הקטנה. ובשעה שהניח מקום גדול לשריפת גרודנה ומילא בה את כל העתון ותבע לבוא לעזרתה, הזכיר את שריפת שעביז רק דרך־אגב, באותיות קטנות, ופיטר אותה במלים אחדות. כמובן, זה הרגיז את הקהל והתחילו לטכס עצה מה לעשות.

אני הייתי לסופר־הקהל, וכל אחד בא אלי בעצות, מה לכתוב ואיך לכתוב, וכל אחד הביא לי פסוק בפיו או מליצה נאה, מן הענין ושלא מן

הענין. זקני דייק, שטוב לקחת מן המחזור של יום־הכפורים, מן הפיוט שלאחר העבודה, שנאמר שם: „ועכשו אין לנו לא היכל ולא ארון, לא פרוכת ולא כפורת ולא שלחן...", שזה מתאים מאד, לדעתו, לשריפת בתי־הכנסיות, והעמיד על דעתו להשתמש במליצה זו, שבוודאי תמצא חן בעיני „המליץ". היה מי שמצא בארכיון־העיר, שבשעתו עבר „איוואן האיום" דרך שעביז וצוה לדוג בה דגים, „יאַשעס", מין דג שה„אוזירה" של שעביז השתבחה בו. יעצו לי לכתוב ל„המליץ" כך, כדי להדגיש על ידי כך את ערכה ההיסטורי של העיר, וגם לתאר את מעלותיה של שעביז, את בתי־הכנסת העתיקים שלה, את רבניה המפורסמים, שהיו ביניהם מחברים, את בעלי־הבתים המיוחסים שבה, שירדו מגדולתם, וכדומה. ואני הייתי המליץ בין אנשי העיר ובין „ה מ ל י ץ" — וכל הגנאי של „ההשכלה" שלי נהפך לשבח, ונעשיתי למיוחס גדול בעיני בני העיר. אבל תחת זה, כשראו, שכל טענותי עם „המליץ" לא הועילו, התחילו אחרים להטיל דופי בכוח המליצה שלי. טענו, שאלמלי היו כותבים ל„המליץ" במליצות יותר נאות היו בוודאי משברים את לבו האכזר. לא היו חסרות גם קללות על חשבון „המליץ", אף שאיש לא ידע מי הוא „המליץ" ואיזה מין בעל־חי הוא.

למרבה המהומה עם „המליץ" יצא אז אחד מסופרי „המליץ" נגד צדרבוים, בהאשמה, שהוא מעלים סכום כספים שנתקבלו במערכת לטובת נשרפי־שעביז, התחילה חליפת־מכתבים ומשא־ומתן בין זקני ו„המליץ", וסוף הדברים היה, שזקני נסע בעצמו לפטרבורג ולעוד ערים גדולות — לשם קיבוץ־כספים לטובת נשרפי־שעביז ומוסדות־העיר. זקני הראה חריצות גדולה, ולהכעיס את החסידים בנה בראשונה את בית־המדרש של המתנגדים, ואילו בתי־התפלה של החסידים נבנו רק לאחר כמה שנים.

אגב היה מעשה, שכשהתחילו לבנות את בית־התפלה של חסידי־ליובאוויטש, וכרגיל לא היו אז ארכיטקטים, היה אחד מן האברכים, שהיה רווק ושהיה לו כנראה איזה חוש בארכיטקטורה, טוען, שמעמידים את הבנין באופן עקום ושיש צורך לשנות את תכנית־הבניה, אבל בעלי־הבתים נענו ואמרו, שאינם שואלים בעצת רווקים („יונגלאך"), כי אין להם „דעה" בקהל. אבל סוף הדבר היה, שכאשר הגיע בנין הבית עד לגג, היו מוכרחים גם בעלי־הבתים הזקנים להודות, כי הצדק עם הבחור

הזה, שכל הבנין עקום. סוף הדבר היה, שסתרו את כל הבנין ובנוהו מחדש על פי התכנית של אותו הבחור.

כשחזר זקני מנסיעתו התחילה חליפת־מכתבים מטיפוס אחר עם אחד הגבירים האדירים של עדת היהודים בפטרבורג, מר פרידלאַנד, שהיה נקרא בפי היהודים „פרידלנסקי". הגביר הזה היה מפורסם גם בצדקתו וגם בחסידותו, והתמסר לרעיון של תיקון הישיבות על־ידי לימוד הלשון הרוסית והמדעים הכלליים. ובענין זה היה בא בחליפת־מכתבים עם כל גדולי הרבנים שברוסיה — ודאי על־ידי מזכירו ה' ווינער, שהיה הספרן שלו. כמובן, שאני הייתי המזכיר הרשמי של זקני, והייתי עונה על אותם המכתבים, על־פי ראשי־פרקים שזקני היה מוסר לי.

בינתיים בטל התמיד של השיעורים והלימודים — ואני הייתי חפשי לנפשי כצפור־דרור ואיש לא השגיח עלי. ולמרבה החופש בא דודי ר פ א ל — שהיה חוכר אחוזה של איזה פריץ, והקהל התיחס אליו כאל „פריץ יהודי" — והציע לפני שאעבור לגור אצלו עד יעבור זעם. כמובן שקיבלתי את ההצעה בשמחה רבה ונסעתי אליו.

ביתו של דודי, שהיו בו חדרים רבים, היה מלא מפה לפה, והיה הומה מהמון אדם, בני בית ואורחים ארחי־פרחי. היתה לדודי משפחה גדולה, בנים ובנות, בנים־חורגים ובנות־חורגות, חתנים וכלות, נכדים ונכדות, ושארי־בשר שונים מכל המינים. דודי זה היה אלמן עם חצי־תריסר של בנים ובנות, כשנשא את אשתו השניה, היא אחות זקנתי, שהיתה יתומה בת שש־עשרה, והיא ילדה לו בכל שנה בן או בת. ונוסף על כך היה לדודי אב זקן, ששימש גם בתור מלמד ומדריך לילדים, שהיה קורא עמהם קריאת־שמע ערב ובוקר וברכות שונות עם הנערים. הוא היה יהודי חרד — והיה יושב כל הימים בתענית. הבית היה תמיד מלא רעש והמולה, כמו בחתונה. בני הבית, וביחוד הנערות, קיבלוני באהבה וחבה והתיחסו אלי כאל אחד משלהם. הנערות, שהיו בריאות בשר ואדומות־לחיים, היו מתהלכות יחפות, כדרך בנות־הכפר, ומתנהגות אתי שלא בצניעות יתירה. אני הייתי בחור בישן, ובתחילה התרחקתי מהן, אבל לאט־לאט התקרבתי אליהן והייתי מטייל עמהן, והן הראו לי את כל אוצרות המשק של אביהן — את השדות והגנים, הפרות והסוסים וכדומה — דברים שלא ראיתי מימי. הגיע הדבר לידי כך, שרצו ללמדני לרכב על סוס. בקושי העלוני על איזה סוס, וכנראה ידעה הבהמה את נפש הצדיק רוכבה, ותיכף נלחץ הסוס אל הקיר וילחץ

גם את רגלי, ולא זז ממקומו, כאתונו של בלעם, — לשמחת כל משפחת־הדוד, לרבות שקצים ושקצות, שנתאספו לראות במחזה, כיצד בן־עיר רוכב על סוס. החבריה התחילה להמריץ את הסוס, ואחד גם הרים עליו שוט — עד שהסוס נחפז והתחיל לקפוץ במהירות, וסוף דבר היה שנפלתי ממנו בריסוק איברים, וזה היה הנסיון הראשון והאחרון שלי ברכיבה על סוסים.

השבועות האחדים שבליתי בכפר היו לי ימי־זכרון — כאילו נפלתי לתוך עולם חדש וזר — וכל לימודי והרהורי כאילו נתנדפו ועברו ובטלו מן העולם, המהומה שבאה בעקב השריפה — עד שנסתדרה הקהילה מחדש ונבנו הבתים והחיים חזרו למסלולם — נמשכה כשנה־שנתיים. בינתיים הקים זקני את ביתו מחדש, ואנחנו נשארנו לגור ב„וויהען", ששם היה אבי פוסק שאלות לפניהם, ואנשי „וויהען" התיחסו אליו כאל רב שלהם, אף־על־פי שבאופן רשמי היה אחד השוחטים של הקהילה. אבי היה בקי בכל שלשלת היוחסין של משפחתנו עד דוד המלך, לא פחות ולא יותר, והיה מרבה לספר ביחוסו בכל יום. חלילה היה לי להטיל ספק בזה — והחשבון הוא חשבון פ ש ו ט. צריכים רק להמשיך את שלשלת היוחסין עד לבעל „סדר־הדורות", שזהו רק דורות אחדים, והלה יש מסורת בידו שהוא מגזע רבי יוחנן הסנדלר, וממנו ולמעלה ידוע שהדורות עולים עד רבי יהודה הנשיא, שהוא מצד הנקבות מדוד המלך, — אלא שאבי הצטער על זה, שאינו מגזע דוד המלך מצד הזכרים.

מאז היינו באים אל זקני רק מפרק לפרק — כאורחים. על־ידי־כך השתחררתי כמעט לגמרי מעולו של זקני, ואבי, שמעולם לא הטיל בי מרה, לא השגיח עלי גם כעת, אלא שלפרקים היה מתווכח עמדי בעניני אמונות ודעות. אבל בכלל הייתי חפשי לנפשי.

הסיבה השניה, שדחפתני אל תנועת־ההשכלה, היתה היכרותי עם הבחור י ו נ ה, אחד מבני הרב החסידי שבא לגור בעירנו. הלה היה גדול ממני בשנים אחדות וכבר יצא לו שם של משכיל וכתבן ב„המליץ". השכלה ש י ט ת י ת לא היתה לו ליונה, כי היה לומד מעצמו, אבל היתה לו השכלה רחבה, וביחוד היה בקי בספרות הרוסית ובמדעי־הטבע. הוא היה בעל־תנ"ך ומליץ גדול. בגמרא לא היה למדן גדול. משבא לעיר עם אביו, שנתקבל לרב של הצד החסידי, אירגן חוג של משכילים, שעליו נמנו כל הצעירים של עירנו שהיתה להם שאיפה להשכלה — והוא היה

המדריך שלהם. כפי שביאתו של הרב החסידי גרמה למחלוקת גדולה בעיר, לא היתה לי בזמן הראשון שום אפשרות להתוודע אל בית הרב החסידי ואל י ו נ ה, שהרבה שמעתי על השכלתו ומאוד השתוקקתי להתקרב אליו. אולם לאחר השריפה, כשניטשטשו התחומין במקצת, התאזרתי עוז ביום־הפורים וחיברתי שיר לכבוד החג ושלחתיו אל יונה בתור משלוח־מנות. השיר הזה, כנראה, מצא חן בעיניו ואף הוא התאזר בגבורה ובא אלי לבקרני. כמובן, שנתקבל בביתנו בכבוד גדול — ומאז נתידדנו, ולא זזה ידי מתוך ידו. ואפילו בשעה שנתגברה שוב המחלוקת בין הצדדים, היינו אנחנו שנינו מטיילים ביחד לעיני כל עם ועדה. אהבתנו היתה ממש אהבת דוד ויונתן. מידי יונה השגתי את כל הספרות הרוסית שהיתה אצלו — כתבי גוגול, פושקין, לרמנטוב, טולסטוי ועוד. בהיות שיונה היה מחסידי־טולסטוי השפיע עלי גם כן בכוון זה, וביחד קראנו את כתביו האחרונים שנאסרו מטעם הצנזורה הרוסית. הוא, בצירוף מורה אחד שהיה בעיר, לימדני את הדקדוק הרוסי. ביחוד לקחו את לבבי ספרי דרווין ובוקל, שהיו אצל יונה בתרגום רוסי. את הספרים הללו כבר לא ק ר א ת י אלא ל מ ד ת י בעיון (מהם למדתי להבין את תורת ההתפתחות בחוקי הטבע ובהיסטוריה, שנעשתה האמונה הצרופה שלי). הספרים הללו היו החיבורים הראשונים בלועזית שלמדתים בעיון, כדרך שלמדתי את התלמוד ומפרשיו. דקדקתי בהם והתפלפלתי בדבריהם ושניתים ושילשתים. הספרים הללו השפיעו לאחר זמן, אפשר שלא מדעת, על שיטתי בתורת־ההתפתחות של ההלכה. תורת ההתפתחות בחוקי הטבע ובהיסטוריה האנושית נעשתה, כאמור, האמונה הצרופה שלי. נפקחו עיני להבין על ידה את כל השתלשלות המחשבה הכללית והיהודית. על ידי שיטה זו נתבררו לי פקפוקים באמונה המקובלת, שהכל מרועה אחד ניתן, ושכל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמר למשה מסיני. התחילו להתגנב במוחי ספקות, ולאט־לאט נעשו אצלי הספקות כוודאות, שיש כאן התפתחות אטית ודרגות־דרגות. וכל הלכה שבאה לידי באותו זמן, התחלתי לדון בה ובהשתלשלות התפתחותה מתחילתה ועד סופה, מן התורה דרך המשנה והתלמוד על השולחן־ערוך ומפרשיו. גם בקשתי דרכים לחדור לתוך סיבת השתלשלותה של ההלכה ההיא וכל דרכי גלגוליה, עליתה וירידתה, התרחבותה וצמצומה, תולדותיה ותולדות־תולדותיה. בתור נסיון ראשון החלתי לסדר

את הלכות שבת ונתחתי אותן לפי מקורותיהן ודרגותיהן בתורה ובמשנה ובגמרא ובפוסקים — וראיתי ונוכחתי שיש כאן גלגולים שונים. למשל, מה שהיה מותר על־פי התורה, היה אסור על פי התלמוד, ולהיפך. באותו זמן לא באו עוד לידי ספרים כ„דור דור ודורשיו" לווייס, „דרכי המשנה" לפראנקל, וכדומה, אלא „ינקתי מאצבעי". ולתמהוני הרב עזר לי ביסוד הרעיון של ההתפתחות דווקא הרמב"ם. אמנם הרמב"ם לא ביטא את הרעיון הזה במפורש, אבל אני למדתי את זה מכלל סידור ההלכות שלו, שיש בהן מוקדם ומאוחר, מדאורייתא ומדרבנן, דברי תורה ודברי סופרים, וכדומה. כמובן היו אז מחשבותי, כפי שאני רואה אותן כעת, בבחינת בוסר. אבל הן נתנו לי את הדחיפה הראשונה לשיטתי בתולדות ההלכה.

בדרך כלל, כשאני מביט לאחור, אני מוצא כי הרבה רעיונות שהתפתחו אצלי בתקופת התבגרותי המחקרית, שרשיהם נעוצים בתקופת־ילדותי, שאז היו אצלי בצורת הרגשות אינטואיטיביות. זכורני, שבאותה תקופה הטרידני הרעיון על־דבר מהותם של נביאי השקר וענין עבודה־זרה בכלל, שבדמיון־הילדות שלי, היתה קשורה עם בית־תיפלה של גויים, הצלב והפעמונים והפסלים וכל אביזרייהו. כיצד זה אפשר — שאלתי את עצמי — שמלך בישראל יעבוד עבודה זרה ויכרע לאלילים ויתפלל ב„צרקווה" ובו בזמן שהוא עובד עבודה זרה עומדים לפניו נביאים ומדברים אליו בשם אלוהים והוא גוער בהם ואינו נשמע להם? ביחוד נתבלבלתי כשקראתי את האגדה, שהקב"ה תפס בבגדו של ירבעם בן נבט ואמר לו: חזור בך, ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן־עדן, ולירבעם בן נבט היתה החוצפה לשאול את הקדוש ברוך הוא: „ומי בראש"? וכשענה לו הקדוש ברוך הוא: „בן ישי בראש" לא רצה לחזור בו. מה נורא הדבר הזה! כיצד אפשר להסביר את מהלך החיים של אותה תקופה?! מה הוא ענין עבודה־זרה? במה היה כוחו של ירבעם גדול עד כדי כך שהקדוש־ברוך־הוא בכבודו ובעצמו ביקש ממנו שיחזור בתשובה? ומי היו נביאי־השקר? בשם מי דיברו? איזה כוח מסתורי היה להם? וכיצד בכלל הבחינו בין נביאי־אמת לבין נביאי־שקר? — הלא שניהם דיברו בשם אלוהים? — כל השאלות הללו העסיקו את מוחי והייתי מבקש פתרונים להן. זכורני, שבתקופה ההיא הבעתי את הפקפוקים הללו בשיר אחד שחיברתי על ירבעם בן נבט ונביאי־השקר. בשיר זה נתתי ביטוי למחשבות הפילוסופיות,

כביכול, של נביאי־השקר ועובדי־הבעל ולהשקפותיהם הדתיות והוכחתי, שאדרבא, נביאי־השקר חשבו את עצמם לנביאי־האמת, ואת נביאי־האמת חשבו לנביאי־השקר, ורבים מן העם באמת לא ידעו למי להאמין. את השיר הזה הראיתי לשמואל הקטן, מלמדי לשעבר, והוא הילל אותי מאד, אבל יעצני לגנוז אותו, משום דעותיו המסוכנות. אולם ניצני הרעיון הזה נתפתחו אצלי לאחר זמן ונשתלבו בתוך שיטתי לתולדות ההלכה, במקום שדנתי בעמוד הנבואה.

ר׳ אלכסנדר זיסקינד איזראליטאן,
אבי רב צעיר

לאה איזראליטאן,
אמו של רב צעיר

זקנתו של רב צעיר,
אשתו של הרב ר׳ שלמה יצחק דראזד

רב צעיר בגיל יד־יח
בעיר מולדתו

הרב ר׳ שלמה יצחק דראזד, זקנו של רב צעיר
(נולד תק״צ־1830, נפטר תרס״ד־1904)

זקני הרב ר׳ שלמה יצחק דראזד*)

אני איני זוכר את זקני בצעירותו, כי כשהיה בן שלשים וחמש כבר הלביגו שערותיו, והיה לו זקן ארוך על פי מדותיו. הוא היה בעל פנים רחבות ומהוקצעות וראש סגלגל עם מצח גבוה ורחב עם עינים מאירות ומפיקות חכמה, בעל קומה למעלה מבינונית, זריז במהלכו ובכל תנועותיו וכולו אומר כבוד והדר. היה בקלסתר פניו איזה כוח מושך מיוחד במינו — ממין הפנים הללו שכשאדם רואה אותם פעם אחת בחייו אינו שוכח את רושמם לעולם. איזה חוט של חן היה משוך עליו ומכל מקום היה במבטו גם עוז רוח ותקיפות דעת ואף רוגזה במדה ידועה ביחד עם רוך ונועם. מבטו היה חודר ונוקב ואין נסתר מחמתו. אוי לו לאיש שהעיז להסתיר ממנו את האמת ודימה לרמותו. הוא סיבב אותו בשאלות סבוכות ובקושיות ובסתירות־תהפוכות בלי רחמים עד שהלה היה מתפתל ומתחטא כתינוק והיה מוכרח להודות על האמת, ולא להגיד לו חלילה שטעה. מה שייך טעות, הלא זהו ברור כשמש בצהרים, וכחוק מזרח ממערב, וכיצד יכול אדם לטעות בדבר ברור ופשוט כזה? ובכן שקרת ועברת על מדבר שקר תרחק. כך אמור! אין לי עסק עמך. הוא היה טוב ומיטיב ורחמן על הבריות וגם בעלי־חי — אסור לנגוע בזבוב שעל הכותל, „רחמיו על כל מעשיו" כתוב; וביחד עם זה היה קפדן וכעסן ומהיר־חמה, ואין נסתר מחמתו. כשהיה כועס על איש היה מקללו וזועמו והיה שופך עליו חמתו, וממש דורס אותו; ומיד, כשעבר כעסו, היה מפייסו ומושיבו לימינו וקצפו היה כלא היה. היתה במזגו איזו מזיגה של עדינות ורגזנות, כעס־ואורך־אפים, קנאות קיצונית והעברה על מדותיו. כגדול הרוח היה בעל טמפרמנט חזק מאוד, בעל רגשות חזקים וקיצוני שבקיצונים. מדה בינונית לא ידע.

---

*) פרק זה נכתב במיוחד שנים אחדות לפני כתיבת האבטוביוגרפיה.

כל אדם היה בעיניו או צדיק גמור או רשע גמור, ואפילו צדיק כל ימיו, משחטא לפניו נעשה רשע גמור ואחת דתו להמית עד שחזר בתשובה לפניו. כי היה נוקם ונוטר כנחש, ולא עמדה לו לפלוני זכות אבות ואבות־אבות. אין רחמים בדינו. על כבוד ישראל ועל חילול השם לא היה יכול לוותר לעולם. מעשה היה שיהודים נתפסו בגניבות עכו"ם והיה דבר שבפרהסיא, הלכו חבריהם ונשבעו לשקר לחפות על הגנבים. כעס זקני על הנשבעים לשקר שהיה בזה משום חילול השם וקללם שלא יוציאו שנתם. וכך היה: רובם מתו בתוך שנתם. אחד מהם אמר לפני מותו: „נו, מכיון שהרב צוה למות, צריכים למות". מובן שהזקנים שבדור האמינו שזהו מופת, אבל כך היה מעשה.

פקחותו „במילי דעלמא" היתה מפורסמת בכל הסביבות והיו מזמינים אותו לד"ת בעניני קהלות היותר מסובכים, ובדברים שבין אדם לחבירו בד"ת. ובכל מקום „דלית נגר ובר נגר דיפרקיניה", הוא בחכמתו עשה את המעקשים למישור ועשה שלום בין אחים שעמדו במחלוקת כל ימיהם, וידע לפרק את הענינים המסובכים ביותר. כשהיו באים לפניו לד"ת, מיד לכשהיה שומע את טענות הצדדים, היה רגיל לומר: „כפי שאתה טוען, הצדק עם בעל דינך, אבל נשמע נא מה בפי בעל דינך: שמא הוא יהפוך בזכותך". כי על פי רוב הצדדים בעצמם אינם יודעים בתחילת טענותיהם על מה הם דנים. כך היה מהפך את הסכסוך והיה מסבירו לפני הצדדים, עד שראו בעצמם שאין להם זה על זה כלום, וכל טענותיהם הן מדומות, כי הוא היה יורד לא רק לעומקא דדינא אלא לעומק הענין של המשא ומתן, שהיה פרוש לפניו כשמלה; ואעפ"י שלא היה סוחר, פקחותו עמדה לו לדעת מה בחדרי חדרים של הסוחרים. ואוי לו להרמאי הבא לטעון טענת שקר ותרמית. מיד היה הוא מקיפו בשאלות כתנורו של עכנאי עד שהיה הלה נשאר עומד ככלי מלא בושה וכלימה. הפקחים שביניהם ידעו ש„אותו" אי אפשר לרמות ושמוטב להציע לפניו את הדברים כהווייתם.

במשפחתו היה אומלל שבאומללים. הוא נשאר יתום בן עשר ודודו לקח אותו לבן והשיאו לבתו, כשהיה בן י"ד והיא בת י"ג. הסבתא ילדה ארבעה עשר בנים וכולם מתו בחייו חוץ מאמי. מן הבנים שמתו בפני אני זוכר שלשה, ואחד מהם קטן בן שלש, בן זקונים, שהיה ילד פלאים: היה מדבר דברי חכמה כגדול ממש וידע את כל הבאים לבית זקנו בשמותיהם. הוא מת מאסכרה. השני גם כן קטן, והשלישי היה בן גילי, בעל כשרון

למעלה מבינוני, שהיה חברי והיה לומד ביחד עמי לפני אביו, אבל לא היה מתמיד כמוני ולא היה רגיל להכין את השיעור. כי היה סומך על ״ראשו״ ועלי, שאני אחזיקנו כשהשעה תהיה צריכה לכך. אבל זה — אין נסתר מחמתו: הוא רצה לדעת מתחילה, אם הכינו את השעורי ״כדבעי״ או לא. אם לא הכינו, או שהודו לו מתחילה שלא הכינו את התוספות, לא איכפת לו. אבל אוי היה לנו, כשחפצנו לרמות אותו. השעור שלמדנו לפניו כשתים שלש שעות בכל יום היה ממש גהינום פתוח לנו מתחתנו: קללות וחרופים וגדופים אין קץ, ולא היה חסרים גם איומים ״למסור אותנו למלכות״. גם על אבי, כשהיה כועס עליו, היה אומר ״שישלח אותו לסיביריה בשלשלאות של ברזל״, אעפ״י שבעצמו, כשהיה רואה בחלון שוטר העיר הולך לפני הבית, היה שולח אותנו בחשאי ללכת אחריו לאן הוא הולך, שמא לתפוס יהודי לבית האסורים; ולאחר השעור — הכל היה כלא היה: שוב אותה בת־צחוק על שפתיו, אותה החיבה, ולא היה נמנע אף מלהגיד לנו חלקות, כי היום היינו נערים טובים, ״אבל דעו לכם שמחר תהיה לנו סוגיה פלונית הידועה בחומרתה״. הוא היה מסביר מצוין ומורה להועיל והכל היה פרוש לפניו כשמלה. שכלו היה כאחד מן הראשונים. עיקר גדולתו היה ״על המקום״: את האחרונים לא גרס. עיקר תלמודי לפניו היה מסכת כתובות עם שיטה מקובצת, שהיא נקראת ״ש״ס קטן״, כידוע. מן הראשונים אהב ביחוד את ״השכל״ של הר״ן בפירושו לנדרים. הוא גם כתב הגהות של הגר״א — הכל על גליון של הספר — וגם שו״ת נשארו ממנו שלא נדפסו, אבל גם הכתבים וגם הגליונות אבדו בשרפה הגדולה שהיתה בעיר ומאז חדל כמעט לכתוב, כי היה אומר שהמחברים כותבים מה שידוע לכל ומה שאינו ידוע גם הם אינם יודעים. אולם בצואתו לפני מותו צוה עלי ״לכתוב״ ואמר שהוא עצמו התחרט, שלא ״כתב״.

חוץ משיעור גמרא עם הראשונים למדנו לפניו יורה דעה חלק א׳, יסוד הפסקנות להוראה. כי מבעלי־ההוראה המפורסמים היה ובקש להרגילנו בהוראה מילדותנו, וכשהייתי בחור, כבר הייתי פוסק שאלות לפניו. והיא שעמדה לי בגדלותי, שהרבנים באודיסה, בעלי דבבא שלי, לא היו יכולים ל ה כ ש י ל אותי בשאלות.

הוא היה יודע שאני קורא בצנעה ספרי השכלה, אבל עשה את עצמו כאילו לא ידע, כי כאיש פקח הבין שידיעת ״הלשון״ נחוצה בזמננו, והוא

TOURO COLLEGE LIBRARY

בעצמו היה מעיין לפעמים בדברי הימים של גרץ — בתרגום שפ״ר. אבל את השפה הרוסית שבא תכלית שנאה ולא הניחני ללמוד אותה והייתי משננה בחשאי על פי רוב, כשהיה זקני ישן שנת צהרים. לפעמים הייתי עולה על עלית־הבית דרך הארובה, או על גבי הסולם, לעסוק שם בחשאי בספרי השכלה. פעם אחת, אני זוכר, כשהייתי יושב ושונה בא אדם ולקח את הסולם מתחתי ולא הייתי יכול לרדת. בינתים היה זקני מבקשני ללמוד את השיעור וקמה שערוריה בבית ושלוחים יצאו לבקשני ולא מצאוני, עד שאמא שידעה את מחבואי העמידה את הסולם וירדתי. התחילה חקירה ודרישה כדרכו, כי היה חוקר ודורש כחוקר־דין, ואוי לו לאיש שהיה מתחפש והיה מבקש להעלים ממנו את צאתו ובואו, כי עיניו היו צופיות כל הליכות הבית מקטנה ועד גדולה, ואין דבר נעלם ממנו.

וכך היו עיניו צופיות כל הליכות אנשי העיר גם הם. הוא ידע אותם מקטנם ועד גדולם, לרבות בניהם ובנותיהם, בשמם, והיה יודע את לב כל אחד ואחד וחכמת כל אחד ואחד וכל מצפוניהם וכל מה שבחדרי חדריהם: מי מצפה לבנים זכרים ומי שבנותיו נקבות ורוצה להשיאן ואין לו נדוניה, מי שורר בביתו ומי אשתו מושלת עליו, מי מתפרנס בריוח ומי בצער, מי יעני ומי יעשר, למי יש חולה בביתו ומה רפואתו, מה אמר רופא פלוני ומה אמר אלמוני. כי לאחר שהיו קוראים לרופא היו ממציאים לו את פתקי הרפואה, כי היה יודע כמה רפואות שרגילים לתת למחלות מהלכות. החובש היהודי היה בא לביתו בכל יום והיה נותן לו דין וחשבון מכל מהלך המחלות שבעיר וממצבם של החולים והוא היה נותן לו עצות טובות. ואם הרופא לא מצא חן בעיניו היה מצווה לעזבו ולקרוא לאחר שהוא יותר מומחה לדעתו למחלה פלונית. רופא שהיה בא לעיר וזקני נתן בו עינו לרעה, כבר היה יודע שלא תהיה לו תקומה, וסופו לעזוב את העיר. וכך היה דרכו גם עם שרי הממשלה: טפסר או שר שבא לעיר והטיל אימה יתירה על הבריות ופגע ביהודים ביותר, סופו שהיה מוכרח להשתדל שיעבירוהו למקום אחר.

זקני היה באמת מושל העיר בחכמתו, ואף הגויים היו מכבדים אותו וידעו שהוא בעל־הבית בעיר ובלעדו לא ירים איש את ידו ואת רגלו. הגיע הדבר לשלטון ופעם בא שר הפלך לעיר וקרא אותו לפניו ואמר לו: שמעתי עליך שאתה מנהיג את העיר ברמה — כלום אתה חושב שאתה בעל הבית בעיר, וכלום אין אתה יודע שיש קיסר במדינת רוסיה ושאני

בא־כוחו? אולם זקני לא חל ולא זע, אלא עמד לפניו מלוא קומתו בכפתו והשיב לו בזה הלשון: „אדוני, בודאי כתוב אצלנו: דינא דמלכותא דינא, אבל הקיסר שיחיה מניח לנו לעבוד את אלהינו, וכשהיהודים שואלים אצלי בדת ישראל אני מחויב להשיב להם עפ״י דין; אין בכוחי לשנות את הדינים״. וכך נפטר ממנו בשלום, כי נשא לו פנים.

מטבעו היה פחדן ואימת „המלכות״ היתה עליו תמיד, אבל כשהדבר הגיע לידי קנאת הדת היה מקיים „יהרג ולא יעבור״ אפילו על ערקתא דמסאנא. ולא היה חת מפני כל.

זכורני בילדותי היה מעשה בנערה יהודית שברחה מבית אביה עם „שייגץ״ ורצתה להשתמד. בינתים לקחה הגלח אל ביתו להסתירה בפני היהודים קודם שנשתמדה. הדבר נודע לזקני והלך בשבת מבית הכנסת עם כל הקהל ושברו את החלונות אצל הגלח והתפרצו אל הבית והוציאו את הנערה בחזקה והביאוה אל בית הרב. התערבה הממשלה בדבר והביאו את הרב עם זקני הקהל וגם את הגלח וכנופיתו לפני שר העיר לדון על מעשה־השמד. זקני טען שיש כאן כפיה לשמד נגד רצונה, שהוא נגד החוק. השר פסק שיתנו לה זמן שלשה ימים לישוב הדעת. השאלה היתה, איה תהיה הנערה במשך שלשת ימים הללו — אצל הגלח או אצל הרב? אמר השר: „נקרא לנערה ונשאל את פיה״. והנערה בחרה בבית הרב. בינתים הכינו לה חתן ונדוניה והביאו חזן לזמר לפניה והשביעוה שלא תצא מן הדת, וכך היה. לאחר שלשה ימים הודיעו לשר, שהיא חזרה בה ונשארה בדת היהודית.

פעם אחת בא פקיד־מחוז חדש, רשע עריץ, אל העיר וגזר גזירה להעביר את יום השוק מיום הששי ליום השבת כדי להכעיס את היהודים. התחילה מלחמה עצומה וכתבו היהודים וחתמו עליו מסירה לעיר הבירה ובדו עליו עלילות שוא דברים שלא היו מעולם. אותו הטפסר היה מקורב לשרי המלוכה בעיר הבירה והיה לו קרוב בבית הסינט אבל לא היה מקובל על שאר שרי העיר וביחוד על שר־החילים, שעמד לימין היהודים, ובקשו עלילה עליו להורידו. היהודים השתמשו בגזירתו של אותו הרשע, שלא ישחטו בהמות בלילות בבית המטבחים ועל פי עצת זקני שלח שר החילים טלגרמה למיניסטר הצבא, שמפני פקודתו של שר העיר פלוני לא היה בשר מספיק לחייליו שעמדו בעיר (בודאי כחצי תריסר). המיניסטר, מתוך כעס על חברו שר הפנים, הציע את הדבר לפני הקיסר אלכסנדר

השלישי והוא חתם פקודה „לחקור את הדבר", והתחילה חקירה ודרישה מצד פקידי מיניסטר הצבא ופקידי מיניסטר הפנים והעיר היתה כמרקחה. בכל יום היו באים פקידים גבוהים שונים מצד מיניסטר זה ומצד מיניסטר שני לחקור ולדרוש את הקהלה בקשר עם המסירה על פקיד־המחוז ונתברר שחתמו על המסירה מתים ונעלמים: לא דובים ולא יער. אחת מן „המסירות" היתה שהפקיד קצף וקלל אשה יהודית ובעט בה והפילה — נתברר הדבר שאשה זו זקנה בת שבעים היתה, וכיוצא באלה דברים. השערוריה הזאת נודעה בתוך הפקידות של הממשלה בשם „ה „ב ו נ ט" של יהודי שעביז". סוף הדבר היה שהממשלה היתה מוכרחת להעביר אותו פקיד רשע לעיר אחרת והעיר צהלה ושמחה. אותו שר אמר שהוא ישלח את זקני לסיביר ובאמת היה כמעט בכל רע בעטיה של השערוריה הזאת, אבל חכמתו עמדה לו להציל את נפשו, ולמלט את העיר בחכמתו.

הוא היה שונא את הממשלה תכלית שנאה, כרבולוציונר ממש, ותמיד היה טוען „למה הם שותקים (הרבולוציונרים)? למה אין משליכים 'בומבות' עליהם?" כשהיה מתפלל תפילת הנותן תשועה היה תמיד אומר „ויפיל שניו לפניו" (במקום „שונאיו"). הנהגת הקהלה שלו היתה ממש כממלכה בתוך ממלכה — על ידי התחכמות כנגד המלכות וגזירותיה בתחבולות שונות — כקבוצה בעלת זכויות לאומיות מיוחדות. הוא לא הודה בגלות ובדינא דמלכותא דינא. ותמיד היה פוסק על „פי דין", ומרגלא היה בפניו תמיד „גזירה זו היא נגד הדין". כוונתו לדיני המלוכה, כי היה בקי קצת גם בדיני דמלכותא, וגם היו לו יודעי־דת־ודין יהודים, שהיו משמשים לפניו, וכיון שזהו נגד הדין אין היהודים נזקקים לגזירה זו, ועל דבר זה היה מעמיד בתוקף גם כשהיה עומד לפני שרי המלכות, וכשלא מצא דין כזה בדיניהם היה סומך על „הביבליא", שגם הגויים מחויבים להודות בה, והיה טוען שפסוק מפורש הוא כך וכך. ובאותו זמן היו גם גויים ישרים מודים בכתוב מפורש. ביחוד היה זקני מכובד הרבה בעיני ראש האצילים שהיה אומר עליו: „מימות אברהם אבינו לא היה יהודי כמותו". ראש האצילים היה בעל דת ובקי ב„ביבליא", ונהג מדת דרך ארץ הרבה בזקני. על ידו הציל זקני את כל נכדיו מלשרת בצבא. זכורני, כשהייתי צריך לעמוד לצבא, הביאני זקני אל היכל השר שהיה מחוץ לעיר לפנות בוקר, כי נסענו אליו בחשאי, והציע לפניו את ענין שחרורי. האציל שאלו ברצינות מעושה רבי הא כיצד? דינא דקיסר דינא! השיב לו זקני

בזה הלשון: „להקיסר נחוצים חילים בריאים בגוף המסוגלים לעבודת המלכות. לו היה הקסיר יודע את נכדי זה כמוני שהוא חלש ואינו ראוי לעבודה בודאי היה משחררו; ואני יודע שהוא פסול לעבודה וברי לי שהקיסר יסכים לי״.

כשהעבירוני לבדיקה קם השר על רגליו ואמר להרופאים: „אין לכם לבדקו״. הרב היה אצלי והעיד לפני שהוא חלש ואינו ראוי לעבודה ועדותו נאמנה עלי כמאה עדים. ועל פי זה שחררוני.

זקני היה מתנגד עקשן שבמתנגדים, הוא היה מתלמידיו של ר׳ יצחק בנו של ר׳ חיים מוולוזין, שכפי ששמעתי מזקני חדל בסוף ימיו להתיחס אל „הכת״ באותה התנגדות של הגאון מווילנא, שלאחר שחזר ר׳ יצחק מאספת הרבנים בפטרבורג, שישב בכפיפה אחת עם הרבי ר׳ מנדל מליובאוויטש, שהיה גם גאון בהלכה, לרבות יראת שמים שלו, התחיל להרהר תשובה בלבו שמא טעה חלילה הגאון בעיקר המחלוקת, כי ראה שאין „הכת״ נוראה כל כך כהכצעקתה. ומיום שחזר מאותה האספה היה מתבודד ולא דיבר על החסידות מטוב ועד רע. ומכל מקום נשאר זקני נאמן להקנאות של תלמיד הגר״א כנגד החסידות, ומלחמה היתה לו כל ימיו עם ה„כת״ לחיים ולמות והיה רודף את החסידים באף ובחמה. זקני היה הרב אב״ד של הקהלה, אבל הקהלה התפלגה כמעט מחצה על מחצה, לחסידים ולמתנגדים, והחסידים היה להם מו״צ, או כמו שהיו רגילים לקרוא לו: מורה־הוראה, משלהם, שלפעמים היה כפוף להרב זקני, ולפעמים לא היה כפוף — הכל לפי מצב הרוחות והפוליטיקה של אותה השעה. על־פי־רוב היתה תמיד מחלוקת בין החסידים והמתנגדים בעטים של בשר כשר והשוחטים; ולפעמים הגיע הדבר לידי כך, שלא היו הצדדים אוכלים משחיטתו של השוחט של הצד השני והיו נזהרים אף מכליהם, ממש כמו יהודים וגויים, והעיר היתה כמרקחה. המחלוקת חדרה לתוך כל חיי העירה לרבות חיי המשפחות. כמה שידוכים נתבטלו, כמה משפחות נהרסו ולפעמים הגיע הדבר גם למכות ולמהלומות — עד שפיכת דמים ממש. זכורני, שהיו מספרים בילדותי שפעם „נהרג״ יהודי אחד ב„מנין״ של החסידים, שהיה מקטרג על הרבי. עיקר המחלוקת היה תמיד בדבר השוחטים. זקני היה אומר על השוחט החסידי, יהודי מדקדק במצות קלות כבחמורות וטובל בכל יום במקוה, ומאריך בתפילתו עד חצות היום, שהוא „מאכיל טרפות״. החסידים היו מקפידים מאד שיהיה להם שוחט משלהם, אפילו כשהיה להם רק „מנין״

אחד בעיר, יותר משהיו מקפידים על מו"צ חסידי. ובכלל היו המתנגדים אומרים, שבעיני החסידים גדולים השוחטים מהרבנים, והיו אומרים, שטעמים שונים לדבר: ראשית הלמדנות אינה בכלל מעלה גדולה אצל החסידים; אדרבא, אומרים המתנגדים, זה חסרון אצל החסידים, שכן ידוע הפשט'ל על הכתוב „ובת כהן כי תחל לזנות" — כל „שכל" הוא „זנות", שהוא מעביר את האדם על דעת קונו. ושנית, מסורה היתה מפי הבעש"ט, שיש באומנות־השחיטה כדי להעלות לפעמים נשמות רשעים שנתגלגלו בבהמות; גם יש בבדיקת הסכין והברכות הרבה כוונות ויחודים. זקני היה אומר שהשוחט החסידי שוחט „לשם הרבי" והוא בבחינת „שוחט לשם עבודה זרה", ששחיטתו פסולה. חוץ מזה היתה להשוחטים החסידים דרך מיוחדת בהעמדת הסכין על ידי צדדי החדוד של הסכין הנקראים „זייטליך" שהמתנגדים לא הודו בו. גם היו להם מנהגים שונים בדיני שחיטה ובדיקה שהיו פוסקים על פי השולחן־ערוך של הרב ולפיכך היו החסידים מקפידים בכל מקום שיהיה להם שוחט משלהם, והמתנגדים לא הודו בהם ובשחיטתם. המתנגדים היו אומרים שבכלל אין לשוחטים החסידים אותה היראה מפני השו"ע ולדקדוקי הדינים שלו כלמתנגדים. היו מספרים, שגדולי־החסידים אומרים: „ומה בכך אם כתוב בשו"ע? כלום זה קדוש?" המתנגדים היו מוסיפים ומספרים על החסידים, שהספרים הקדושים להם הם ספרי חסידים, ואילו סתם „ספרים" אינם כביכול אלא דברי הלכה — דין לחוד וקדושה לחוד: אמנם אסור לעבור על הדין, אבל אין כאן קדושה, „תקון" לנשמה.

עד כמה הגיעה התנגדותו של זקני לחסידים יש לדון ממעשה זה שיש בו, אגב, שייכות להיסטוריה של חסידות חב"ד שאינה ידועה לרבים. וזה הדבר: ר' מנדל מליובאוויטש בעל ה„צמח־צדק" היה מפורסם כגאון גם בין גדולי המתנגדים. המתנגדים היו אומרים עליו, שנשמת הגר"א נתגלגלה בו כדי לנקום מן החסידים ולעשות את הרבי שלהם ללמדן. לו היו חמשה או ששה בנים וכולם היו סמוכים על שלחן אביהם „בחצר", שהיו מספרים עליה כעל חצר מלוכה בתפארתה וגדולתה. הבכור שבהם, ר' לייב שנקרא אח"כ הקאפוסטי, כבר היה עורך „שולחן" על דעת עצמו והרבי ר' מנדל הכתירו בחייו כיורש כסאו והיה שולח את זקני החסידים „לר' לייב שלו" לשמוע תורה מפיו. יתר האחים היו כפופים להבכור בחיי אביהם, שהיה כבר מפורסם כ„יורש עצר", לאחר מאה ועשרים שנה.

היחידי מבין הבנים שלא היה כפוף לבכור היה בן־הזקונים של הרבי, ר' שמואל, שלא היה ידוע ל"עובד", אבל היה חכם ופיקח, "חריף במילי דעלמא" וגם היה קצת קונדס: היו מספרים עליו שהוא אוהב לטייל במרכבה רתומה לסוסים אבירים, אולם החסידים היו אומרים שהוא עוסק בשעת מעשה ב"מעשה מרכבה". הרבי ר"מ אהב את ר' שמואל מכל בניו, כי בן־זקונים הוא לו. בסוף ימיו של ר' מנדל נסבה "המלוכה של החסידות" לר' לייב, שהיה איש תם וישר ו"עובד" גדול, אבל בענינים הפנימיים של החצר ובכל תכסיסי המלוכה היתה יד ר' שמואל שולטת.

כשמת הרבי, נתכוון ר' שמואל הצעיר לעשות "מהפכה" בחצר. נתפרסמה צוואה, שלא היתה ידועה מקודם, ובה נאמר, שהרבי אוסר על הבכור ר' לייב להגיד חסידות מהיום והלאה, ואם לא יקיים את צוואתו, ינקום ממנו ב"עולם העליון". שוב הוא אוסר בשמתא על כל אחד מבניו לצאת מליובאוויטש, אלא שכולם ביחד ימשיכו להנהיג את ה"שולחן", מבלי שתהיה לאחד מהם הבכורה, מעין קונסטיטוציה דימוקראטית, ולבסוף הוא מודיע שלשמואל הקטן נשמה גבוהה מכסא הכבוד וכל השומע לעצותיו יתברך מגנזי מרומים.

כשנתפרסמה צוואה זו, שזקני החסידים והמקורבים פקפקו בה, התחוללה מלחמה עצומה בין הבנים ומצדדיהם. זקני החב"דים שהיו מקורבים לר"מ חשדו שהצוואה היא מזוייפת, התחזקו במחלוקת להעמיד את הבכור ר' לייב על כסא המלוכה, אבל הצעירים וה"אינטליגנטים", כביכול, שבאותו הדור נמשכו אחרי הצעיר, ר' שמואל, שהיה פיקח במילי דעלמא וידע להלך עם החיים, וכנראה היה גם קצת בעל השכלה ומתנגדיו היו מרננים אחריו שהוא בעל "עולם הזה" והוא היה נוהג נשיאותו ברמה ובהדרת תפארת גדולה עם "חצר" מלוכה ממש, שזה היה מושך את לב הצעירים והמשכילים שבין החסידים.

סוף הדבר היה, שהבכור ר' לייב לא יכול עוד לעמוד מפני המחלוקת שבחצר וברח לקאפוסט עם החסידים שלו. גם יתר האחים נתפזרו, מי ללאדי ומי לנעזין ולשאר מקומות, ור' שמואל נשאר על מקומו בליובאוויטש "לקיים את צוואת אביו". אירע כך, שהבכור ר' לייב מת תוך שנתו מכאב לב, ובכן שימש זה מופת "גלוי" להחסידים הכרוכים אחרי ר' שמואל שזוהי נקמת הרבי "בעולם העליון" כדברי צוואתו והתחילו רבים להאמין בו

יותר ויותר, ועל ידי כך התחזק הוא על כסא ממלכתו ושאר הקבוצות הלכו הלך והתדלדל, לאט לאט.

בעיירתנו שעביז נתפלגה עדת החסידים לשתי מחנות, לחסידי ליובאַוויטש וחסידי לאדי, ולכל אחת מהן היה „מנין" משלהם והיתה ביניהם מלחמה עזה — לשמחת לב המתנגדים וזקני הרב בראשם, שעזר מצדו להפריד, לקיים מהומה ביניהם. המו"צ של החסידים שבעיר קבל עליו את הרבי מלאדי והיה חולק על ר' שמואל ליובאַוויטש. פעם בשעת כעסו נכנס אל ה„מנין" של הליובאוויטשים לעשות תעמולה בשביל הרבי שלו, וכפי שלא היה דברן ואגיטאטור מצוין וגם לא היה פיקח ביותר, עלה על הבמה והושיט אגודל בין אצבע לאמה ואמר „שמואלקה, איך שטעל דיר פייגען". זה היה כל ה„ספיטש" שלו. החבריה התנפלה עליו והכתהו מכות רצח והשליכתהו מבית התפילה סחוב והשלך. הודיעו את המאורע להרבי ר"ש בליובאוויטש והלה שלח מיד איסור על הוראותיו וצוה על חסידיו לבלי לשאול שאלות אצלו אלא שילכו אל הרב, ר' שלמה, המתנגד. מיד עזבו החסידים את המו"צ שלהם וקבלו עליהם את רבנותו של זקני. אבל הוא סירב לקבל עליו את הרבנות של ה„כת" ותמך דווקא בהמו"ץ, ולא ענה להחסידים על שום שאלות. היו החסידים מתחכמים והיו שולחים אשת מתנגד לשאול את השאלות שאירעו לאשתו של חסיד, אבל זקני שהיה פיקח וערום היה מקיף את האשה בשאלות ובחקירות־ודרישות על מאורע „השאלה" לכל פרטיה עד שהשואלת נפלה במבוכה והודתה על האמת, שהיא שלוחה של אשה פלונית החסידה וכך היתה יוצאת בפחי נפש.

המרידה הזאת בפומבי נגד הרבי מצד זקני, שלא רצה לקבל עליו את גזירתו ביחד עם הכבוד הגדול הזה, הרעימה מאד את החסידים שבעיר ועוררה עליו מחלוקת עצומה עם מסירות, כנהוג, וכל העיר היתה כמרקחה. אבל הוא עמד על דעתו ונשאר נאמן „לדת יהודית", כפי שהיה רגיל לכנות את המתנגדים.

זקני היה „עובד" וביחד עם עסקנותו לא פסק פומיה מגרסא, תמיד היתה הגמרא פתוחה לפניו. העסקנות היתה גם כן אצלו תורה שלימוד היא צריכה, כי כל מה שעשה עשה על פי „דין" לשם שמים, מפני שכך כתוב בשולחן־ערוך. הספר והחיים ירדו כרוכין אצלו ולא היה הבדל בין זה לזה והוא היה רגיל לקום באשמורת הבוקר בשתים או בשלש בלילה והיה יושב ולומד כל הלילה על פי שיעורים קבועים שהיו לו. הוא עסק

גם בחכמת הקבלה, למרות זה שהיה מתנגד. בספרי מחקר לא עסק אלא מעט, עד כמה שהיה נחוץ לו לדרשות, כי היה דרשן מופלג, אף־על־פי שלא היה דורש אלא בשבתות הקבועות לדרוש ובימים טובים.

בסוף ימיו האמין בציוניות והיה בטוח שתנועה זו היא התחלת „הקץ", אבל זו לא היתה אצלו אמונה דתית על סמך רמזים וגימטריאות, אלא על פי „השכל", כי לא ראה בה לא חיוב מצד הדת ולא התנגדות לדת. אלא פשוט כאיש פיקח ובעל הבנה בהוויות העולם האמין בהגשמת חבת־ציון מצד „הטבע". כשבא לאודיסה התודע אל „חובבי ציון" ואל כל חכמי אודיסה וכולם הקדימו לפתחו וקבלו את פניו בכבוד. כי למרות אדיקותו היה אזור בסבלנות דתית והיה חבר ורע בקהלתו כבכל מקום ל„החדישים". כאיש פיקח בהוויות העולם הבין שאין לשנות את סדרי בראשית ועולם כמנהגו נוהג. הוא ראה את ה„עולם" שלו מתגלגל והולך לבלי שוב וקבל את הדין כגזירה מן השמים.

כשיצאתי לעולם־המעשה שויתי את פניו לנגדי תמיד. בכל מעשה שבא לידי הייתי שואל את עצמי, כיצד היה זקני נוהג בענין אילו היה מעשה כזה בא לפניו, וכשעברתי על מדותיו הייתי מתחרט הרבה על כך. רדפתי אחריו אבל לא הגעתי לקרסוליו. כי גדול היה האיש ומשכמו ומעלה גבוה מכל העם. הוא היה מן האחרונים שברבנים של הדור שעבר, כשהתורה היתה שלטת ברחוב היהודים ובעלי התורה היו בעלי השלטון בקהלה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

בקשת „תכלית"

שאיפתי להשכלה לא ידעה גבול. את כל הספרים שנמצאו בעירי כבר קראתי, אבל הם לא הרוו את צמאוני להשכלה ולמדע. הספרות המדעית העברית, מחוץ לספרו ההיסטורי של גרץ בתרגומו של שפ"ר, לא באה לידי. בסוד המשכילים שבעיר, שרובם היו עמי־הארצות בעניני יהדות, לא באתי. כל התחברותי היתה עם יונה, ולו היו עוד שתי אחיות צעירות ממנו, שהיו משכילות וידעו עברית ורוסית — ואחת מהן לקחה את לבבי, וביניהן התפתחה בסתר אהבה חזקה. אבל מפאת המחלוקת הגדולה ששררה אז בין החסידים והמתנגדים, וביחוד בין הרבנים משני הצדדים, אי־אפשר היה אפילו לחשוב על שידוך ביני ובין אותה ריבה. וכמעט שהיה איסור חיתון נוהג בין הצדדים.

התחלתי לחשוב ברצינות על עתידי. ואף־על־פי שנפלתי לתוך רשת ההשכלה בכל זאת לא יכולתי לצאת לגמרי מתחום־בית־המדרש ומעולם הרבנות. האידיאל שלי היה חיבור התורה וההשכלה, ושאיפתי היתה להתקבל בבית־המדרש לרבנים של הד"ר הילדסהיימר בברלין, ולהיות על־ידי כך לרב מודרני. אבל כיצד מגיעים לברלין? — לא היתה לי שום תכנית מעשית איך להגשים שאיפה זו. חשבתי על „בריחה" וביקשתי תחבולות שונות לשם־כך. כשגמל אצלי הרעיון על הבריחה לברלין, נתברר לי פתאום דבר קטן, שלא חשבתי עליו כלל, והוא: שאין לי אף פרוטה בשביל כרטיס־נסיעה לעיר הקרובה, ומשכל־שכן בשביל נסיעה לחוץ־לארץ — ובלי פאספורט! ראיתי שכל הרעיון הזה אינו אלא דמיון־שוא. כפי שאבי היה שוחט התחלתי לחשוב על לימוד מלאכת השחיטה — כדי שכשאעזוב את שעביז תהיה בידי אומנות מסוימת. אבי קבל על עצמו ברצון ללמדני את מלאכה־השחיטה. הרי דיני־השחיטה היו כבר נהירים לי, ולא הייתי זקוק אלא למעשה, כלומר להעמדת־הסכין.

אולם כשהגיע הדבר לידי התאמנות בשחיטה, הזמינו אצל אחד הקצבים עגל, שהיו צריכים לשחוט „על טריפה", שאאמן את ידי בשחיטה. הקצב החזיק בצווארו של העגל, ואני עמדתי עם החלף בידי, מוכן ומזומן לשחוט, ואבי עמד מרחוק להתבונן במלאכתי. אבל מיד כשנגעתי בסכיני בצווארו של העגל, פקח העגל את עיניו והביט אלי בתחנונים, ונדמה היה לי שהוא מבקש ממני רחמים לחוס על חייו. פחד ורעדה נפלו עלי, והסכין נפל מידי — וכמעט שנתעלפתי. את השחיטה סיים הקצב. לאחר מעשה זה אמר לי אבי: „לעולם לא תהיה כבר שוחט; אומנות השחיטה איננה בשבילך".

מכל מקום הרעיון על בריחה לברלין לא עזבני, והחלטתי לפנות ישר לד"ר עזריאל הילדסהיימר. כתבתי לו מכתב ארוך וציירתי לפניו את המצב העגום של בחורי הישיבות ברוסיה, כיצד הם מתנוונים־והולכים בעיירות הקטנות, תיארתי את שאיפתם החזקה להשכלה כללית, כדי להכניס תיקונים בקהילות היהודיות ובעולם הרבנות — וביקשתי ממנו שיתן לי את האפשרות להגיע לבית־מדרשו ולצקת מים על ידיו, כדי שאוכל אחר־כך להיות מופת לבני־רוסיה האדוקים ולחבר תורה והשכלה ביחד. כמובן ששלחתי את המכתב הזה בסתר, וביחוד נזהרתי שלא יוודע דבר על כך לזקני. אבל לחרדת לבבי, ביום ששי אחד, כשנכנסתי לזקני, לאחר ששב מבית־המרחץ והיה יושב בזחיחות־הדעת וטועם מן הדגים הממולאים, כדי לקיים „טועמיה חיים זכו", אמר לי, כאילו דרך־אגב: הנה קבלתי בשבילך איזו גלויה מחוץ־לארץ, שאיני מבין את תכנה; אפשר, שאתה תבין את הענין. הבינותי, שזוהי תשובתו של הילדסהיימר — וחשכו עיני. לקחתי את הגלויה והתחמקתי מן החדר והתחלתי לפענח את האותיות העקומות והמשונות, כדרך שכותבים האשכנזים. תוכן המכתב היה — לאחר כמה תארי־כבוד גדולים שד"ר הילדסהיימר כיבדני בהם ולאחר שהודה לי על הציור שלי בדבר מצב הרבנות והקהילות ברוסיה, ש„ענין אותו במאד מאד" — שהוא היה מאד־מאד שמח לקבל תלמיד־חכם כמוני בישיבתו, אבל על־פי חוקי המדינה ירום הודה התחילו לדרוש מכל תלמיד בבית המדרש שלו „מאטורא". את הפירוש של המלה „מאטורא" לא ידעתי, אבל הבינותי שזהו מין דבר שאין לי ושקשה לי להשיגו. כיצד הגיע המכתב לידי זקני — אף־על־פי שנשלח לפי כתבתי — נשאר חידה סתומה בעיני עד היום הזה. אבל כפי שידעתי

את טיבו של זקני — שעוף השמים יוליך אליו את הקול ובת־הקול מכל מה שמתרחש בעולם, ומכל־שכן במשפחתו, ואין נסתר מנגד עיניו — לא התפלאתי על זה שכרטיס־סתרים זה הגיע דווקא לידו.

זקני לא דיבר עמדי על ענין זה מטוב ועד רע. לבי הגיד לי, שחוסלה פרשת הילדסהיימר, ועמה הנסיעה לחוץ־לארץ, שנתגשמה רק לאחר כמה שנים, בימי העמידה שלי — בתנאים אחרים לגמרי.

בתקופה ההיא נתלקחה שוב מחלוקת גדולה בין החסידים והמתנגדים, בגלל שוחט אחד מן הצד החסידי שעזב את העיר והתחילו לבוא שוחטים ממינים שונים לרשת את מקומו. בינתיים חזר־בו השוחט שעזב ושב העירה. ודווקא המתנגדים תמכו בו והחסידים קיבלו בינתיים שוחט אחר — וזה גרם למחלוקת עצומה שלא היתה כמוה בשעבוז. נסתבכה במחלוקת זו גם האינטליגנציה, כביכול, של העיר, עד כדי כך שגם פרחי המשכילים של הצדדים השונים חדלו להתידד איש עם רעהו. כמובן, שבית הרב החסידי היה סגור ומסוגר לפני מאז, ואפילו עם יונה חברי הנאמן לא יכולתי להיפגש אלא בסתר ובחדרי־חדרים. הצדדים נפרדו אחד מן השני לא רק בעניני כשרות אלא גם בעניני משא־ומתן ולא יכלו לדבר איש עם רעהו לשלום. לא היו חסרות גם מסירות לממשלה, מכות ומהלומות בשווקים וברחובות, בבתי־כנסיות ובבתי־המדרשות והגיע הדבר לידי כך, שפקידי הממשלה וגם אזרחים גויים מכובדים התערבו בדבר וקראו לאסיפות של שני הצדדים כדי להשלים ביניהם. גם אני התערבתי במחלוקת זו, שנמשכה למעלה מחצי־שנה, והייתי המזכיר הרשמי של צד־המתנגדים, שהיה שולח לצד שכנגד מכתבים מלאים אזהרות והתראות ואיומים — שאגב הצד החסידי, שהיו ביניהם כמה פקחים, לא נפחד מהם ביותר, כי אמרו: „חיים־של־הרב", כפי שהיו רגילים לקרוא לי, כותב את כל המכתבים!...

כשנשתתקה המחלוקת נתרבה השעמום בעיר, ואירע הדבר, שיונה, שהיה כבר רווק זקן, נשא אשה מאיזו עיר רחוקה והלך לדור בבית־חמיו ועל־ידי־כך ניטלה ממני האפשרות להיות מבאי בית הרב החסידי, וממילא לא יכולתי להיפגש עם אחיותיו של יונה.

העיר שעביז נמאסה עלי, והשעמום התגבר עלי. התחלתי להתבודד

ולכתוב את תולדות המחלוקת שחשבתי, כי ענין זה ראוי לפרסום. ב„חיבורי" זה ציירתי את כל סבת השתלשלות המחלוקת ואת כל מי שלקח חלק בה — הרבנים ואנשי־הקהילה על טיפוסיהם השונים, הזקנים והנערים, התקיפים ואנשי־ההמון וכו'. החיבור הזה לא זכה, כמובן, לראות־אור ואבד במשך הזמן. אבל קורספונדנציה אחת שלי ל„המליץ" על־דבר אותה מחלוקת זכתה לפרסום והיתה לה גם השפעה מסוימת על חיי לאחר שנים רבות. הענין הוא, שכאשר הגיע דבר המחלוקת על־ידי המלשינויות לשר־הפלך נתן פקודה להכריז על „בחירות" לשוחטים. ונעשתה מהומה בעיר. כי הלא זה דבר שלא נשמע בעולם, שיקבלו שוחטים על־ידי בחירות כלליות, וביחוד שעל יסוד הפקודה הזאת יצטרכו גם השוחטים הישנים, שאין עליהם שום ערעור, להעמיד עצמם לבחירות — מה שלא יתואר. דבר זה שימש נושא של הקורספונדנציה שלי ב„המליץ", ותיארתי את המאורע בהרחבה, כיד המליצה הטובה עלי; וכפי שזהו חידוש גדול, העלול לפגוע בחיי כל הקהילות היהודיות ברוסיה, נתן „המליץ" פירסום רב לקורספונדנציה זו, שהדפיס אותה בתור מאמר, והעורך גם הוסיף נופך משלו, והעיר את תשומת־לב הקהל לענין נכבד זה. לאחר שנתפרסם המאמר ב„המליץ" קבלתי מכתב מאת אחד מגדולי־המשכילים ברוסיה, תושב חרסון, ר' יהודה בעהאק — שהיה לפנים מורה בבית־המדרש־לרבנים בז'יטומיר — ובמכתבו פנה אלי כאל משכיל חבר ורע, וכפי שחשב שאני בוודאי אחד ממנהיגי הקהילה בשעביז התאונן לפני שגם בעירו חרסון מתקיימת מחלוקת דומה לזו בין הרבנים והשוחטים ושאל בעצתי כיצד להתנהג במקרה כזה וביקשני גם להודיע לו מזמן לזמן על תוצאות הפקודה החדשה, ומה יש לעשות כדי לבטל את רוע הגזירה החדשה. כפי שבחרסון היה יושב אבי־אבי, ר' יצחק אייזיק איזראעליטאן, והיה בא בדברים עם בעהאק, שאלו פעם, דרך־אגב, בן כמה הוא, לפי דעתו, בעל המאמר ב„המליץ". השיב לו בעהאק, שכפי הנראה מהרצאת הדברים של הכותב ב„המליץ", שהוא כבן־ארבעים. כשהגיד לו זקני, שיש לו עסק עם נער, הביע את תמהונו והתפעלותו וניבא לי עתידות. לאחר מעשה זה המשכתי עם בעהאק את המשא־ומתן בענייני־השכלה, והוא שלח לי את ספריו, ומזמן לזמן הייתי פונה אליו בשאלות על־דבר ענייני דקדוק וכדומה. לאחר שנים, כשנסמכתי לרב בקובנה, הוזמנתי על־ידי בעהאק לשמש ברבנות בקהילת־חרסון — ענין שלא יצא לפועל — כפי שאספר על זה

להלן. באתי לאודיסה, ובעהאק, שהיה מקובל גם על חכמי אודיסה, עזר לי הרבה בימים הראשונים לבואי שם, והמליץ עלי לפני מנהיגי קהילת־אודיסה, — שעל־זה אדבר להלן. וענין הפקודה המשונה של שר־הפלך ניטשטש לבסוף על־ידי תחבולות ידועות, שביקשו ומצאו ראשי קהילת־שעביז.

הכתבנות שלי ב„המליץ" נתנה לי שם של סופר בישראל, ואף ראשי־הקהל התיחסו אלי בכבוד גדול, ולפעמים גם קראוני לאסיפות־הקהל, לשמוע מה חוות־דעתי. התחלתי להתעניין בעניני החינוך, וביקשתי תיקון לעזובה שהיתה שוררת בעניני החדרים והמלמדים, שלא היתה עליהם שום השגחה, וכל הרוצה ליטול את השם מלמד, בא ונוטל. הצעתי ליסד חברת־„חינוך", שתפקידה יהיה להוציא את החינוך מידי המלמדים ולעשות אותו לקנין־הציבור, כלומר שלא כל בעל־בית יבחר לו מלמד, כנהוג, או שהמלמד יחזור על בתי־ההורים ויבקש מהם שימסרו לו את בניהם, אלא שענין החינוך יהיה נתון בידי החברה, והיא תמנה את כל המלמדים, לפי הסוגים השונים של התלמידים, והיא תגבה את שכר־הלימוד מיד ההורים ואף תספק למלמדים את משכורתם.

קראתי, על דעת עצמי, לאסיפה כמה מן האברכים המשכילים שבעיר, שהיו נוטים לרעיון זה, וגם כמה מן ההורים, ויסדנו את החברה, על־פי תקנון מיוחד שחיברתי לשם כך — ואני נבחרתי בתור מנהל. עשינו פנקס וכתבנו בו את האסיפות, המשא־ומתן וההחלטות, כנהוג בחברות מודרניות, אולם מיד התעוררו המלמדים, שענין החברה לא היה לרצון להם, כמובן, והתחילו לנהל תעמולה נגד החברה ומשכו לצדם כמה מבעלי־הבתים הזקנים, שראו בזה מין דבר „חדש" ה„אסור מן התורה", והשתדלו לבטל את החברה. אמנם למרות זה התקיימה החברה זמן־מה, אבל לבסוף נתבטלה. אולם המחשבה על יסוד „חברת־החינוך" לא עזבתני כל ימי, וממנה נולד לאחר כמה שנים הרעיון על יסוד „חדרים מתוקנים", שעסקנו בזה באודיסה ובשאר ערי־רוסיה המשכילות.

דודי לייב ואהבת זקני

דודי לייב, שלמדתי עמו בחברותא, לא היה לי חבר טוב. להיפך, הוא היה לי חבר רע והתנקם בי, עד שלימודי עמו היה גורם לי הרבה צער ושפלות, ולא פעם בכיתי על ידו בדמעות שליש, אבל כך גזר זקני שאלמד עמו ביחד. הוא היה נער שובב, שאהב ללכת בטל ולא התענין כלל בלימוד הגמרא. למרות זה שהיה גדול ממני בשתי שנים לא הגיע למדרגת הבנתי בגמרא והתפתחותי השכלית בכלל. ואף־על־פי־כן הייתי מוכרח להיות סר למשמעתו ולהתראות כאילו אני תלמידו, וכל מה שגזר עלי הייתי מוכרח לקיים. לייב היה בן־זקונים של זקני, בן־יחיד שנשאר לו מכל בניו, והוא היה מפנקו ומעדנו וכל מה ששאלו עיניו לא אצל ממנו. אנחנו הנכדים היינו כולנו כעבדים לפניו. כשהיה מכה את מי שהוא, אסור היה להתאונן עליו. ואף־על־פי שלא הגיע לקרסולי בהבנת הגמרא, היה הוא הידען ולא אני. כשהיינו מכינים ביחד את השיעור, ואני הסברתי לו כמה פעמים את הסוגיא, שלא ידע מאי דקאמרי רבנן, עד שהעמדתיו על הבנת הענין, הלך והתפאר לפני זקני שהוא לימדני, ואני לא הבנתי כלום — ואני הייתי שומע חרפתי ואיני משיב. כשהוא השתובב והלך בטל ולא הכין את השיעור, ואני הייתי מתמיד בלימוד, היה הוא הולך וקובל עלי שאני השתובבתי ולא נתתי לו ללמוד, ואני אשם בזה שלא הכין את שיעורו. כל דבר רע שעשה, הפך עלי, מפני שקינא בי, ואני הייתי מוכרח לסבול בדומיה, כי אימתו היתה על כולנו. זקני, שהיה פיקח כל כך, בוודאי הבין, שהדברים הם הפוכים, אבל עשה את עצמו כאילו לא ידע, כדי שלא לצער את בנו יחידו. זקני הפיקח והפסיכולוג, שידע את כל הערמומיות שבלב כל אחד ואחד, לא היו לו שום חוש ושום הבנה בחינוך הבנים. הוא לא החזיק בכלל של שמאל דוחה וימין מקרבת, אלא את מי שאהב מכל בניו קירב בשתי ידים ואת

מי שלא אהב דחה בשתי ידים. הוא לא הסיר עיניו מבנו־יחידו, לייב זה, אף לרגע. כשהבחור יצא לרגע לשוח או שהלך לאחד ממכריו ושוחח, היה זקני עושה מהומה בבית והיה שולח אותנו, הנכדים, ואת כל בני־הבית לבקש אותו בכל ארבע פינות העיר. זקני החניק את הנער מרוב אהבה עד שהפך את חייו לגיהינום. הוא לא היה יכול להשלים עם הרעיון, שבנו יחידו זה לא יהיה יורש־כסאו אחריו ורצה בעל־כרחו ללמדו תורת־ההוראה, אף־על־פי שלבו של הנער לא הלך אחר לימוד ההוראה וכל לימוד בכלל. הוא היה אוהב חיים וחברה, ואהב את הבטלה.

סוף הדבר היה, שהבחור חלה במחלת העצבים והלב. זקני הלך עמו למעיני הרפואה, לדרוזגניק ודובלין, וכל התרופות לא הועילו ולייב מת שם מיתה חטופה, כשהיה בן י״ח שנה. האסון הזה, שקרה לזקני, היה הגדול מכל האסונות שעברו עליו בחייו. זקני היה קשה מברזל שקיבל את גזר־הדין הקשה הזה בדומיה.

אני לא הייתי אז בשעביז, כי הייתי לומד בלוצין, וזקני עבר דרך עיר זו לביתו אחר שבעה. אני כבר שמעתי את הבשורה הרעה הזאת והלכתי עם זקני לבקר את חמותו, זו אם־זקנתי, שלא ידעה עדיין על האסון, וזקני לא רצה לספר לה. אני הייתי עד־ראיה בשעת השיחה שלו עם הסבתא כאילו דבר לא קרה. היא שאלה אותו על לייב והוא ענה לה בקרירות, שהוא נשאר שם להתרחץ בים. התפלאתי על הגבורה של זקני לכבוש את צערו הגדול בלבו מבלי לתת שום אות של התרגשות. זקני צוה עלי לשוב עמו לשעביז, ואז היתה הפעם הראשונה ששמעתי מפיו את הכינוי „בני״, והרגשתי שכעת אני הנני בנו במקום לייב. הרגש הזה היה נעים לי, אבל גם מפחיד, כי חששתי שמא יהיה היחס שלו אלי כאל בנו לייב ולא יעזבני אף לרגע ואמות גם אני כדודי. אני הססתי אם לשוב אם לא, אבל לא יכולתי להיות עובר על דעתו של זקני בשעת צרה זו והלכתי עמו. אולם, לתמהוני, שינה זקני את שיטתו בחינוך ביחס אלי ועזבני לנפשי, באופן שהשגחתו עלי לא היתה כל־כך חזקה, ולפעמים היה עושה את עצמו כלא־רואה את מעשי ותהלוכותי, אפילו כשלא מצאו חן בעיניו. כנראה תפס לאחר מעשה זה, ששיטת החינוך שלו עם בניו, שאחז בה כל ימיו, היא גרועה מאד, וצריכים לשנותה.

את כוחה וגבורתה של האמונה התמה של זקני ראיתי בימים הנוראים ההם, כשנקטף ממנו בנו־יחידו זה בדמי ימיו. הוא קם מישיבת

„שבעה" כאמור, וחזר לביתו בערב־שבת לפנות ערב. בבית כבר ידעו על־ידי שליח־גוי, שלייב מת. זקני, תיכף כשנכנס, מבלי אומר ודברים, ציוה להדליק נרות של שבת, כדרכו לומר בכל ערב־שבת עם חשכה „הדליקו את הנר", כדין המשנה, והלך לבית־הכנסת להתפלל, כמנהגו, וקידש על היין, ועד מוצאי־שבת לא הזכיר לא הוא ולא אחד מבני הבית את שם לייב, ומשעשה „הבדלה" נפתח לו מעין של דמעות ממש, והיללות והצעקות של כל בני־הבית עלו עד לב השמים. כל בני העיר באו לנחמו, והבית היה מלא מפה לפה מקוננים ומנחמים. באותה שעה נזדמן לשעביז גם זקני מחרסוז, שבא לבקרו, והוא השתומם מאד על זקני שהוא מרעיש עולמות. תמה ואמר: איני יודע מה כל הצעקה? גם אצלי מת בני בילדותו ואיננו מקונן עליו, כי מה לי שיש לי בן כאן בעולם הזה ומה לי שיש לי בן שם, כלומר בעולם האמת! עד כדי כך הגיעה האמונה הפשוטה והתמימה של זקני הדור ההוא. אשרי הדור שככה לו! אשרי הדור שה' אלוהיו הולך לפניו להראות לו את דרך החיים!

אני מאמין בשיטה זו, שהרשמים שאדם מקבל בילדותו יש להם השפעה יסודית על התפתחות האדם בבגרותו ונקלטים בו לעולם, ואף כי יזקין לא יסור מהם. כשאני מביט כעת לאחור ושוקל את אופן החינוך שקיבלתי בילדותי ומידת־השפעתו עלי לאחר שגדלתי, אני רואה, שאני נמצאתי כל ימי חיי תחת ההשפעה של הימים ההם, והיחסים אלי אז מצד מחנכי השפיעו עלי הרבה ועל דרך התפתחותי ותכונות־נפשי בימי בגרותי. ההכנעה שלי לדודי לייב, שנגזרה עלי בזרוע בילדותי, אף־על־פי שידעתי כי אני עולה עליו בכשרונותי ובלמדנותי, פיתחה בקרבי תסביך־השפלות ומידת הענוה היתירה ועמה הביישנות בפני אנשים אף הקטנים ממני, שלא הגיעו לקרסולי. המלחמה התמידית, שהיתה לי בין הכרת־ערך־עצמי ובין ההשתעבדות לרצון זר החזק ממני, החלישה בקרבי את העוז והביטחון בכח עצמי בכל ימי חיי. חסר לי כוח ההכרעה בנוגע לחיים המעשיים. פעמים רבות אני נוטה לכאן ולכאן ואיני יכול להחליט בבטחון גמור באיזו דרך ללכת. ואף כשאני מתאזר בגבורה ומקבל החלטה תקיפה, כשמגיע הדבר לידי מעשה אני מתחיל שוב לפקפק וחסר בי הכוח להוציאו לפועל בלי היסוסים.

כמו־כן, על־ידי־זה שהייתי כל ימי ילדותי תלוי באיש בעל מרץ חזק כזקני, הנני נוטה להיות תלוי בדעת אחרים ולשמוע לעצת זרים, אף־על־פי שמרגיש אני, כי עצתם היא עצה נבערה. מטעם זה קיבלתי כמה פעמים החלטה גמורה ואמרתי לנפשי: אני אעשה מה שאני רוצה לעשות; מכל מקום כשמגיע הדבר לידי מעשה אין לי כוח להתנגד לקרובים אלי שמשיאים לי עצה אחרת. כשאני מעביר לנגד עיני את דרגות־חיי, אני רואה שאותן דרגות שנתנו לי ספוק־נפש ושביעת־רצון היו הללו שהגעתי אליהן על־ידי החלטתי־אני, כשלא שאלתי בעצתו של מי שהוא. ואפשר שיש בי מזיגה של ירושות שונות, ירושה של סבלנות ומדת ענוה יתירה מצד האב וירושה של תקיפות ועמידה־על־הדעת מצד זקני. ושני הכוחות הללו לא נתמזגו בי מזיגה גמורה, אלא לפעמים מתחזק כוח זה ולפעמים כוח זה, זה מושך אותי לכאן וזה מושך אותי לכאן, ונמצא אני נתון כאילו בין שני מגנטים.

מטבעי מאמין אני באנשים, ואף כשאני יודע את טבעם ויצרם הרע אני דן אותם לכף זכות ואני מקבלם כמו שהם. כמה פעמים רימו אותי אנשים בתכלית הרמאות, ואף־על־פי־כן מחלתי להם בלבי, כשנודע לי, שכך טבעם, שהם רמאים מטבעם. אני מתרגז רק כשאני מכיר בטבעם הרע, ויותר משאני מתרגז עליהם אני מתרגז עלי, למה לא הכרתי בטבעם הרע. אבל משהכרתי את טבעם שוב לא איכפת לי כלום, כי מביט אני עליהם כעל בעלי־חיים שיש להם תכונות מזיקות, ושצריך אדם להיזהר מפניהם, אבל אין לו שנאה עליהם. כלום יש לו לאדם שנאה לכלב מזיק? הדבר המרגיזני ביותר הוא בגידת־רע, כשאוהב נהפך לאויב. דבר זה איני יכול למחול לעולם ונוטר אני שנאה לאיש כזה כל ימי חיי.

פרשת השדוכים וחתונתי

התחילה פרשת השידוכים — כפי שהיו רגילים מליצי־הדור המשכילים לקרוא על תקופה זו את הפסוק „כי קרא עלי מועד לשבור בחורי". הציעו לפני, כלומר לפני הורי, שידוכים שונים — עם רבנים, עם עשירים, עם מיוחסים, עם נדוניא ובלי נדוניא, מכל המינים. אבי, שהיה תמיד מתגדר ביחוסו, נתן עיניו ביחוס משפחה. לעומת זה היתה אמי נוטה לבעלי־ממון, כי ידעה יפה את צער העניות. זקני היה נוטה לכאן ולכאן. זכורני, פעם בא איזה „מחותן" עם מלמד־בוחן, והעמידני פשוט על המבחן, כתינוק של בית רבן. בהיות שהיה חריף מפולפל, המציא בפלפולו איזו שאלות משונות, בדרך „אם תמצא לומר", בהלכות איסור והיתר שביורה־דעה, מפני שאותו מחותן, שהיה בעל־בית תקיף בעירה קטנה ועשיר, רצה דווקא בחתן שיהיה נוסף על השכלתו גם ראוי להוראה, כדי שתהיה אימתו על הרב שבקהילתו. מאת הבוחן יצאתי כמעט בשלום. אבל המחותן עצמו, שהיה חצי־משכיל, לא נתקררה דעתו מידיעותי בגפ"ת ופוסקים בלבד, ורצה לזכות במציאה בעד הנדוניא הגדולה שלו, וביקש שהחתן יהיה עם כל המעלות וימצא חן בעיני אלוהים ואדם. ובכן הציע לפני, לא פחות ולא יותר, שאחבר, בנוכחותו דווקא, שלשה שירים בשלש שפות — עברית, רוסית וגרמנית. לאחר שהזעתי כמה שעות, עשיתי את מה שנגזר עלי, והוא לקח את השירים ושמם בכיסו והלך לו. אחר כך שמעתי מן השדכן, שהמחותן הראה את „שירי" למשכילים שונים, והם, כנראה, הוציאו עליהם גזר־דין לרעה — וכמובן, שכבר לא זכיתי לראות את הכלה לעולם.

סוף הדבר היה, כי שמואל רפאל (שהזכרתי לעיל), שנעשה אחר־כך גיסי, ושהיה בן־בית אצל זקני ואמי ושכבר שם עיניו בי כחתן טוב לאחותו, הציע בעצמו את השידוך עם אחותו לי וגם להורי. לאחר שנפגשתי

עם הכלה מצא השידוך חן בעיני, וגם הורי אמרו לדבק טוב, ונעשיתי חתן למזל.

חותני, שהיה מחשובי הקהילה בדרויא, היה איש אמיד ולמדן וגם מיוחס ומתנגד עקשן. הכלה היתה בת־הזקונים שלו, ולעת זקנתו היתה היא נושאת־ונותנת בתוך חנות־האריגים הגדולה שלו, שנמסרה לה בתור נדוניא שלה נוסף על סכום מסוים של כסף מזומן. לפי התנאים הייתי צריך לעבור אחר החתונה לדרויא, ולהיות סמוך על שלחן חותני, כנהוג, ולקבל לידי את עסק־החנות. וכך הווה.

דרויא היתה עיר של חכמים וסופרים. היא היתה מפורסמת בבית־הכנסת העתיק שלה, שבו היה טמון, תחת אבני היסוד, לפי מסורת זקני־הדור, „טשאַרטער" מן הפריץ בעל־העיר שהיהודים הם חפשיים ממסים וארנוניות. השם „דרויער שכל" היה מפורסם בכל ערי־התחום, ומרגלא בפי אנשים: „מה אתה רוצה — שאביא לך ‚דרויער שכל' להשבע שבועת־אמונים להתמדה והשכלה?" — ההשכלה לא רק שלא היתה נרדפת שם אלא שאף היתה מכובדת על הבריות. דרויא היתה עיר־מולדתו של אבי־אבי־זקני הגאון ר' גרשון משקלוב, שמשפחת אבי־זקני היתה מתפארת בו, והוא היה קרובו של הגאון מווילנא. האגדה מספרת, שכשר' גרשון בא לפני הגאון קרובו, אמר הגאון לאשתו הרבנית, שתכבד את הקרוב „הלמדן מדרויא" בכוס קפה.

שם נפגשתי עם הבחור בן־גילי א ל ת ר ד ר ו י אַ נ ו ב, שהיה כבר אז ידוע בכינויו הספרותי „אבגד האדרעי". הוא היה בנו של רב הקהילה, ר' פסח געציל, שלא היה מקבל שום שכירות בעד רבנותו, כי לא היה זקוק לכך, מפני שאשתו הרבנית היתה בעלת חנות־של־ברזל, שהיתה מספקת לו את כל צרכי פרנסתו בכבוד. אירע הדבר שבדרויא היה יושב תלמיד־חכם אחד, בנו של אחד הרבנים הגדולים, והוא עשה קהילה לעצמו ושימש בה ברבנות נגד חזקת הרב דמתא. התעוררה מחלוקת, וכמה רבנים גדולים פסלו את רבנותו של הרב החדש מטעם „השגת גבול". יצא כך שחותני היה דווקא לצד הרב החדש, וכמובן רצה שגם חתנו יהיה על צדו. אבל מפני שהתרועעתי עם אלתר דרויאנוב הייתי ממילא מחסידיו של אביו. וזו היתה תחילת תרעומתו של חותני עלי, שגרמה לכמה חיכוכים בינינו, כי בלאו הכי כבר נפסלתי בעיניו, מחמת השכלתי והנהגתי החפשית־במקצת.

דרויאנוב היה מחסידיו של טולסטוי וגם היתה לו ידיעה רחבה בספרות הגרמנית, ואתו יחד התחלתי לקרוא את שפינוזה, ביחוד את „המסכת התיאולוגית־הפוליטית" שלו, ולאחר הקריאה היינו משוחחים ומתפלפלים הרבה על שפינוזה ויחסו ליהדות.

היה בדרויא עוד אברך משכיל בשם ווייצמאן, שהיה חתן, הדר בבית חמיו הגס וההמוני, וגם אשתו של אותו אברך היתה גסה ומגוולת. לו היה מוח גאוני. הוא היה בקי בכל חדרי־התורה, כאחד הלמדנים המופלגים ביותר, ונוסף לזה היה גם מתימטיקן גדול ובעל השכלה עמוקה. הוא היה אוהב לבלות את זמנו במשחק האישקוקי, שבדרויא היו כמה מומחים לכך, שהיו מבלים במשחק זה כל ימיהם. הוא ודרויאנוב ואני היינו כ„חוט המשולש" — והרבה נהניתי מחברתם.

דרויאנוב היה רוב ימיו עוסק בחנות־הברזל של אמו, שהיתה אשה פקחית ובעלת־מרץ ועסקנית גדולה בכל מוסדות־הצדקה שבעיר, והיתה מתפארת בבנה. שאיפתו של דרויאנוב באותו זמן היתה להתכונן בתור „אכסטרן" לבחינות של תעודת־בגרות. אבל לפי טבעו קשה היה לו להצטמצם במסגרת־הלימודים של בית־ספר תיכוני. הוא היה איש חי ואוהב־חברה ולא יכול לצמצם את עצמו בד' אמות של הלכה.

שתי תכונות ניגודיות היו מתרוצצות בקרבו — אחת משכה אותו אל חיי־החברה ואל העסקים, ואחת משכה אותו אל בית־המדרש. בדרך כלל היה אוהב את הבריות ואהוב עליהן, ואף־על־פי כן היה בעל דעה תקיפה ולא חש לדעת־הקהל. גם בבית אביו הרב התנהג בקלות־ראש, ואימת־הבריות לא היתה מוטלת עליו. גם דרויאנוב היה יכול להיות אחד מן הכוכבים הנופלים שבין משכילי הדור, כרבים מהם שנשארו קבורים בחנויותיהם בעירות הקטנות ועמם מתה חכמתם, לולא שאירע לו נס ונשרפה חנותו ויצא נקי מנכסיו. ודווקא באותה שעה נתפנה מקום המזכיר, זלמן עפשטיין, בועד חובבי־ציון, שאני הייתי אז אחד מחבריו, והצעתי את דרויאנוב למזכיר הועד והצעתי נתקבלה והבאתיו אל ביתי והצגתיו לפני חכמי אודיסה, וכך יצא לאור העולם ונעשה מה שנעשה.

ישיבתי בבית חותני נעשתה יותר ויותר קשה עלי. חותני, שהיה איש־מעשה, ראה כבר, שאינני מסוגל להיות סוחר טוב ושכל תקוותו לראות אותי בתור יורש בית־מסחרו אחריו נכזבה. מזלי הטוב גרם לי שהייתי ביש־גדא והפכתי תמיד את קערת החנות על פיה, שאלמלא כן

הייתי נשאר כל ימי חנוני־משכיל בדרויא. ישיבתי בבית־חותני נעשתה קשה יותר ויותר, כי בינתיים בא גם אחד מבניו של חותני שהיה מתגורר באמריקה וכבר התיאשו מבואו, וכשבא התחיל לטעון שהוא היורש ולא אחותו, והתחיל ריב־משפחה, שלא יכולתי לסבול, והתחלתי לדבר על לב אשתי לעזוב את המסחר ולשוב לשקי ולתעניתי, כלומר לבית־המדרש ולהכין את עצמי לרבנות או לאיזה מקצוע חפשי שהוא. אבל אשתי, שהיתה בעלת־מעשה, הסכימה לכל רעיונותי ותכניותי בקושי, כי התיחסה אליהם כאל דמיונות־שוא. אולם אני התעקשתי, ואף־על־פי שהיתה קשה עלי פרידתי מאשתי הצעירה, הוחלט אצל המשפחה לאחר משא־ומתן ארוך, על־פי עצת זקני, שאלך לקובנה ללמוד שם בישיבת־הפרושים הידועה של ר׳ יצחק אלחנן.

נשאר בזכרוני אינצידנט קטן, שקרה בשעת חתונתי. החופה שלי היתה ביום ששי, וכנהוג סדרו סעודת־הנישואין במוצאי שבת. אני וכל המחותנים מצד החתן התאכסנו אצל מחותן אחד מקרובי הכלה, שביתו היה רחוק ממקום הסעודה. אירע כך, שכל המחותנים הלכו לבית־החתונה, ששם היתה השמחה, ואותי שכחו ועזבו בבית לבדי. כמובן, שלא יכולתי ללכת לבדי ולשאול את אנשי המקום, שיראו לי היכן החתונה שלי. זכורני, שבכיתי כילד בדמעות־שליש עד שנרדמתי. בחצות־הלילה, לאחר שערכו את השולחנות לסעודה, ראו המחותנים, שהחתן איננו, ושלחו אחרי „שרים רבים ונכבדים״. אבל אני הייתי מאד מרוגז ומאיצתי ללכת עד שבאו המחותנים ופייסוני.

קודם שנסעתי לקובנה נסעתי לזקני לשעביז לחג־הפסח. זקני הציע לפני, שאדרוש דרשה בבית־המדרש בשבת הגדול. מעולם לא דרשתי ולא ידעתי מה לדרוש, ובהיותי מטבעי ביישן סירבתי לקבל את הצעתו. אבל הוא האמין בי, וכפי שהוא עצמו היה דרשן מובהק והיו לו כמה ספרי־דרוש, נתן לי חצי־תריסר ספרי־דרוש, שאחבר על־פיהם איזה דרוש לפסח. אבל כשהתחלתי לעיין בהם לא מצאתי אף באחד מהם איזה רעיון שימשוך את לבי. ומכל־שכן שלא הייתי יכול לחזור על דרשות בלות, המתובלות בשברי־פסוקים. הנחתי את כל הספרים הצדה ונמלכתי בדעתי וחיברתי דרשה משלי, שתהיה מתאימה לרוח הזמן. נושא הדרשה היה ה״עצמות

היבשות" של יחזקאל, הפטרת שבת של חוה"מ פסח. הרעיון שהונח ביסוד הדרשה היה תחית הלאום ברוח חיבת־ציון, שהתחילה לפעם בלבות משכילי־הדור, אבל בהיות שלא עלה על דעתי להעלות את הדברים על הנייר, ואף לא בראשי־פרקים, לא היה לי שום מושג על מידת־הזמן שהדרשה תתפוס, והייתי חושש שמא אספיק להרצות את רעיונותי במשך רגעים מועטים — ועלי יהיה לרדת מן הבימה ואהיה לצחוק בעיני הבריות. וכפי שלפני החגים אין אנשים מצויים בבתי־הכנסיות, נכנסתי פעם בחשאי, כשאיש לא היה שם, וסגרתי את הדלת אחרי ועליתי על הבימה ונסיתי לדרוש את הדרשה בפני עצמי, מעין „חזרה כללית" לפני „הצגת־הבכורה", כביכול. אבל משעליתי על הבימה והוצאתי מפי את המלה הראשונה „רבותי" וההד נתגלגל בכל פנות בית־הכנסת אחזוני פחד ורעדה, וברחתי בבהלה מבית־הכנסת ובאתי לזקני ואמרתי לו, שבשום אופן לא אדרוש. אולם הוא, שהיה, כידוע, עקשן גדול, אמר לי בתוקף: דרוש תדרוש, ואל תפחד. ובשבת הגדול לאחר תפילת־שחרית צוה זקני לשמש להכריז שאחר־הצהרים אדרוש לפני הקהל. כששמעתי את ההכרזה פקו ברכי וכמעט שנפלתי ארצה מרוב פחד והתחמקתי מבית־הכנסת ומן האנשים שהקיפוני בשאלות על טיב דרשתי.

כל היום הייתי מבולבל וכמעט שחפצתי לברוח מן העיר, ובלבי התפללתי לאלהים, שיתרחש איזה נס מן השמים או שתתחולל מהומה או שרפה או מגפה בעיר — והדרשה תתבטל. אבל שום נס לא אירע — ושעת־הדרשה הגיעה ועליתי על הבימה במורך־לב. אבל מיד כשעליתי חלף־עבר הפחד מלבי וכאילו לא הכרתי את פני האנשים הידועים לי. דרשתי בהתלהבות שלש שעות רצופות, עד שזקני תפס בטליתי ואמר לי: די, כבר הגיע הזמן להפסיק. וירדתי מעל הבימה ברגש־נצחון, וכל הקהל, לרבות זקני, הקיפוני והללוני בפני ובקשוני לגמור את הדרשה בימי החג — וכך הווה, שהמשכתי את דרשתי זו כל ימי החג. דרשה זו, שמתחילה פקפקתי אם תימשך יותר מרגעים אחדים, כמעט ששימשה יסוד לכל דרשותי שדרשתי אחר כך בקובנה.

בקובנה

לאחר כמה התיעצויות משפחתיות החלטתי להשאיר את אשתי עם הבת הבכירה שנולדה לנו בבית אביה בדרויא, למרות הפצרת הורי, שהיא תעבור לביתם בשעבוז, ואני נסעתי לבדי לקובנה, כי הודיעו לי משם, שבישיבת הפרושים אינם מקבלים משפחות וגם לא בחורים־רווקים. אגב היה מעשה בשעה שהייתי שם, שרווק אחד התחפש לנשוי והיה מתעטף בטלית כדרך־הנשואים. וכשנודע הדבר גרשוהו משם. ביאתי לקובנה חלה ממש בזמן המלחמה עם בעלי־המוסר, כעין בין מלכא למלכא, כשפיטרו מהנהלת הישיבה את מנהיג בעלי־המוסר ר׳ יצחק בלאזער, שהיה ידוע בשם ר׳ איציל פעטערבורגער, כלומר שהיה רב בפעטערבורג והוא יסד ישיבת־מוסר לעצמו בסלובודקה. אגב, מספרים על ר׳ איציל זה, שהיה בא מזמן לזמן בימות הקיץ להינפש בצארסקאיה־סעלאָ (כלומר בכפר־המלך) נאות־הקיץ של הצארים הרוסיים. פעם אחת ראה מרחוק את הצאר אלכסנדר השלישי, וכפי שעל־פי דין היה צריך לברך ברכת המלך והוא רצה להסתכל בשעת מעשה בפניו, כדי שלא תהיה חלילה ברכה לבטלה, רץ דרך שורות החיילים להסתכל בפני הצאר. נעשתה בהלה ותפסוהו ושאלוהו לשמו ולמעשהו, וכפי שלא ידע לדבר רוסית, ענה: אני ממשפחת הצאר — במקום להגיד שיש לו רשיון לדור בכפר־המלך. כשהודיעו את תשובתו אל הצאר אמר בהלצה: אני לא ידעתי, שמשפחתנו נתעשרה ביהודי אחד...

כשפרצה המלחמה נגד בעלי־המוסר ומנהיגם ר׳ איציל, שהוכרח להתפטר מהנהלת ישיבת־הפרושים, נמסרה ההנהלה לחתנו של ר׳ יצחק אלחנן, ה׳ ס ו ל צ א ו ו ס ק י׳, שהיה כבר אלמן מאשתו, היא בתו של ר׳ יצחק אלחנן. סולצאווסקי היה איש גס וקשה כברזל וגם לא היה למדן גדול. וגם קודם לכן היה סוחר שלא היה לו עסק ברבנות. בעצם

היתה ההנהלה שלו רק אַדמיניסטראטיבית בלבד, ועיקר מעשהו היה לקבל את האברכים שבאו ללמוד בישיבת הפרושים ולתמוך בהם כפי מדרגתם. כפי שהוא בעצמו לא היה בר־הכי שיכול לעמוד על אפיו של האברך המתקבל, היה נוהג לשאול בעצת מקורביו, שהיו כעין כנופיא מסביב לו והיו יועציו ומשרתיו. באופן רשמי היה ממונה על ההתקבלות לישיבה הרב ר׳ משה דנישווסקי מסלובודקה, שהיה מעמיד לבחינה את האברכים, אם הם ראויים להתקבל בישיבה. ולאחר שסולצאווסקי היה מקבל פתקא מהרב הבוחן הזה, שפלוני ראוי להתקבל בישיבת־הפרושים, היה סולצאווסקי מחליט על סכום התמיכה שהאברך צריך לקבל. ואף־על־פי כן היה סולצאווסקי דן יחידי ולא התחשב הרבה בדעת הרב דנישווסקי, כי בידיו מסר ר׳ יצחק אלחנן את כל ההנהלה של הישיבה.

ר׳ איציל ומקורביו, אף־על־פי שבאופן רשמי נסתלקו מההנהלה, מכל מקום השאירו נמושות מבעלי־המוסר, שהיו מקושרים באיזה אופן שהוא עם ישיבת־הפרושים, ושסולצאָווסקי בעצמו עם כל תקיפותו לא היה יכול להיפטר מהם, והם רקמו בסתר תחבולות נגדו בין האברכים ובין בעלי־הבתים המקורבים למוסד.

אחד מן הממונים על ההנהלה היה ידוע בשם ר׳ יהושע׳לע. עיקר תפקידו היה, שכשנתקבל אברך היה ממציא לו דירה ומקום־אוכל וכדומה. כל זה היה עושה בגלוי, אבל בסתר היה מעין בלש מטעם בעלי־המוסר. ואיבה תמידית היתה בין סולצאָווסקי ור׳ יהושע׳לע זה, שהיה קורא לו „יהושע׳קע״, אבל כנראה לא היה יכול להיפטר ממנו. סולצאָווסקי היה מדבר לשון־הרע על ר׳ יהושע זה בגלוי, ור׳ יהושע׳לע היה מדבר לשון הרע על סולצאָווסקי ברמזים, כי סוף־סוף היתה אימתו עליו.

מיד כשבאתי לקובנה, עוד לפני שנתקבלתי בישיבה, בא אלי ר׳ יהושע׳לע והציג את עצמו: אני ר׳ יהושע׳לע ומוכן אני לשרתך — להמציא לך דירה וכל צרכיך. כששאלתיו, שמא לא אתקבל בישיבה? ענה לי בחנופה: קלסתר־פניך מעיד עליך שאתה ראוי לאותה איצטלא.

ר׳ יהושע׳לע זה היה בעל גוף שמן ופנים סגלגלים אדומים כאש לוהטת ולסתות עבות ומזיעות ומצח רחב. בדרך כלל הביעו פניו פקחות וערמומיות, והיה מדבר תמיד בחצאי־מלים וברמזים. הדבר הראשון שסיפר לי תיכף כשנפגש עמדי היה, שהוא פרוש מאשתו המרשעת והמורדת. הוא

מסר לי את הסדר הנהוג בהתקבלות לישיבה, כפי שסיפרתי לעיל, וגם רמז לי שידבר עלי טובות לפני סולצאַווסקי.

פעם אחת כמעט שהייתי, שלא מדעת, שליח לדבר־עבירה של ר' יהושע'לע, שרצה על ידי לתפוס בעבירה את סולצאַווסקי. זה היה לאחר שכבר נתפרסמתי בחוגי הפרושים, וסולצאַווסקי היה מכבדני. פעם אחת בלילה, בשעה מאוחרת, בא אלי ר' יהושע'לע בבהלה ואמר לי: לך מיד לסולצאַווסקי — הוא צריך לך. ר' יהושע'לע הלך עמי לביתו של סולצאַווסקי. באנו ודפקנו בדלת — ואין פותח. חשבתי שמא בעל־הבית ישן ורציתי לחזור. אבל ר' יהושע'לע האיץ בי לדפוק בחזקה מחמת דחיפות הענין. לאחר כמה דפיקות נפתחה הדלת ונכנסתי, ומצאתי את סולצאַווסקי מבוהל, מלובש לחצאין ועל השולחן מפוזרים ניירות ותעודות שונים, כאילו חיפוש היה כאן. פניתי כה וכה וראיתי, שבינתיים התחמק ר' יהושע'לע. סולצאַווסקי התנצל לפני על שלא פתח את הדלת מיד, כי הוא היה פזור־נפש מתוך חיפוש של תעודה חשובה שאבדה לו. אף אני נתבלבלתי ושאלתיו לשם מה קרא לי, ענה לי: לא היו דברים מעולם. באתי במבוכה ואמרתי לו, הלא הוא ר' יהושע'לע קרא לי בשמך ואמר לי, שענין דחוף כאן. על זה מלמל סולצאַווסקי בכעס־עצור: אוי, יהושע'קעלע ימח שמו! ופטרני לשלום. הדבר היה תמוה בעיני ולמחרת בבוקר שאלתי את ר' יהושע'קע, מה היו דברים בגו. על זה ענה לי, חציו ברמזים וחציו בקריצות־עין: הגרושה היתה שם. איזו גרושה? — שאלתי לתומי. — מה? — ענה לי — וכי אינך יודע את הגרושה הדרה בחצרו ויוצאת ונכנסת אצלו בלילות?

לאחר שנבחנתי אצל הרב מסלובודקה והבאתי לסולצאַווסקי את הפתקא של הרב, דחה אותי סולצאַווסקי מיד בפנים זעומים ואמר לי, שאי־אפשר לי להתקבל לכולל־הפרושים וליהנות מהתמיכה הנהוגה אלא לאחר חצי־שנה, כי הלא המוסד הודיע כבר בעתונים, שכל אברך הרוצה להתקבל לכולל־הפרושים עליו להודיע על כך חצי שנה מראש. על טענתי, שזקני כבר כתב להם על ביאתי, אמר שאינו זוכר את זאת — והפסיק את דיבורו עמדי. סיפרתי את הדברים לר' יהושע'קע, שהתאמר להיות ידידי ונתן לי עצה ללכת להתאונן לפני ר' איציל בלאזער. הלכתי אליו, ומצאתיו יושב שקוע במחשבות. הוא היה גבה קומה ובעל זקן צהוב ופנים ארוכים. לתמהוני היה קלסתר פניו דומה יותר לזה של סוחר מן השוק

מאשר לשל תלמיד־חכם מובהק המפורסם לגאון ומנהיג הדור. כששאלני, מי אני ולשם מה באתי, סיפרתי לו את המאורע — ועל זה לא ענה לי כלום והשתקע שוב במחשבותיו. כששאלתיו, מה עלי לעשות, היתה כל תשובתו מין נהימה מקוטעת „ ה ו ם ". נסיתי להיכנס עמו באיזו שיחה שהיא, אבל יותר מאותו „הום" לא זכיתי לשמוע ממנו כלום. התאזרתי עוז ואמרתי לפניו איזה דבר־תורה — ואף על כך לא זכיתי להוציא מפיו יותר מאותה נהימה מקוטעת. יצאתי ממנו בפחי־נפש. פעם שניה נפגשתי עם ר' איציל בחודש אלול, ואז לא זכיתי להוציא מפיו אף אותה נהימה מקוטעת, כי במשך כל החודש אלול עד לאחר יום־הכפורים לא היה מדבר כלל עם שום בן־אדם. פעם שלישית נפגשתי עמו ברכבת במסילת־הברזל בין קובנה לווילנא וישבו עמו על ספסל אחד כמה יהודים שדיברו בעניני דעלמא ואף הוא השתתף בשיחה. מולנו ישב צעיר אחד שתקן. פתאום התרומם ר' איציל ממקומו לצאת למסדרון ובצאתו רמז לי שאצא אחריו. יצאתי מיד אחריו, לפי שחשבתי, שבודאי יש לו דבר סתר אלי, שלא רצה להשמיע בפני החבורה. ר' איציל הסתכל סביביו ושאלני בלחישה, אם אני הרגשתי בפני אותו הבחור, שזקנו גזוז במספריים.

לכולל הפרושים לא היה בית־קבוע כדרך כל הישיבות, אלא שהפרושים, כפי שהיו נוהגים לקרוא לאברכי־הכולל, היו מפוזרים בכל בתי־המדרש שבעיר, והיו עוסקים בלימודם כל אחד לבדו וביחידות, ולא היה עליהם שום משגיח על סדר לימודם. בתי־המדרש שבעיר היו שונים — לפי מדרגת בעלי־הבתים בתורה ובחסידות ולפי מעמדם הכלכלי והחברותי. מהם היו אדוקים־ביותר ומהם היו נוטים להשכלה ולחפשיות. וגם ה„פרושים" היו מחולקים לפי מדרגותיהם והשקפותיהם. למשל, הללו שהיו נוטים לתנועת־ה„מוסר" היו לומדים בבית־המדרש הנאוויאזי, שנוסד על־ידי ר' ישראל סאלאנטער ושבעלי־הבתים שלו היו עדיין נוטים בצנעה לתנועת־המוסר אף לאחר שר' יצחק אלחנן נתן בה עינו לרעה. בבית־המדרש הישן, ששם היה מתפלל ה„רב", ר' יצחק אלחנן, היו יושבים ולומדים התלמידים המובהקים והמתמידים והאדוקים־ביותר, שהיו מקורבים לה„רב". לעומת זה, האברכים המשכילים־במקצת למדו בבית־המדרש החדש, שבו התפללו המשכילים והאינטליגנטים שבעיר. הגבאי הראשון של בית־המדרש החדש היה המשכיל המפורסם ר' איסר בר וואלף, שהיה ראש הקהלה והדרו היה

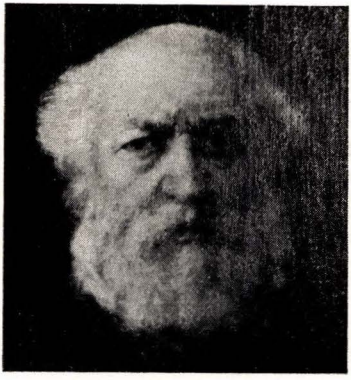
על פני כל העם — בין יהודים ובין נוצרים — וגם היה מקורב למלכות, וכל גדולי־העיר היו משכימים לפתחו. הוא למד עברית מפי מאפו בעצמו, והוא שנכנס בשעתו בעובי הקורה והשפיע על ר׳ יצחק אלחנן שימנע את הקנאים בווילקומיר מלהחרים את ליליינבלום. הגבאי השני היה מן המשכילים המפורסמים שבעיר. בין בעלי־הבתים המתפללים בבית־מדרש זה היו העשירים והמשכילים הידועים ממשפחות בראמסון, בלומנפלד, קארנובסקי, סולובייטשיק ועוד. מעלה יתירה היתה לו לאברך כשנתקבל בין הלומדים של בית־המדרש החדש, והיה בזה גם כבוד וגם תועלת חמרית, מפני שהאברכים הלומדים היו מקבלים תמיכה חלקית גם מבית־המדרש נוסף על התמיכה שקיבלו מן הכולל. וכל בית־מדרש שקופתו היתה עשירה היה גם נותן את תמיכתו ביד רחבה.

מכל מקום הסכים סולצאָוסקי, כפי שהודיע לי ר׳ יהושע׳לע בשמו, שבינתיים, עד שתעבור חצי שנה, אוכל להסתפח על הלומדים בבית־המדרש החדש ולא יתנגד לכך אם יתנו לי איזו תמיכה מקופת בית־המדרש. אבל כשפניתי לגבאים הממונים על הקופה השיבו לי, שעל־פי תקנותיהם אין הם רשאים לתת תמיכה מקופתם לאברך אלא אם כן הוא גם מקבל תמיכה מקופת הכולל, כי מי שאינו מקבל תמיכה מקופת־הכולל ספק הוא אם הוא בכלל ראוי לאותה איצטלא. אף־על־פי־כן החלטתי לתפוס את מקומי בבית־המדרש החדש, שעל זה היה ממונה השמש הראשי, איש בעל הדרת־פנים ומשכיל־במקצת, ששמו היה ר׳ איצי׳לה, והיה מקפיד מאד שלא יקראו אותו בשם „שמש״ אלא בשם „מנהל״, וכך היה גם מציג את עצמו: „אני ר׳ איצי׳לה המנהל״. ואף הוא היה, כביכול, בוחן, דרך שיחה, בבית־המדרש החדש את האברכים הבאים ללמוד בבית־המדרש, אם הם בעלי־השכלה, כדי לדעת היכן לקבוע את מקומם בבית־המדרש, לפי כבודם הראוי להם.

שיחתו הראשונה אתי היתה מוסבה על השמות של ספרי־המחקר, כגון „מורה־נבוכים״, „הכוזרי״, „עיקרים״ וכדומה. ואגב היה גם הוא משמיע איזה פירוש בפסוק על דרך המושכל, שכבר, כפי שנודע לי אחר־כך, כל האברכים ידעו אותו על־פה. כמובן, שהאברכים חשבו לטוב להם להגיד לו, שפירושו הוא כפתור ופרח. הוא התענין ביחוד בחכמת הדרוש, ואיבה היתה בינו ובין מגיד הקהילה דקובנה, שדרשותיו לא מצאו חן בעיניו,

כי, לפי דעתו, לא היו לפי רוח הזמן. המגיד של הקהילה היה איש שמן בעל פנים סגלגלות ובעל כרס רחבה, והיתה לו חזקה לדרוש בכל בית־מדרש שבעיר בכל יום ובכל שעה שהיה רוצה. דרשותיו היו ריקות מאיזה רעיון, אבל היו לו כוח הדיבור וכוח הציור. ביחוד היה כוחו גדול בהספדים, ותיכף כשפתח את פיו התחיל לבכות — וכל הקהל אחריו. זכורני, בשעה שר' יצחק אלחנן ז"ל היה חולה מסוכן ונטה למות ונתאספו כל הקהל וטובי העיר להתפלל על החולה, עלה המגיד על הבימה ותומ"י התחיל לבכות וכל הקהל אחריו בכו בדמעות שליש, ואף אני לא יכולתי להתאפק מדמעות, אף־על־פי שלא אמר כלום ומה שאמר היו דברי שטות, אבל כוח גדול היה ביחוד בקולו ובניגונו העצב ובבכיותיו שהשפיעו על כל אדם, שאף אם אבן הוא נימוח. אגב, בשיחתו הראשונה אתי התענין לדעת אם יש לי ידיעה בחכמת־הדרוש. כשספרתי לו על־דבר המאורע עם דרשתי בשעביז לפני נסיעתי וגם מסרתי לו ראשי־פרקים מתוך דרשתי — שמצאה חן בעיניו — שאלתיו גם־כן, אם מרשים גם לאברכים לדרוש בבית־המדרש החדש. הוא ענה לי, שעדיין לא זכה שום אברך לדרוש בבית־המדרש החדש. בבתי־מדרש אחרים מרשים להם לאברכים לדרוש אבל כאן יש צורך לקבל על כך רשיון מיוחד מר' איסר בר וואלף בעצמו, כלומר שזהו כמעט מן הנמנע, כי מי יעיז להטריד את ר' איסר בר וואלף בעצמו בענינים כאלה? כששמעתי ממנו את הדבר הזה, שעל־פי רשיון מאת ר' איסר בר וואלף אפשר לדרוש בבית־המדרש, שמתי את נפשי בכפי והלכתי לר' איסר בר וואלף והצגתי את עצמי לפניו ובקשתיו שיתן לי רשיון לדרוש בבית־המדרש החדש בחג השבועות ובין מנחה למעריב. לאחר שיחה קצרה עמדי, שהסתובבה על „לשון קודש" וספרות חדשה — ובודאי ראה, שיש בי השכלה ידועה — נתן לי, בלי שום קושי, פתקא לר' איצי'לה המנהל, שיתנו לי לדרוש בשבועות בבית־המדרש. כשהבאתי את הפתקא לר' איצי'לה, נבהל מאד, כי לא חיכה לזה שאעיז לילך ישר לר' איסר, וכמובן הדביק מיד מודעה בבית־המדרש, שאני אדרוש בשעה פלונית. הידיעה הזאת משכה קהל רב, ודרשתי נמשכה שעה ארוכה, ובינתיים באו גם־כן חשובי בעלי־הבתים המשכילים לתפילת־מעריב, ודרשתי, שהיתה מתובלת בכמה רעיונות מודרניים וחדורה ברוח חיבת־ציון, מצאה חן בעיני כל הקהל, ומאז יצא שמי כאחד האברכים המשכילים בעיר, ורבים מבין בעלי־הבתים העשירים והמשכילים ביקשו את קרבתי והזמינוני לביתם

בשבתות ובחגים. כשהגיע הדבר לאזני סולצאווסקי שלח אחרי את ר' יהושע'לע ופייסני וקבע לי תמיכה ביד רחבה, וגם קופת בית־המדרש השתתפה בתמיכה, כדרכה. מאותו יום והלאה נעשיתי אצל סולצאווסקי „מיוחס" גדול. מצד שני גרם לי פרסומי ל„קנאת־סופרים" במידה גדושה מצד כמה אברכים שלמדו ביחד אתי, והם התיחסו אלי כאל זר, וכמעט שישבתי ביניהם כאל עקרבים.

ר' יצחק אלחנן ספקטור,
רב עדת קובנה

רב צעיר בשנת תרנ"ו,
בקבלו סמיכה לרבנות מר' יצחק אלחנן

הדסה קיסין־טשרנוביץ, רעיתו של רב צעיר
(נולדה תרל"ה־1875, נפטרה י"ג תמוז,
תש"ז־1947)

רב צעיר
בשנים הראשונות לישיבתו באודיסה

רב צעיר, עם חיים נחמן ביאליק,
(מתוך צילום של ישיבת אודיסה,
בשנת תר"ע—1910)

שמואל טשרנוביץ ("ספוג"),
אחיו של רב צעיר
(תר"מ-1880—תרפ"ט-1929)

רב צעיר בניו-יורק
תרפ"ט-1929

רב צעיר עם נכדתו, רינה, בת משה טשרנוביץ
בניו-יורק, תש"ד-1944

בכולל־הפרושים

ישיבת־הפרושים לא היתה דומה לשאר הישיבות שבעולם, שהיו להן ראשי־ישיבות ומשגיחים על סדר הלימודים על פי שיטה ידועה ועל פי תכנית מסוימת, אלא כל אחד למד כרצונו במקום שלבו חפץ ואיש לא השגיח עליו אם הוא בא לבית־המדרש או אינו בא, ואף־על־פי־כן היו האברכים באים, כרגיל, בשעות ידועות בכל יום לבית־המדרש ללמוד, כי היתה אימת איש על רעהו. עיקר הלימוד היה בפוסקים, כדי להגיע להוראה. הבחינות להוראה היו בחלק הראשון של „יורה־דעה" ובחלק ב' הלכות נדה, וחלק ראשון של „חושן־משפט". על ידיעת חלק ראשון של „חושן־משפט" הקפיד ר' יצחק אלחנן ביחוד, מפני שבזה היה עיקר גדולתו, ורוב ספריו היו במקצוע זה. פלא הדבר, שלא דרשו מאת המוסמכים־לרבנות ידיעה בסדרי גיטין וקידושין על פי „אבן־העזר". האברכים היו לומדים בפני עצמם עד שהיו בקיאים בספרים הנ"ל וזמן קבוע לא היה על־כך. ויש שישבו שנה־שנתיים ויש שישבו כמה שנים, וכשהרגישו בעצמם, שהם מוכנים להשיב על השאלות בבחינות־להוראה העמידו את עצמם להוראה. כפי שר' יצחק אלחנן בעצמו היה ידוע כבעל־מזג־טוב, שלא היה מקפיד בשאלות וכמעט שהיה שואל את כל נבחן אותן השאלות, שהיו ידועות לאברכים המקורבים אליו, העמידו לבוחן את הרב ר' משה דניי־שווסקי מסלובדקה, שהוא היה המסמיך הראשון ובלי סמיכתו לא היה ר' יצחק אלחנן נותן את סמיכתו לשום איש.

לאחר שנתברר לי סדר הלימודים הדרושים להתרת־הוראה, שהם „יורה־דעה" ו„חושן־משפט", מצאתי לי חבר אחד, שאף הוא רצה לחזור על „יורה־דעה", וקבענו לנו שיעורים ביחד. חזרנו על היורה־דעה עם ה„פרי־מגדים" והיינו בוחנים איש את רעהו בשאלות בדרך „אם תמצא לומר". חיבור ה„פרי־מגדים" אור וחושך משמשים בו בערבוביה. במקום

שאתה מוצא בפתיחותיו כללים הגיוניים מקיפים ביסודי איסור־והיתר, שאין כמוהם בשום ספר מספרי הפוסקים, שם אתה מוצא בו קטנות ודקדוקי עניות בפרטי־פרטים. ביחוד היה גופו מרתת מפני כל מלה ומלה שבבית־יוסף, אפילו מפני פליטת הקולמוס שבו. למשל, פעם נתחלפה לו לבית־יוסף, המלה „בשר" ב„חלב" בענין אכילת דגים בחלב. בתחילה הראה ה„פרי־מגדים" על טעות־סופרים זו, אבל לבסוף הוא אומר: „ומכיון שיצא הדבר מפי קולמוסו של בית־יוסף יש לחוש לדבר".

כפי שעיקרי ההלכות של „יורה־דעה" היו כבר ידועים לי מימי־ילדותי, התחלתי להתענין בסידור הענינים שב„יורה־דעה" ובתכניתו הכללית, כלומר במיתודולוגיה שלו וזו היתה תחילת מחקרי בתולדות ה„שלחן־ערוך", שהתחלתי לאחר־זמן לפרסם ב„השלוח".

קושי יותר גדול היה לי בלימוד ה„חושן־משפט" ובמפרשיו. ראיתי שאין בו שום סדר של כללים ופרטים, הנחות ומסקנות, אלא גבובי דינים בעלמא בלי כל סדר ובלי התחלה וסוף. התחלתי להרהר אחר מדותיו של מסדרו ולא יכולתי להסביר לי במה זכה השו"ע להתקבל כ„מורה־דרך" וכפוסק מקובל לרבנים ונצנץ בי הרעיון על הנחיצות לחקור את תולדות השו"ע והתפשטותו, כדי לברר איזו סיבות היסטוריות גרמו לפרסומו ולהתקבלותו, בשעה שיש כמה ספרי פוסקים העולים על השו"ע בסידורם ובהגיונם ובטוב־טעמם ובאופן הרצאתם.

וכדוגמה המוכיחה־ביותר חסרון הכללה כל שהיא בסידור השו"ע שימש לי תמיד סימן צ"ד ביו"ד המסמן „דין התוחב כף חולבת בקדרה של בשר", ואמרתי לעצמי: ומה יעשה הרב שאינו נבון עד כדי להבין דבר מתוך דבר, כשתבוא לפניו שאלה הפוכה, כלומר: התוחב כף של בשר בקדרה של חלב, הרי לא ידע כיצד לפסוק את הדין. כלום כך מסדרים כללי הלכות כדי שהלומד ידע מ ע צ מ ו ללמוד דבר מתוך דבר?

עוד קושי רב היה לי בלימוד ה„חושן־משפט" ובמפרשיו — שהיה כמעט לימוד חדש בשבילי, מפני התפצלות הפרטים שבו, שקשה לסכמם ולהעמידם על כללים מקיפים, מה שמכביד מאד על הזכרון. בא לידי באותו זמן ספר קטן מאת ר' יהודה אריה די מודינה על הזכרון, שמצא מאד חן בעיני, מפני שהוא מתאים ביחוד לדיני טוען־ונטען שב„חושן־משפט". שיטתו היא להפוך כל ענין מופשט לענין מוחשי, על־פי ציורים ממשיים. למשל, כשאדם מגיע למשנה „המניח את הכד ברשות הרבים

ובא אחר ונתקל בה ושברה פטור" — הוא צריך לצייר בדמיונו איש אחד ממכיריו, המחזיק כד בידו ומניח אותה ברחוב ואיש שני ממכיריו בא ונתקל בה ונפל, ושניהם באו אל רב פלוני הידוע, והרב פוסק שהוא פטור. כך סדרתי במוחי את כל עניני טוען־ונטען עם כל הטענות והתביעות והקנוניות שבהם וצירפתי אותם עם אנשים הידועים לי בטבעם ובאופן המשא־ומתן שלהם. וזה עזר לי הרבה לקלוט בזכרוני את עניני טוען־ונטען הסבוכים מאד.

ההתעסקות במשפטים של דיני־ישראל נתנה לי דחיפה להתענין בתורת־המשפטים בכלל ובדיני־רומי בפרט. בלימוד תורת־המשפטים הכללית עזר לי הרבה צעיר אחד, תלמיד הפקולטה המשפטית ממשפחת אריסון, והוא שהעניק לי ממיטב הספרות המשפטית. ביחוד התענינתי בהיסטוריה של המשפט הרומי ובפילוסופיה בכלל. הספר הראשון שפתח לי פתח בתורת המשפט הרומי היה חיבורו של היוריסטון הרוסי מורומצוב על תולדות המשפט הרומי. זוכרני, שהופתעתי מצד אחד מן הדמיון הרב שיש בין דיני ישראל לדיני רומי, ומן הצד השני, מדרכי־המחשבה השונים של שתי השיטות הללו. בעוד שבדיני־רומי יש הכללה, יסודי־משפט, היקף־רעיונות וכללים הבאים ללמד על כמה וכמה פרטים, בדיני ישראל יש רק פרטים ופרטי־פרטים בלי שום הכללה. ואף כשיש לפעמים במשנה הביטוי „זה הכלל" שואלת הגמרא „זה הכלל לאתויי מאי"? רעיון אחד לקח את לבבי, שאילו אפשר היה לעבד את דיני ישראל על יסודי השיטה של דיני־רומי, או לעשות מזיגה בין שתי השיטות, היו דיני־ישראל נעשים יותר מוסברים גם לאומות־העולם ואף היו משפיעים הרבה על המשפט הכללי. ומאותו זמן ואילך נסיתי לעשות השוואות בין דיני ישראל לדיני רומי, שלאחר זמן שימשו יסוד למחקרי בתולדות ההלכה. בתחילת עסקי בזה הייתי נוטה להנחת יוסט וכמה מחכמי ישראל ההולכים בעקבותיו, שדיני־ישראל מושפעים מדיני־רומי. אבל לאחר שנכנסתי ראשי ורובי במחקר זה ולאחר שהשוויתי כל המקומות בתלמוד שנזכר בהם הביטוי „בדיניהם" ו„בדינינו", לא מצאתי אף דין אחד, שמקורו הוא בדיני רומי. ואין צריך לומר, שהשיטה הכללית של דיני־ישראל היא שונה שינוי גמור ומוחלט מזו של דיני־רומי, ואילו היתה על דיני־ישראל השפעה כל שהיא מדיני־רומי, לא יתואר שלא תימצא אף משנה אחת שתהא בצורתה וביסודה דומה לזו של גאיום,

למשל, או של מישהו אחר מחכמי המשפט הרומי, שהיו בתקופת סידור המשנה.

אחת מתכניותי לעתיד לבוא היתה גם לתת את ה„קורפוס יוריס" בעברית, כדי שזה ישמש מדריך ומורה־דרך חדש לרבנים ולתלמידי־חכמים העוסקים בדינים ומשפטים של התלמוד ושיקנו להם ידיעה בדרך ההלכה של המשפטים. לתכלית זו התחלתי ללמוד את השפה הלטינית ובהמשך הזמן כבר היה לי משא־ומתן עם שטיבל בנידון זה, ואף הוא התענין בתרגום זה, אבל משום־מה נשתקע הדבר ונדחה מפני כמה הצעות ספרותיות אחרות שעלו לפני בימי נעורי ושלא הספיקה לי השעה להוציאן לעולם אל הפועל ונשארו בגדר מחשבות טובות שלא נצטרפו לידי מעשה.

בהיותי בקובנה התידדתי עם הרב ר' שמואל יעקב רבינוביץ, שהיה מפורסם אחר־כך בשם הרב מסופוצקין, ששם היתה משרת רבנותו, אולם מתחילה הוא היה רב באלעקסאָט, שמעבר לנהר ניעמאַן שבקובנה. הוא היה משכיל נסתר והיה נרדף על ידי „הלשכה השחורה" הידועה בגלל אהדתו לציונות. הייתי צריך לבקר אצלו בצנעה, כדי שלא תשלוט בי העין הרעה של הקנאים. הוא היה גדול בתורה ובחכמה וגם היה בעל מדות תרומיות. עם הרב הזה הייתי משוחח הרבה על־דבר תכניותי לעתיד ועל־דבר כל ספקותי ופקפוקי בלמודי. תחילת הכרתי עמו היתה מפני השמועה שנתפשטה, כי הוא עומד בקשרי־מכתבים עם אחד־העם; שמו של אחד־העם היה אז נישא על שפתי כל בקובנה והיו מהלכות עליו אגדות שונות שהוא יושב כל היום מעוטף בטלית ותפילין וספרי־מינים נושרים מתוך חיקו וכותב „מורה־נבוכים" חדש, ויש שהיו אומרים, כי הוא גלוח ומיסיונר ורוצה בשמד, לא פחות ולא יותר. כמה מן האברכים היו „לומדים" בחשאי את ה„פירורים" של אחד־העם שהתחילו להתפרסם אז, והיו מתפלפלים בדבריו כדי לדעת „מה הוא רוצה". ויש שהיו מדייקים בדבריו, כי הוא רוצה בתיקונים בדת, ויש שהיו אומרים: אין מה להתפלפל בדבריו, הוא רוצה פשוט בשמד. כשנתפשטה השמועה, שהרב מאלעקסאָט עומד אתו בחליפת־מכתבים החלטתי להתוודע אל הרב. בזמן הראשון לא היה חפץ להראות לי אף אחד ממכתביו של אחד־העם שהיו בידו. לאחר כמה הפצרות, שיראה לי לכל־הפחות כתב־ידו, הראה לי את שולי המכתב עם חתימתו המסולסלת. הרב ר' שמואל יעקב היה בעל נפש עדינה ופיוטית,

אבל בדרך־לימודו היה רב ככל הרבנים. כשהתחלתי לסדר את „קצור התלמוד" ופניתי אליו לשאול את חוות דעתו על הסידור, התנגד לזה ניגוד גמור, כאחד הרבנים האדוקים ביותר, בעוד שהרב קוק שיבח את הקיצור וראה בו תועלת מרובה לידיעת לימוד הגמרא.

כשהוציא הרב ר' שמואל יעקב לאחר זמן את ספר השאלות־ותשובות שלו לא ראיתי בו שום שינוי מכל ספרי־הפלפול האחרים, מלבד זה שהיה כותב בסגנון עברי יפה. כשנעשה ציוני בפרהסיא והיה ל„מורשה" של הציונים, לא היתה עליו יותר אימת הקנאים בקובנה ויצא בפומבי נגד ה„לשכה השחורה". אחי, שמואל ע"ה („ספוג"), נעשה המזכיר שלו והוא כתב מפיו את כל המכתבים הציוניים שעשו רושם בשעתם. הוא גם יצא בכמה מאמרים ב„המליץ" להוכיח את כשרות התנועה הציונית והתווכח עם מתנגדיה, וגם הוציא קובץ מאמרים על הציונות.

לאחר שנים התחיל לאסוף מכתבים מכמה רבנים על היתר הציונות וגם ממני, שהייתי כבר אז רב באודיסה, ביקש היתר זה, אבל בהיות שהשיבותי לו, כי אין הציונות זקוקה להיתר של מאה רבנים ואין צורך בהוכחות על זה, לא פירסם את מכתבי זה. הוא בא לאודיסה לאחת מן האסיפות הכלליות של חובבי־ציון והיה מתארח בביתי והייתי מאד מתענג על חברתו. מחמת יסורי־המשפחה שהיו לו, כי גם אשתו וגם בניו היו חולים מחלת־העצבים, וגם מפאת רדיפת הקנאים בקובנה, לא התרומם למדרגת פירסום והשפעה בחוגי־הציונים, כהרב ר' שמואל מוהליבר, למשל. וסופו שכוכבו ירד במהירות, כשם שעלה במהירות, והיה מוכרח לעזוב את סופוצקין ונתגלגל לאנגליה והיה שם רב בקהילה אחת (כמדומני במאנטשסטר) וכמעט שנשכח מן החיים. חבל על כוח ספרותי ומוסרי גדול, שהעם לא ידע כיצד להשתמש בו. אף הוא היה מן הכוכבים הנופלים משמי היהדות, שהולכים וכבים מבלי להשאיר להם זכר.

„אחד הרבנים המרגישים"

עם הפרושים שלמדו עשיתי רק מעט היכרות ומכל־שכן שלא התידדתי עמהם. בכלל היתה שורה בין האברכים איזו רוח רעה, רוח שנאה וקנאת־סופרים. כל אחד התנשא להיות הגדול מכל חבריו. רק לפרקים רחוקים דברו ביניהם דברי־תורה, מחמת חשש שמא מתוך השיחה יתברר, שאחד הוא למדן יותר־גדול מחברו — כאילו היתה רוח של בולשת שורה ביניהם, וכל אחד היה מביט אחרי חברו בחשד. ועיקר החשד היה שמא הוא מיוחס יותר אצל הממונים. מכל בני החבורה שנפגשתי עמהם שם, נשארו בזכרוני רק שנים־שלשה חברים, שהייתי קרוב אליהם ביותר. אחד מהם היה הרב תמרת, שנתפרסם אחר־כך בשם „אחד הרבנים המרגישים". בזמן שהיה בקובנה לא הצטיין בשום דבר משאר האברכים, ומטבעו היה מתבודד והתרחק מלשוחח עם האברכים. הוא היה לומד בבית־המדרש הישן, שנקרא בית־המדרש של הרב — דבר שהיה סימן לאדיקות יתירה, כפי שציינתי קודם. נזדמנתי עמו רק לפרקים רחוקים ולא הרגשתי בו דברים של שאר־רוח זולת שתיקתו המופלגת. לאחר שנים נתפרסם במאמריו הנלהבים נגד בעלי־המוסר ונגד האדוקים הקיצוניים בכלל. ביחוד היתה המלה „פרומקייט" מרגיזה אותו, כי הוא ראה בה רק צביעות, שקר ותנופה.

לשונו היתה חרב חדה ובהגיון חד ונוקב עד התהום הראה את התרמית ואת הזיוף שיש בבעלי „מצוות אנשים מלומדה". ממש כנביא מוכיח היה מכה אותם בשבט עברתו. שיטה מסוימת ביהדות לא היתה לו, אבל הוא בקש את היהדות הטהורה. ובעוד שהוא היה מכה בשבט עברתו את „בעלי־המוסר" היה הוא בעצמו בעל־מוסר אמתי. במכתביו הפרטיים אלי התבטא לפעמים בדברים חריפים, בוטים כמדקרות חרב, נגד היהדות היבשה, הפורמלית, שאין בה רוח. במכתב אחד אלי דיבר דברים חריפים

נגד התלמוד עצמו, שהדגיש את קיום המצוות המעשיות והמנהגים וויתר על התכלית המוסרית. הוא היה רב בעיר קטנה, מילייציץ, והיה מקבל בוודאי משכורת קטנה, והיה מתנהג במנהג מיוחד שלא כדרך הרבנים: לא היה הולך לבית־הכנסת להתפלל, והיה מתפלל ביחידות, ומכל השיעורים שלימד את בעלי־הבתים בחר רק את המשנה, כי היה אומר, שרק את המשנה צריך להשאיר מתוך התלמוד. כשהתחיל לפרסם את כתביו שבהם התנפל על ה„פרומאקעס" חברו עליו כמה רבנים מ„בעלי־המוסר" ורצו להחרימו וכתבו עליו כתב־פלסתר לעירו. אבל הוא ק ל ק ל את כל בני עדתו והם היו שומרים עליו, שלא יגעו בו לרעה. לפי השמועה הגין עליו הרב ר' הירשל, בנו של ר' יצחק אלחנן מקובנה, שיצא עם חבורת רבנים נגד „בעלי־המוסר" ואמרו שאי־אפשר למצוא בו פגם, כי הוא ירא־שמים ומתנהג בחסידות וגם למדן מופלג. הוא היה גם חברו של ביאַליק בוולוזין, לפני שבא לקובנה, והיה שייך לקבוצת חובבי־ציון, שיסד שם ביאליק, ואף עמד אתו בחליפת־מכתבים. כשהכין לדפוס אחד מקונטרסיו החריפים־ביותר, שכמובן לא היה יכול למצוא לו שום מו"ל, וגם היה מפחד, שמא בעלי ה„לשכה השחורה" יחרימו את החיבור, שלח אותו אל ביאליק, ואני עם ביאליק השגנו את האמצעים הכספיים להוציאו לאור. כשנתפנה מקום בישיבת־אודיסה בשביל מורה לתלמוד, ביקשתי למנות אותו למשרה זו, והזמנתיו לבוא לאודיסה. הוא בא לאודיסה והתארח בביתי. הצעתי לפניו, שילך לבקר את בעלי־הבתים, מפקחי הישיבה, כנימוס. על זה הודיע לי, שהוא לא ילך לשום איש, ומי שירצה לראות אותו יבוא אליו. לאחר כמה הפצרות מצדי ומצד ביאליק השפענו עליו, שיבקר לפחות את מנשה מרגלית בביתו, שבתור איש מורם ומראשי האינטליגנציה שבעיר, מן הנימוס הוא שהאורח יבקר אצלו. ובקושי גדול הסכים. אבל בהיות שהילוכו היה כדרך הרבנים מן הדור הישן, עם מטפחת מסביב לצואר, בלי צוארון ובלי עניבה, אמרתי לשמשי שילביש אותו בהידור, כנהוג באודיסה. הלכתי עמו למרגלית ושוחחנו שיחה ארוכה ומעניינת על היהדות העתיקה והחדשה שמצאה חן מאד בעיניו של מרגלית שהיה בעל מחשבות ורעיונות נעלים. גם כל מפקחי הישיבה, שהיו תלמידי־חכמים ותיקים, מצאו בו את האיש הראוי לאיצטלא זו, והחליטו למנותו כמורה בישיבה בשכר הגון מאד — אלפיים רובל לשנה — סכום שלא חלם עליו מימיו, אבל לתמהוני מיאן לקבל את הצעתנו. הוא שב מן הביקור אצל

מרגליות סר וזעף, וראשית דבר הסיר מצוארו בזעם את הצוארון ואת העניבה, והודיע לי שאף אם יתנו לו אלפי־אלפים לא ישאר בעיר הומיה וסואנת כזו, שאפשר להיות ניזוק בה על כל צעד ושעל מן ה„טראמווייס" והעגלות והמרכבות, והרגלים עלולות להישבר בגלל מרצפות־האבנים שבר־חובות, בעוד אשר אצלו בעיירה עונג הוא להתהלך על האדמה הרכה... למרות כל ההפצרות שהפצרנו בו, ביאליק ואני וכל המפקחים, שכולם ראו בו איש־המעלה ואציל־הרוח, התעקש וחזר לעיירתו, ומאז לא ראיתיו כל ימי חיי. הוא היה חובב־ציון ונספח אחר־כך לתנועה הציונית, אבל מאחד הקונגרסים חזר ונהפך למתנגד־לציונות וגם כתב אחר־כך מאמרים ברוח זו. אחי שמואל („ספוג") ע"ה היה אומר, שאסור היה לשלוח איש כזה לקונגרס, וניבא שישוב כמתנגד־לציונות. עיקר הדבר שלא מצא חן בעיניו הוא הלבוש החיצוני של הקונגרס — ה„פרלמנטריזם" והטכסים השונים והישיבה בגילוי־ראש — שהוא ראה בזה מין „ מ נ ה ג ע כ ו " ם" ומלאכותיות יתירה, דבר שהיה שונא תכלית ש נ א ה. אני עמדתי בחליפת־מכתבים עם הרב תמרת הרבה שנים, ומכתביו, שרובם נשמרים אצלי, מעניינים מאד במקוריותם ובעזות־דקדושה שלהם.

עלי להזכיר כאן עוד אברך אחד מן הישיבה דקובנה, שאינני יכול לשכוח אותו, מפני שסבלתי ממנו הרבה צרות. הוא היה חריף ומפולפל גדול, איש נלהב ובעל התפעלות רבה. הוא היה איש חי, מעורב עם כל הבריות, ידו בכל ויד כל בו, וידע את כל סתרי הכולל וכל הסודות שמלפני ולפנים. הוא היה נראה כאוהבי והתקשר אלי, מאז דרשתי בפעם הראשונה בחג השבועות, כפי שסיפרתי מקודם, והיה הולך ומספר עלי גדולות והיה ממש מתאבק בעפר רגלי. אבל, כנראה, היה הפכפך ואיש־מזימות, שלא עמדתי על טיבו והאמנתי בו, והוא בגד בי לבסוף ונהפך לי לאויב גלוי. הדבר הגיע לידי כך, שכאשר באתי לאודיסה, ושאלת הרבנות שלי עמדה על הפרק, כפי שאספר להלן, בא הוא בשליחות מיוחדה, כנראה מן ה„לשכה השחורה", והפיץ נגדי כתבי־פלסתר שהביא אתו מקובנה. וכפי שהיה איש זריז ובעל־תחבולות וגם היה משכיל במקצת, חדר לתוך בתיהם של כמה מחכמי־אודיסה וגבאי בית־המדרש הגדול, ודיבר עלי באזניהם רעות. לאחר שסוף־סוף נבחרתי לרב באודיסה, בא אלי והציע למכור לי בסכום

ידוע את כתבי־הפלסתר נגדי שהיו בידו וגם הציע לי את שרותו והודה לפני על בגידתו בי, שנעשה שליח לדבר עבירה משונאי ומקנאי חנם. אבל אני גרשתיו בחרפה ולא יכולתי דברו לשלום — ומאז נעלם ולא שמעתי עליו יותר כלום.

עוד אברך אחד נשאר בזכרוני, והוא מי שהיה לפנים הבוחן שלי מצד אבי הכלה באחד השידוכים, כפי שסיפרתי קודם. כשפגשתיו בקובנה היה שייך בסתר לחבורת „בעלי־המוסר" והיה עושה להם נפשות. כפי שהיינו מכרים משכבר הימים, ניסה להשפיע גם עלי בכיוון זה, ועל ידו עשיתי קצת היכרות עם אנשי תנועה זו, כפי שאספר להלן. לאחר כמה שנים, כשהוא שימש ברבנות בעיר קטנה הסמוכה לאודיסה, בא לאודיסה להתרחץ בלימאַן, כדי להתרפא ממחלת עצבים קשה. כפי שסיפר לי הוא עצמו, נזדעזעו עצביו מפני שמגיד אחד ציוני בא לעירו ודרש בשבח הציונות, והוא, בהיותו מתנגד קיצוני לציונות, אחזה אותו קנאת ד' צבאות ורצה להוריד את המגיד מן הבימה והתחיל להתריס נגדו, ואז נעשתה מהומה גדולה והוא התעלף וחלה. ואף־על־פי־כן חשב לו לחובה לבקרני, הגם שידע שאני ציוני, כי הוא קווה אולי יעלה בידו „להחזירני למוטב". כמובן, שהוא לא „החזירני למוטב" ואני לא „החזרתיו לרעה".

מכל האברכים שלמדתי עמהם ביחד — חוץ מאלה שציינתי כאן — לא פגשתי אחרי־כן אף באחד, שיתפרסם באיזה שטח שהוא, ברבנות או בעסקנות ציבורית או בספרות, חוץ מאחד מהם, הראוי להזכר כאן, והוא הרב חיים פישל עפשטיין, שהיה ידוע בקובנה בשם „הטאווריגי", כי הוא בא מעיר טאוריג בקורלנד, והיה דר אתי בחדר אחד. נוסף על למדנותו היתה בו במקצת גם השכלה ידועה והיה מתידד ביחוד עם אחי שמואל, כי היה צעיר ממני בשנים. הוא נתפרסם אחר־כך כאחד הרבנים החשובים מסיעת „המזרחי" ובסוף ימיו בא לאמריקה ונתקבל בתור רב הכולל בסט. לואיס והוציא ספרי שאלות־ותשובות, הכתובים בסגנון נאה ומודרני ובחריפות רבה ובהבנה לרוח־הזמן. שמו נשאר לתהלה כאחד הרבנים החשובים בקהילות אמריקה.

„בעלי־המוסר"

בשעה שבאתי לקובנה היו עדיין גחלים עוממות של אש־המלחמה ב„בעלי־המוסר" בקובנה. „בעלי־המוסר" בקובנה עזבו את מערכת המלחמה כמעט בלי התנגדות, כי אימת ר' יצחק אלחנן היתה עליהם. אבל הם אזרו כוח בסתר ונעשו ככת־חשאין הנרדפת על־ידי המלכות, כביכול. לא היה להם מרכז מסוים זולת ישיבת־סלובודקה. אבל כמה מ„בעלי־המוסר" ומחסידיהם היו מפוזרים בכל בתי־הכנסת והיו חודרים לכל מוסדות־הקהילה ולכל שכבות האוכלוסיה, באופן שכל אברך שבכולל־הפרושים היה חשוד על השתייכות לכת. וכיוצא־בהם כמה מבעלי־הבתים ומנהיגי־הקהל. ביחוד היה קשה לעמוד על אופים של „בעלי־המוסר", מפני שבגלוי ובאופן ההנהגה החיצונית שלהם לא הצטיינו משאר היהודים האדוקים, והם לא הכריזו על עצמם כעל כת מיוחדת נפרדת מן הקהל, כדרך שהכריזה „תנועת־החסידות" בשעתה. מנהיגה ומיסדה של „תורת־המוסר", ר' ישראל מסאלאנט בעצמו, לא היה מתנהג ברבנות והיה מתלבש כבעל־הבית רגיל, כי הוא לא רצה ליסד כת, אלא שאף לכך שכל יהודי יהיה מדקדק במצוות, וביחוד במצוות שבין אדם לחברו. אולם בהמשך הזמן, בוודאי תחת השפעתו של ר' ישראל, התפתח בכמה ישיבות הלימוד של „תורת־המוסר" שקיבלה צורות משונות. הצורה המשונה והפראית ביותר היתה זו שהיתה רווחת בישיבת־סלובודקה על־ידי מנהיגם של „בעלי־המוסר", שנקרא „בעל־החורים", על שם שהיה יושב כל ימיו כלוא בחדר צר ולא היה מדבר עם שום איש, והיו מגישים לו אוכל דרך שני חורים שהיו קבועים בכותל חדרו — חור אחד למאכלי בשר, וחור שני למאכלי חלב. פעם אחת, כשביקשתי להיכנס לישיבת־סלובודקה לשם ביקור, יצא נגדי „בעל־החורים", כשהוא מעוטר בתפילין, ושאלני לשם מה באתי, וכשאמרתי לו שבאתי לראות את דרכי הלימוד כאן, מלמל בתור תשובה מלה אחת: „ל א". כנראה, חזות־פני העירה בו חשד.

היו מספרים על תלמידי ישיבת־סלובודקה, שעיקר עסקם היה שבירת־היצר וביטול העצמיות בבחינת „נפשי כעפר לכל תהיה". בין־השמשות, בין מנחה למעריב, היו עוסקים בווידויים על חטאים שלא חטאו והיו מכים על לבותיהם „אשמנו". לפעמים היה אחד מהם מתחיל לומר בקול־בוכים איזה פסוק של וידוי, כגון „השיבנו ה' אליך", וכל בני החבורה היו חוזרים אחריו בבכיות ויללות. יש מהם שהיו נוהגים בשיטת ה„איתכפיא", כלומר להתבזות בפני חבריהם ולהתגבר על רגש הבושה. למשל, אחד מהם היה עולה על הבימה בשעת תפילת מעריב ביום שאינו ראש־חודש ומכריז בקול רם „יעלה־ויבוא", כדי להיות לצחוק בעיני הבריות, וכיוצא בזה.

לכשתמצא לומר היה בתנועה זו מעין הסתגפות ונזירות, שדוגמתה אנו מוצאים בכתות נוצריות ידועות ובמקצת בתורתו של טולסטוי בימיו האחרונים, אלא של„בעלי־המוסר" לא נמצאו מנהיגים מוכשרים וגם לא מחברים של ספרים מיוחדים ב„תורת־המוסר". „בעלי־המוסר" היו משתמשים בספרי־המוסר המקובלים מקדמת דנא. ביחוד היה מקובל עליהם הספר „מסילת־ישרים" לרמח"ל, שהיו לומדים אותו בישיבותיהם בקביעות. אבל שיטה קבועה ומסוימת לא היתה מעולם ל„בעלי־המוסר". כל אחד המציא לעצמו דרך מיוחדת ב„תורת־המוסר", שהלכה ונתפשטה בכמה ישיבות. שיטת ההתפשטות שלהם היא כדרכם של מיסיונרים של כתות ידועות, כלומר יותר משהם מעונינים בארגון אגודות וישיבות מיוחדות לפי „תורת־המוסר", הם מעונינים לחדור על־ידי שליחיהם לתוך אגודות וישיבות קיימות כדי להשפיע עליהן ולעשות נפשות לתורתם.

דבר המציין ביחוד את „בעלי־המוסר" הוא הכלל שרובם החזיק בו: „התנהגות חיצונית לפי רוח הזמן" — בתלבושת, בלימוד שפות זרות וכדומה. שיטה זו ירשו מר' ישראל מסאלאנט, שהיה מתלבש כשהיה נמצא בחוץ־לארץ בבגדים אירופיים ומדבר גרמנית והיה יוצא ונכנס בבתי העשירים האינטליגנטים שבחוץ־לארץ. גם זאת עשו כדי להיות מעורבים עם הבריות ועל־ידי־כך להשפיע עליהם ברוח תנועתם.

אולם כפי שתנועת־המוסר לא העמידה מורים ומדריכים שיעבדו שיטה מסוימת ומקיפה ב„תורת־המוסר", שתהיה מקובלת על כל חבריה, וכל תורתם היא תורה שבעל־פה, לפיכך נתפלגה התנועה לכמה זרמים, ויש מהם שקיבלו צורות הפוכות מזו שקבע לה המיסד הראשון, והם דווקא

מתנהגים באופן פראי ומשונה מדרכי־החיים המקובלים והם מגדלים פיאות ארוכות ומתהלכים ברחובות־העיר עם הטליתות־הקטנות שלהם על בגדיהם, וכדומה הליכות משונות כאלה, והם מבטלים בביטול גמור את בני־האדם ואת דרכי־החיים.

כמה מן הקנאים שבין „בעלי־המוסר" היו נוהגים לזרוק אבנים קטנות על מחללי־שבת כדי לקיים בהם דין סקילה.

ר' יצחק אלחנן בעצמו לא יצא בתחילה נגד „בעלי־המוסר" בגלוי, שהרי באופן רשמי לא נמצא בהם שום עוון וסוף־סוף הרי היו יראים ושלמים ולא המציאו שום שיטה דתית ביהדות, אלא שהם אדוקים ביותר, — וכלום גם דבר זה חטא הוא? אבל בקובנה ידעו, שה„זקן", כפי שקראו לר' יצחק אלחנן, אין דעתו נוחה מן התנועה הזאת — אפשר משום „ביטול־תורה", שבמקום גמרא ופוסקים לומדים ספרי־מוסר. אולם החצר של ר' יצחק אלחנן ור' יענקל'ה ליפשיץ „מיניסטר־החצר" נכנסו בעובי הקורה וקשרו מלחמה עצומה נגד „בעלי־המוסר" ורדפו אותם עד חרמה, ומלחמה זו הגיעה לשיאה לאחר מותו של ר' יצחק אלחנן תחת הנהגתו של בנו ר' הירש, שאסף סביבו כמה רבנים ויצא נגד „בעלי־המוסר" בכרוז פומבי. אבל הכרוז הזה לא השפיע הרבה, אלא, אדרבא, חיזק את „בעלי־המוסר" במידת־מה, כי דבר זה גרם שגם לצד „בעלי־המוסר" נסתפחו רבנים בעלי־שם, שהודו בגלוי ב„תנועת־המוסר".

רבנים שונים שפגשתי

ר׳ יענקל׳ע ליפשיץ זה היה חשוד כמנהיג ה״לשכה השחורה״. מה היו מעשי ה״לשכה השחורה״ ומי היו מנהיגיה בפועל — לא היה ידוע. ידעו רק, כי יש בקובנה איזו יד נעלמה העושה במחשך מעשיה, ומפיצה כתבי־פלסתר, ביחוד נגד הציונות והציונים ונגד רבנים ידועים — ואיש לא ידע את מקורה. ר׳ יענקל׳ה ליפשיץ היה איש פיקח ביותר, ערום־בדעת והיה גם בעל ידיעות בהשכלה. באופן רשמי היה מזכירו של ר׳ יצחק אלחנן בעניני עסקנות ציבורית. הוא היה מתפאר, שהוא עשה את ר׳ יצחק אלחנן למפורסם. כשנתפרסם ר׳ יצחק אלחנן בעולם היהודי היתה לו השפעה גדולה על כל גדולי־העסקנים שברוסיה, כבארון גינצבורג, ר׳ שמואל פוליאקוב וכו׳, ושמו היה ידוע גם בחוגי הממשלה הרוסית, כמעט כראש־הגולה. כשחלה ר׳ יצחק אלחנן את מחלתו אשר מת בה, היו מדפיסים בכל יום בכל העתונות הרוסית, אף בהעתון האַנטישמי המפורסם ביותר ברוסית ״נוביה וורמיה״, בוליטינים על מצב החולה — ה״פאַטריאַרך״ היהודי.

מובן, שהתפתחה מסביב לבית הרב מכונה גדולה של עסקנות ציבורית, שהיתה לה השפעה גדולה בכל תפוצות ישראל. והמנצח על כל העבודה הזאת היה ר׳ יענקל׳ה ליפשיץ זה, שהיה בעל־מרץ ומארגן חרוץ מאד. וכפי שר׳ יצחק אלחנן היה ראשו ורובו שקוע בלימוד התורה ובשאלות־ותשובות וגם היה בעל־מזג־טוב ולא היה איש־המעשה, ממילא נתרכזו בידו כל הקשרים שהיו לר׳ יצחק אלחנן עם העסקנים והמנהיגים היהודיים שברוסיה, עד שנתחזק כל כך שכבר היה הוא המשפיע על ר׳ יצחק אלחנן, כי בידו היו כל המפתחות של ה״חצר״. לשוא ביקשו כל גדולי־המשכילים שבקובנה לסלק, או לפחות להפחית, את השפעתו של ר׳ יענקל׳ה על הנהגת בית־הרב, כי הוא, שהיה ערום ובעל־מזימות, התחכם להם בתחבולות־ערמה והחזיק־מעמד.

בהיותי מפורסם בקובנה ביקש ר׳ יענקל׳ה את קירבתי ופעם הזמינני לביתו — ונשתוממתי לראות על אדני־חלונותיו הרבה קטעים של מעטפות משומשות עם הבולים הישנים שעליהם. כששאלתיו למה לו כל הבולים הללו, ענה לי: הרי אני שולח אלפי מכתבים לכל העולם, כלום יספיק לי כסף להוצאות הבולים? הבנתי שהוא היה מנקה באמצעים ידועים את הבולים הישנים ומשתמש בהם שוב.

לר׳ יענקל׳ה היה אח שהיה משכיל גדול וספרא רבא. יש שהיו אומרים, שכל מה שהיה כותב ר׳ יענקל׳ה היה על־ידי מסירת־הקולמוס של אחיו זה.

לאחר שנפטר ר׳ יצחק אלחנן ז״ל, ירד כוכבו של ר׳ יענקל׳ה, כי ר׳ הירש, יורש־כסאו של ר׳ יצחק אלחנן, לא ירש את פרסומו של אביו, וממילא נתבטל כוח ה״חצר״ ועמה, כמובן, גם המזכיר. שמו ופעולותיו וגם ה״לשכה השחורה״ ירדו מן הפרק בקובנה, אלא שקמו לו גואלים בקרב רבנים, קנאים ידועים.

מן האישים המפורסמים באותה תקופה, שהיה לי מגע־ומשא עמהם, כדאי להזכיר את הרב ר׳ יהושע פרייל מקרוק, שנתפרסם אז הרבה על־ידי שורת מאמרים נלהבים נגד הציונות ונגד שיטת הלאומיות בכלל, שפירסם ב״המליץ״. רב זה, שישב על כסא הרבנות בעיירה קטנה, היה אדוק מאד ומקנא את קנאת הדת, אבל היה בעל־השכלה וידע את השפה הרומית והיה בקי במשפט הרומי ועסק בחוקי המשפט התלמודי על יסוד מדע־המשפט הכללי. הוא היה סופר מהיר בעברית, בעל־סגנון ובעל כשרון פולמוסי חריף. הוא בא להוכיח בשורת מאמרים את חולשת הרעיון הציוני המבוסס על היסוד הלאומי, וקבע, כי היסוד הדתי הוא היסוד ההיסטורי הבריא והיחידי, שממנו אין לזוז. בחוגי החרדים שמחו וצהלו לקראת הופעת כוח ספרותי חזק כזה, שיצא ללחום מלחמת־הדת בכלי־תותח כבדים הלקוחים ממחנה האויב. החרדים לא רק שסלחו לו את השכלתו אלא גם נעשה אצלם ל״גבור־היום״, הלוחם את מלחמת־הדת, ושמו היה נישא על כל שפתים לתהלה. בחוגי ״חובבי־ציון״ התיחסו אליו בכבוד כאל מתנגד ישר, אבל ראו בו אויב מסוכן, כי לדבריו היתה השפעה רבה. לילינבלום ניסה לענות לו במאמר אחד, אבל לא הצליח, מפני שהוא היה פסול למפרע בחוגים הדתיים, וגם מפני שהתשובה הקרה שנתן לא הספיקה ליישב דעתו

של בעל־פולמוס מוצלח ובעל טמפרמנט חזק כפריילי. אדרבא, זה היה כיציקת נפט על גבי אש שיצאה ללהב והתבערה התחזקה ביתר עוז. יותר מליליבלום הצליח זלמן עפשטיין, שהיה בעצמו משכיל חרד על דת, להשיב תשובה כהלכה בשם חובבי־ציון המתונים, להוכיח שאין סכנה לדת בתנועה זו, אדרבא, חיזוק היא לה. בית־המדרש היה כמרקחה. הפרושים למדו ושננו את דברי שניהם והתפלפלו בסברותיהם כבדברי תורה, ונצחו זה את זה בהלכה ציונית, והחבורה התחלקה לשני מחנות — מחנה עפשטיין ומחנה פריילי.

פתאום נתפשטה השמועה, שהביאו לקובנה את פריילי במצב של חולה מסוכן במחלת־הלב, והוא נמצא בבית־החולים. אני, אף־על־פי שהייתי ציוני ולאומי, הייתי בכל זאת מושפע ממאמריו של פריילי והייתי מעריצו והשתוקקתי מאד להכירו. אבל אמרו לי, שאין מניחים לאיש לראותו בבית־החולים. אולם אירע לי נס, שפעם כשהייתי יושב אצל הרב ר' משה מסלובודקה, אמר לי הרב, שהרב פריילי הוא ידידו והוא רוצה מאד לילך לבקרו אלא שהוא חושש לילך לבדו לבית־החולים מפני הרופאים ה„אשכנזים" הנמצאים שם — ולכן ביקשני ללכת אתו, להיות לעזר כנגדו. מצאנו את הרב פריילי כשהוא שוכב במיטה ומדבר בקושי, אבל קלסתר־פניו העיד על שאר־רוח וחכמה רבה. הרב מסלובודקה התחיל לדבר בדברי־תורה, בענין שאלות־ותשובות שהיו ביניהם, ומענין לענין עברו לשאלת הציונות, שבזה כבר הייתי אני מומחה יותר מן הרב מסלובודקה, והרב פריילי הקיפני בשאלות, ועל־פי קטעי הדברים ראיתי בו איש־המעלה, השונה מן הרבנים השכיחים.

לחרדת כל מכבדיו ומעריציו נפטר הרב פריילי לאחר ימים מועטים. זה קרה זמן קצר לאחר פטירתו של ר' יצחק אלחנן ז"ל. מכיוון שנתפרסמתי בהספדי על ר' יצחק אלחנן, כפי שאספר להלן, ביקשוני להספיד את הרב פריילי בחצר בית־המדרש הגדול. הספדי עשה רושם גדול בכל החוגים, עד כדי כך שהחרדים הקיצוניים סלחו לי בגלל זה את חטא־ציונותי וגם הציעו לפני ללכת לווילנא, לערוך למנוח הספד לטובת האלמנה. אבל אני, מסבות שונות, סרבתי להצעה זו. חבל שלא נשארו בידי רשימות של הרעיונות העיקריים שהבעתי בהספד זה.

המקורבים להרב ר' יצחק אלחנן ידעו שהוא מתנגד לאנשי „הלשכה

השחורה" ולתעלוליהם, אבל בעלי־הלשכה התיימרו, שהרב מתיחס אליהם בידידות, אלא שהציונים משפיעים עליו לרעה. מן המתנגדים בגלוי לתנועה הציונית היו אז שני רבנים שהוציאו ירחונים, אחד בשם „הפסגה", שעורכו היה הרב מווילקי, ואחד בשם „הפלס", שעורכו היה הרב רבי עקיבא רבינוביץ מפולטאווא. הראשון היה יותר מתון, ועיקר יסודו היה דברי־תורה והשכלה במקצת ומזמן לזמן היה יוצא במאמרים חריפים נגד הציונות. אולם השני היה כחרב חדה. העורך — שאמרו עליו, שהיה מתחילה נוטה לציונות, אלא משום מעשה שהיה, שפגעו בכבודו, נהפך לשונא ציון — היה בעל סגנון עברי חריף וגם היה פובליציסטן מהיר ועז־פנים והיה משליך שיקוצים על הציונות ועל מנהיגיה בדברי בלע ורשעות ובהתנפלות גסה. הציונות היתה בעיניו מפלצת וכל רב שהיה קרוב לתנועה היה פסול בעיניו. אני זכיתי בעתונו לשם „הרב השחור" (על שמי צ׳ ר נ ו ב י ץ — ברוסית: שחור) וגם לשם „אחר שברבנים", וכדומה. חוץ מהציונות היתה גם ההשכלה במדה כל־שהיא פסולה בעיניו, אף־על־פי שכנראה ממאמריו הפובליציסטיים של הרב רבינוביץ היה הוא בעצמו חשוד על השכלה במקצת. אבל הוא הפך את השכלתו לכלי־זיין נגד הנוטים אחריה. הרב מווילקי היה יותר מתון ממנו ורצה לצאת ידי כל הדעות והפך לכאן ולכאן. בהיותו מרוחק מן החצר, ביקש כמה תחבולות להתקרב להרב. פעם אחת נסעתי להרב ר׳ יצחק אלחנן בשליחות מיוחדה, זה היה בקיץ שהרב ישב בקייטנה, לא רחוק מקובנה. ואף־על־פי שהשליחות היתה ענין של דבר־סתר, ואפשר דווקא מטעם זה, נתפרסם הדבר שאני הולך להרב. בא אלי הרב מווילקי וביקשני למסור בשמו את העתון לר׳ יצחק אלחנן ולראות את ההגבה שלו על עתונו, ואם הוא לא ישים לב להעתון, ביקשני להגיד לו, ששם יש מכתב מד״ר אברהם אליהו הרכבי, שהיה ידוע, שהרב היה ממכבדיו הגדולים וידידיו הנאמנים. לאחר שמסרתי להרב את דבר השליחות אמרתי לו, שהרב מווילקי שלח על ידי את „הפסגה". הרב אמר בשפה רפה: „הנח את זה בצד" — מבלי לעיין בו. כשאמרתי לו, שיש שם מכתב מהרכבי, התרגז מאד ואמר: „הא כיצד? גם הרכבי כותב שם אצלו? אינני מבין כיצד השיג ממנו מכתב". ואף אחר זה לא נגע בעתון ולא רצה לראותו. כמובן, שמסרתי את הדברים כמות שהם להרב מווילקי, וכמובן, שלא שמח הרבה על הדברים וידע שאין לו תקווה להבנות מן „החצר".

לפרצופו של ר׳ יצחק אלחנן ז״ל*)

רובל שנים עבר מיום שזכיתי לשמש את הגאון ר׳ יצחק אלחנן ז״ל ועדיין פרצופו הרוחני עם תואר פניו המאירים עומד לנגד עיני כמו חי היום. במשך זמן זה הכרתי כמה רבנים גדולים מן הדור הישן ומן הדור החדש וכשאני משוה אותם עם רי״א איני יכול למצוא אף צל של דוגמתו באחד מהם. היה בו ברי״א איזה ניצוץ מזהיר מנשמה יתירה מבהקת שעולה למעלה מגדלות תורה ולמעלה מגדלות חכמה. זו האַספֿקלריא המאירה של אישיות גדולה, חלק אלוה ממעל המתבלט באור חוזר בפרצופם של אנשי עליה המועטים.

תמיד הייתי שואל את עצמי, במה זכה רי״א ששמו הלך מסוף העולם ועד סופו? במה זכה להיות מקובל על כל שדרות העם, אדוקים, דתיים ובלתי דתיים, משכילים, חפשיים, ציונים, מתנגדי־ציון, בקצרה העולם הישן והעולם החדש, כולם נתנו כבוד לשמו, דבריו היו כדברי האורים ופסקו — פֿסק אחרון. במה היה כחו גדול? אם בתורה, הרי היו בדורו כמה רבנים גדולים בתורה כמותו ויש מהם שחשבו את עצמם לגדולים ממנו בחריפות או בבקיאות. בדרך כלל, מדת הגדלות של הרבנים אינה נתונה להיות נמדדת במדה, במשקל ובמשורה. כל עילוי שבכחו להמציא איזו „המצאה״ חריפה בתוספות וראשונים ולעייל פילא בקופא דמחטא חושב את עצמו לגאון ומבטל בהבל פיו את כל גדולי הדור. כידוע נוהגים הרבנים, אף הגדולים באמת, לבטל איש את חברו בביטול היש, והמפורסמים שאינם צריכים ראיה על עצמם, מבטלים את כולם בתכלית

*) פרק זה נכתב על־ידי המחבר ז״ל בשנת תש״ו, במלאת חמישים שנה לפטירתו של ר׳ יצחק אלחנן ז״ל (הופיע ב„בצרון״, ניסן תש״ו), והוכנס כאן לתוך האוטוביוגרפיה בשלמותו, לפי בקשתו של המחבר־המנוח; משום־כך באו כאן כמה פרטים שהקורא ימצא גם בפרקים אחרים. — ה מ ו ״ ל.

הביטול וקוראים לחבריהם בשמות של גנאי: פלוני הגדול קטן הוא, עם הארץ, בור, פלוני הגאון אינו יודע מהו סח, אבל על ר' יצחק אלחנן לא שמעו ביטול זה אפילו מפי הגדולים שחשבו את עצמם לא קטנים ממנו בתורה. חוץ מאחד הגדולים שהיה מבטל את כל העולם אף את הראשונים, הגאון מדווינסק הידוע בשם העילוי מרוגטשוב, הוא היה מבטל בתכלית גם את ר' יצחק אלחנן. כשחזרתי מקובנה נכנסתי אליו ואמר לי מיד כשנכנסתי בזה"ל: „אה, אתה היית שם אצל הזקן איצה חנא, מהו עושה שם? יושב לו בקובנה, יושב וכותב, כותב ומדפיס ספרים אין סוף, מי מבקש זאת ממנו?" (על פרצופו של העילוי מרוגטשוב ועל השיחה המעניינת שהיתה לי עמו אדבר במקום אחר). חוץ מן הרוגטשובי הזה היו כל גאוני הדור כפופים למרותו של ר' יצחק אלחנן וקבלו עליהם את פסקי דיניו. יש שקנאו בחלקו ורגנו באהליהם ובלבם חשבו א"ע אפשר לגדולים ממנו, אבל כשהגיע הדבר לידי מעשה, הודו כולם ואמרו שהלכה כמותו, ומכל שכן שאיש מגדולי דורו לא הגיע לפרסומו. והרי היו בדורו כמה גאונים כר' יוסף שאול נתנזון, בעל שואל ומשיב, בעלי מפרשי הים, ר' שלמה קלוגר, ר' יעקב מקרלין, בעל משכנות יעקב, שגרם לפרסומו של רי"א בצעירותו והעיד עליו שעתיד להיות לגאון, הרי"ד מבריסק, הנצי"ב, ר' ראובן מאמציסלאב, אחר כך בדווינסק, שהיה כאחד מן הראשונים ושהרעיש את כל ליטא משום "שלקח על כתפיו" להתיר „תרתי לריעותא" נגד השו"ע ולעזה עליו כל המדינה, והדיינים והשוחטים נזדעזעו ושלחו קובלנה על רבם מרא דאתרא לרי"א, אבל הוא, אף על פי שגם הוא לא מצא מקור להיתרו, היה ירא להכניס ראשו בזה וגער בהם בנזיפה וכתב להם „איך יכולים עטלפים להחשיך את מאור השמש?" ועוד ועוד כמה גדולים בדורו שהיו מפורסמים לגאונים, אבל איש מהם לא זכה לפרסום גדול כמותו. אף החסידים, שבכלל לא קבלו עליהם את מרותם של גאוני המתנגדים והגאון מווילנא בכללם, לא העיזו לחלוק על רי"א, ועל ידו כמעט שנטשטש הקיר המבדיל בין עולם החסידים ועולם המתנגדים. אפשר לומר שרי"א היה האבטוריסט האחרון שבין הרבנים, כח שלטונו היה כמעט כשלטון התורה של גאוני סורא ופומבדיתא ובמותו בטל כח התורה בישראל.

עד כמה הדבר ניתן לשעורים אפשר לומר, שרי"א היה גאון בתורה מן המהלך הרגיל, כפי המקובל אצל הרבנים מן הדור האחרון. הוא היה בקי בש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים, אבל לא גילה שיטת לימוד חדשה

או מהלך חדש בלמדנות. למדנותו היתה למדנות רבנית רגילה, אלא שיותר משהיתה בנויה על חריפות היתה בנויה על בקיאות, והבקיאות היתה ג"כ רגילה, ש"ס ופוסקים במדה שוה. כלי אומנותו שהשתמש בהם בתשובותיו הם: ש"ס בבלי (מעט מן הירושלמי) עם התוספות (שבהם היתה בקיאותו ביחוד גדולה), הרשב"א, הרא"ש, הריטב"א ושטמ"ק ועוד, ומן האחרונים — השו"ע ומפרשיו הראשונים ואחרוני האחרונים: ב"ש, חלקת מחוקק, הש"ך, הט"ז, מג"א עד הפמ"ג והבה"ט, לרבות השו"ת שעסקו בהלכה למעשה, כהנו"ב, החו"ס וכדומה. מבחינת הבנין מסוג הלמדנות אפשר להשוות את תשובותיו להללו של ח"ס (שמעתי שהוא עצמו חשב כך), בכל אופן לא עלו עליהן, ואפשר שהיו פחותות מהללו של ח"ס במדה ידועה. אחרי "חידושים" ופלפולים סתם לשם חריפות לא רדף, אם לא מצא בהם ענין להלכה למעשה. ודבר זה הטעים תדיר כמעט בכל תשובותיו. באחת מתשובותיו הוא אומר בזה"ל: "ובאמת אין העת מספיק להאריך בפלפולים שאינם לדינא והלואי יספיק הזמן למשקל ולמטרי בהענינים הנחוצים והנצרכים לדינא להלכה למעשה ובפרט בהעתים הללו, אשר רוב תלאות יטרידוני למאד" (עין יצחק א', או"ח סי' ז, ט).

תכונה מיוחדת היתה לו לרי"א, שהבדילתו מכל שאר הרבנים הגדולים בני דורו, שנתנה לו במדה גדולה את פרסומו המצוין והעמידתו על המדרגה העליונה שעמד עליה, היא — נטיתו לפסקנות ל ה ל כ ה ל מ ע ש ה. מילדותו בחר לו דרך לימוד זה. כשהיה בן י"ח כבר היה בקי בד' חלקי השו"ע הקטנים (כלומר עם הבה"ט), ובכן מילדותו כבר התחנך להיות "בעל הוראה", וכך הלך ממדרגה למדרגה עד שנעשה מקובל להפוסק המכריע, על ידי זה שעשה מזיגה בין הראשונים והאחרונים, כי אף כשהתעמק בראשונים לא הניח את השו"ע וכל האחרונים ששימשו לו ליסוד, ובכן נתקיים בתלמודו "נעוץ סופו בתחילתו", כי פסק ההלכה שמש לו לעולם נקודת המוצא.

היתה לו גם שיטה פסקנית ידועה, שכל חבוריו מצטיינים בה, והיא — ההשתמשות ב"כללי ההוראה" המקובלים: יסודי הספקות, ספקא דאורייתא, ספקא דרבנן, כללי דינא ספק ספיקא המסובכים, לרבות כללי חזקה, רובא דאיתא קמן ודליתא קמן, מיגו, אומדנא וכל הסברות המסובכות והמפותלות המקושרות ביסודי ההוראה. כללי ההלכה הללו ודומיהם היו כלי זינו שהשתמש בהם בתשובותיו. על יסודי הסברות הללו בנויות כל

תשובותיו וכמעט אותן הסברות חוזרות בהשאלות השונות שבספריו. עיקר בנין תשובתו היה להפוך את האיסור דאורייתא לאיסור דרבנן ולהמציא בהענין הנידון ספק או ספק ספיקא, נמצא — ספק דרבנן לקולא. עוד יש להרגיש בתשובותיו העמדת דבר על המציאות הממשית ועל הסברה וההגיון הבריא. באחת מתשובותיו יש שאלה מענינת בענין עגונה, באחד שנטבע במים ומצאו בכיסו מכתבים של אשתו אליו. על פי הדין אין זה סימן מובהק, שהרי יש לחשוש שמא זרק הבעל את המכתבים ואיש אחר מצאם והניחם במקרה בכיסו ואותו האיש הוא הנטבע או שזה הנטבע היה ידידו של בעל המכתבים, שמשום סבה שהיא נמצאו המכתבים בידו וכדומה. והנה מתחילה הוא שוקל וטורח בדבר מצד הדין בשיטת הפוסקים הראשונים והאחרונים, התוספות, הרשב"א, הטור, הש"ך, קצה"ח, התומים וכו' ודן בכל צדדי הספקות: אם חיישינן לשאלה ואם יש חזקה דכאן נמצא כאן היה, וחזקת כשרות של האיש וכדומה וצולל במים אדירים של כללי הפוסקים, אבל תמיד הוא חוזר להגיון הישר של Common Sense ובא לידי מסקנא מתוך תוכן המכתבים ומן היחוסים שהיו בין הזוג שאין לחוש שמא זרקן והגביהן אחר או שמא היתה לו טינה על אשתו, וכיוצא בזה והולך ומוכיח מצד השכל והפסיכולוגיה שבעל המכתבים הוא האיש הנטבע, ומסיק: „ועוד יש לומר כי בהמכתבים יש לו תועלת להראות בפני הבריות דשלחה (אשתו) לבקשו שיבוא לביתו, כידוע בענינים כאלה. ולכן למה לו לזרוק את המכתבים, כיון דיכול להיות לו אף מספק איזו טובה מהמכתבים ולכן מזדהר אינש במכתבים כאלה וגם הא חזינן דעיכב תחת ידו המכתב הראשון עד שבא אליו מכתב השני, דאם לא כן איך באו ביחד לאיש אחר? א"כ חזינן דהיו חביבים לו המכתבים שלה (ע"י א, חלק אה"ע סי' לט). נמצא הוא בונה את עיקר יסוד השו"ת על ההגיון ועל הפסיכולוגיה, אלא שהוא מבקש צדדים לחזק את ההגיון הפשוט מצד הדין והפוסקים.

בכלל, כל תשובותיו מצטיינות בסידור נאה ובבנין הגיוני על פי ענפים וכללים והולכות ומסתדרות מן הכלל אל הפרט בסברות ישרות והגיוניות מאד. כל תשובה היא בנין מהוקצע, יש לה יסוד בריא בסדר מיושב בלי בלבול, מניח הנחות יסודיות ומוציא מהן מסקנות והחלטות, הסברות וההנחות הן על יסוד מעשים בכל יום. לרוב הוא מסתמך על דרך העולם, מנהגי בני אדם ומסתיע מן החיים הממשיים, דבר שאינו רגיל בדרכי שו"ת הרבניות. ניכר שהוא עמד בתוך החיים והבין את דרך החיים

וגם תיכן לרוח האנשים והסביבה. הוא לא רחף בעולם ההלכה בלבד אלא בעולם המציאות, ומפני כן מדרכו להיות חוקר ודורש בעניני המציאות שמסביב להשאלה ולתכלית זו הוא סומך על עדות אנשים סוחרים הבקיאים בענינים שהוא דן בהם (עין יצחק או"ח, סי' יט), הוא גם סומך הרבה בתשובותיו על עדות הרופאים הבקיאים בטבע הדברים (שם חלק אה"ע סי' יד). בכלל מכל תשובותיו ניכר שהוא היה איש החיים. ואעפ"י שהוא תולה סברותיו במקור ההלכה בש"ס ופוסקים, היה תמיד לנגד עיניו עולם המציאות.

עוד זאת, אי אפשר להעלים עין מזה שהיתה לו נטיה גדולה לקולא, „כחא דהיתרא עדיף" שימש לו כלל בכל תשובותיו „העליתי ב"ה להחיר" מורגל בפיו. הוא התפאר בזה והיה שמח בלבו כשמצא היתר לדבר, נראה שחשב זה למצוה גדולה וראה זכות לעצמו בזה.

בתשובה אחת לרב גדול שהוציא גט פסול מתחת ידו וביקש ממנו לעיין בזה ולהשתדל אולי ימצא איזה צד היתר, הוא כותב: והאמת אניד לכת"ר כי יש לי רוב עגמת נפש מן עובדא בישא שאירע לו ורציתי להשתדל להשיג איזו קולא אך מה אעשה שנגעלו דלתי ההיתר ממני (עין יצחק ב', סימן יג). ובתוך התשובה הוא מנחם להרב ומתנצל שוב על שלא מצא היתר ואומר „ועכ"ז לא ידאוג כ"כ כת"ר ולחוש שזהו מכשול ואיסור לכל ימיה של האשה לבעל אחר, כיון דאם ניסת לא תצא ע"כ אין זה מקרי איסור לכל ימיה ואין זה קרוי מכשול כ"כ כו'. ומרגלא בפיו „ואין לנו לעשות חומרות מדעתינו" (שם ב', סי' כה). ביחוד השתדל לחקל בענין עגונה ואומר במק"א „ובאמת זהן ענין חמור הנוגע לאיסור א"א, אך מחמת גודל העיגון לא יכולתי להעלים עין מזה וכבר שקדו חז"ל על תקנת עגונה. (שם סי' כז). ועוד: וזהו יסוד גדול להמציא קולא בעז"ש (שם, סי' כו). בכלל כשמעיינים בשו"ת שלו כמעט שאין בהם שום מסקנא לחומרא, בספרו עין יצחק ב' חלקים כל תשובותיו הן להיתר חוץ משתים שלש תשובות לאיסור. בעניני עגונה לא מצאתי אף תשובה אחת לאיסור, בכולן הוא מתיר.

אולם בכל התעניינותו בעולם המציאות לא היה לו שום משג מחכמות ומדעי התבל, שהיו זרים לו לגמרי. באחת מתשובותיו הוא דן בדבר בית תפלה לישמעאלים שרצו להפכו לבית כנסת ומביא דעת הרמב"ם והרשב"א שהישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה ואין עושים יין נסך, אבל

מקשה עליהם מן הגמרא חולין (לט): הנהו טייעי כו' ופי' רש"י טייעי ישמעאלים, הרי דגם ישמעאלים היו עובדי ע"ז. (עין יצחק או"ח סי' יא). אולם הוא לא ידע במח"כ שהטייעים שדברו בהם בגמרא אף אם היו ישמעאלים אינם אותם ישמעאלים שקבלו עליהם דת מחמד לאחר זמן מרובה ואפשר שהיו עובדי ע"ז אז. ידועה שאלת חליצת מומר באודיסה שהרעישה בזמנה את העולם, שאחד מן הדיינים "הוציא" היתר מרי"א ע"י שהציע לפניו את השאלה שהחלוץ הלך ל"מדינת הים". המעשה היה שהחלוץ הלך לעיר ניקולאייב, מהלך איזו מאות פרסה מאודיסה, אלא שהדרך לשם היתה דרך הים, רי"א שלא ידע גיאוגרפיה, חשב שזוהי מדינה רחוקה "מדינת הים" ממש, ועל יסוד זה התיר, אבל כשנתברר לו שהיה כאן דין מרומה חזר בו מהיתרו והדבר הטיל סערה גדולה במחנה הרבנים בשעתו.

ולא רק שפות ומדעים היו זרים לו לחלוטין, אלא אף מחקר היהדות של ימי הבינים, כמורה נבוכים, הכוזרי וכדומה, מסופקני אם הציץ בהם מימיו, ולא משום חשש של מינות ח"ו, כי בודאי אף הם היו ספרים קדושים בעיניו ואפשר שגם לא שמע מעולם על כל הפולמוס שהתלקח מסביב להמורה נבוכים, ולא ידע אלא ממחלוקות הרמב"ם והראב"ד בהלכות אישות, דיני נזיקין ונגעים ואהלות וגם ידע שאלו ואלו דברי אלהים חיים, אבל בספרים החיצוניים ההם לא עיין, ראשית, מפני ביטול תורה, ושנית, מפני שאינם נוגעים ל"ענין", כלומר להשו"ת, ולמה לו לבטל זמן על זה? ביטול תורה, ביטול זמן, היה מרגלא בפיו. כאחד מחכמי הראשונים קיים בעצמו: מעולם לא הלכתי ד"א בלי תורה. התורה היתה כל השקפת עולמו, ובה נסתכל וברא את עולמו. זכורני, פעם, זה היה בחודש אלול, ופרושים אחדים היו מסובים בבית הרב ר' משה דנישווסקי הרב דסלובודקה, שהוא היה ה"מבחין" של האברכים והמסמיך הראשון, והיו מפלפלים בד"ת. פתאום בא רי"א מקובנה עם שמשו שנכנס בבהלה לשם ביקור של ראש השנה. כולנו קפצנו ממקומותינו והרב הסלובודקי בתוכם. לא הספיק רי"א לשבת עד שפתח בשאלת עגונה שנתקשה בה. התחיל המו"מ של הלכה בינו ובין ר' משה'ל שהיה ג"כ גאון, חריף ובקי גדול, וכדרך הגאונים היו מתפלפלים ברמיזה, בחצאי דיבורים, בסגנון: אם תמצא לומר יש ראיה מתוספות כתובות, הלא קשה מן הרשב"א שמובא בטור שם. אמנם זה אפשר לתרץ עפ"י הירושלמי, אבל הלא המשנה למלך כבר מקשה שם על הרמב"ם, אלא אם

כן נקבל תירוץ הקצות, אבל זהו נגד הנתיבות, וכדומה בנוסח זה. מתחילה התערבו גם האברכים במו"מ זה. אבל לאט לאט אבד להם החוט המקשר ולא ידעו מה הגאונים סחים, חוץ מעילוי אחד שהיה עדיין מפרפר והחזיק מעמד עד שאף הוא נשתתק וצלל במים אדירים שאין להם סוף. כשיצא לשוב לקובנה וישב על העגלה וראה שאף אני הולך לקובנה הזמינני לשבת על עגלתו, נתבצר לי מקום, כשרגלי מחוץ לתחום העגלה ושני דא לדא נקשן, כי יראתי שמא ימשיך עמדי ב"ענין" שדנו, אבל אירע לי נס והעגלה הועמדה, כשהיינו צריכים לעבור את הגשר, על ידי החיילים ששבו ממעונות הקיץ בתופים ובשירה במקהלה כדרכם בתהלוכה ברגל ישרה עם הרובים על כתפיהם, ושרי הצבא צועדים לפניהם עם חרבות שלופות מתנוצצות מקרני השמש השוקעת. המראה היה באמת נהדר, אף רי"א ירד מן העגלה והביט על המראה בהשתוממות. רעיון נצנץ במוחי שמא ח"ו הוא עובר על מה נאה ניר זה, מה נאה אילן זה. והנה הוא פונה אלינו ואומר, שבעוד שהוא עומד כאן נתישבה לו קושיה אחת בתוספות בדומה לזה בענין השבים ממערכות המלחמה. הנה זה היה האיש, שבכל מקום שהלך — תורה הלכה עמו.

יש אומרים, שהעסקנות הציבורית שלו נתנה לו את הפרסום הגדול שרכש. כך היה מתפאר המזכיר שלו ר' יענקל'ה ליפשיץ, איש ערום בדעת ופוליטיקן גדול, שהיה נקרא בשם הכינוי ביסמרק היהודי. הוא היה אומר: העולם חושב שר' יצחק אלחנן עשה אותי, ואני אומר להיפך אני עשיתי את ר' יצחק אלחנן, שעל ידי נעשה מפורסם בעולם, והיה בזה מקצת אמת. אבל רק מקצת אמת, כי ר' יצחק אלחנן מטבעו לא היה עסקן כלל, הוא היה יושב אהל ולא מש ספר התורה מפיו יומם ולילה. העסקנות הצבורית שלו באה מתוך מדת הרחמים שבלבו הטוב, מתוך רגש של צער האומה, צרות הכלל וצרות הפרט, ואפשר שהרגיש יותר בצער היחיד. את צרת הכלל של עם ישראל בכל היקפה, כלומר את הטרגדיה של הגלות, לא הבין ולא הרגיש, כי לא עמד על ההיקף של סבת הגלות במובנה ההיסטורי, הגלות היתה לו מלכות הרשעה, גזרות רעות, הגבלות, דינים קשים הנגזרים עלינו מפקידי המלכות ושריה ויועציה שם בפטרבורג, בעיר הבירה, ובכן צריכים רחמים ותחנונים, רחמי שמים ורחמי הבריות לבטל גזרות קשות ורעות, ואם השתדלנים שם, האדירים שלנו, הברונים, הגינצבורגים והפוליאקובים חושבים שביאתו לשם היא נחוצה למען טובת

הכלל, בודאי מצוה עליו ללכת להתחנן ולבקש מהם רחמים על עמו שיעבירו את רוע הגזירה, אף על פי שאינו מבין למה הם זקוקים לו שם, ומה כחו כי ייחלו לו, מה יכול הוא לעזור להם? הלא אין כחו אלא בדמעות, לדבר עם השרים אינו יכול, שאינו מבין את לשונם, אבל אם קוראים לו, מסתמא הם זקוקים לו שם, ובכן מצוה ללכת. אמנם חס על ביטול תורה, אבל כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא. שמא יועיל, שמא יעזור.

ביתו היה פתוח לרווחה, הבית היה תמיד מלא יהודים מבקשי רחמים מכל המינים, יהודים עם כתבים ויהודים מבקשי כתבים על שרפות, מגפות, רעב, גירושים, רובם הביאו כבר כתבים מוכנים בידיהם וכלום הם מבקשים ממנו אלא שיחתום את ידו עליהם, רק חתימת ידו ועזרתם תבוא. והכל צועקים ומתחננים והעגונה הידועה בתוכם, שמקור דמעותיה לא נתיבש מעולם. זו היתה אשה עגונה שבעלה הלך למדינת הים ונעלם ועקבותיו לא נודעו והיא באה לבית הרב והתישבה בביתו והחליטה לבלי לעזוב את הבית עד שהרב יתירנה מכבלי העיגון. וכל מעשיה היה לפגוש אותו בצאתו ובואו בלי דיבורים אלא בדמעות שליש. אבל הוא ביקש היתר בשבילה ולא מצא וכל דמעותיה לא הועילו. כל באי בית הרב ידעו אותה ואת דמעותיה והיא התחננה אצל המקורבים להשתדל עבורה אצלו שיחיה, הלא הוא „כותב" בשביל כולן יכתוב גם בשבילה איזה דבר. אבל כל ההשתדלות לא הועילה, כל שערי ההיתרים לרבות שערי דמעות שלה נגעלו בפניה. לימים נתגלה בעלה החי באיזו פינה נדחה בספרד ויהי הדבר נס, סימן שמן השמים עכבוהו.

כשנכנסתי אליו פעם בבוקר ומצאתי מהומה ומבוכה כזו בבית, לרבות קצבים המנפחים ריאות שיש עליהן שאלות ונשים עם תרנגולות שחוטות ובית מלא יהודים עם צרות, בקשות ותחנונים פנה אלי ואמר: איני יודע מה רוצים ממני? עשאוני לרבן של כל בני הגולה ושמו על ראשי כל צרות ישראל ומושכים אותי לפטרסבורג על כל צרה שלא תבוא ומבטלים אותי מת״ת. הלא יש רבנים אחרים בישראל! למה אין מניחים לי ללמוד? ודברים הללו יצאו מן הלב. הוא רצה ללמוד תורה, ת״ת כנגד כולם ואינו יודע מה יכול הוא לעשות שם בפטרבורג, כלום לתורתו הם צריכים שם? שמעתי שפעם החליטו מנהיגי הדור, השתדלנים המושבעים ברון גינצבורג ופוליאקוב ללכת עמו לפובידינוסציב, הקטיגור הראשי של הסינוד הקדוש, שהוא היה רבו של אלכסנדר השלישי ומקור הרשעות של

כל גזירות המלכות, לבקש רחמים ממנו. הלכו שלשתם אליו, ולאחר שהניחם שעה שלמה לחכות, יצא אליהם עם צלב גדול על חזהו ומבלי לשמוע את טענותיהם אמר להם מלה אחת „השתמדו״ וחזר. רי״א שלא הבין מהו סח, שאל אותם מה אמר הגוי הגדול הזה. כשהסבירו לו את המשמעות של הפסוק הזה, משך בכתפיו ואמר: איני מבין למה הולכים לדבר עם גוי שוטה שכזה, הלא הוא פשוט יצא מדעתו.

אולם המנהיגים המושבעים הללו הכירו דוקא בתמימותו הפשוטה הזאת את המנהיג הרוחני של העם. הם ראו בנפשו הזכה את האצילות של המון בית ישראל, של העם הפשוט, המאמין ובעל הבטחון, שהתורה „מגני ומצלי״. הם האדירים הללו שהיו מקורבים למלכות ולמקור הרע הרגישו, — שאליהם מתיחסים הגבוהים מעל לגבוהים כאל אחד משלהם, כאל אנשים שעלו לגדולה בכח הכסף ובכח העולם החומרי, הנה הם יביאו להם איש לא מעלמא הדין, ששלטונו אינו משלטון העולם השפל הזה, איש מן העולם הרוחני „דמי לבר אלהין״, יסתכלו בפניו ויראו שהעם מכבד מנהיגים רוחניים אלה שכחם הוא כח רוחני, כח התורה והאמונה החיה, ובאמת היה בפניו איזה כח המושך שלא ראיתי דוגמתו אצל כמה מאנשי עליה שנפגשתי עמהם בחיי, וזה היה סוד השפעתו על אחרים, על הגדולים ועל העם. הוא היה בחינת תורה מהלכת, ספר תורה השרוי בצער, והצער הוא צער עולמי, צער על גלות השכינה, על גלות הכלל ועל גלות הפרט וכל הצער הזה היה שפוך על פניו, לרבות אותיות של תורה, כי הוא היה שט תמיד באיזה ענין. כשהיה אדם מדבר עמו היה נראה כאלו הוא מקשיב לכאורה לדברי המדבר, אבל הרגישו שהוא תפוס בשעת מעשה ברעיונות אחרים של איזה „ענין״ שהוא עסוק בו, כי מפעם לפעם היה הוא פונה לספר ומפסיק ומעיין בו וחוזר לדיבורו.

שני כוחות לאומיים גדולים התמזגו בנפשו והיו לנפש אחת והם „אהבת ישראל ואהבת התורה״. בו נתקיים בפועל הפתגם „אורייתא וישראל חד הוא״. אחדות זו, שמלאה את כל חדרי לבבו ומוחו הגדול, זוהי שהשפיעה באור חוזר על כל הבא עמו במגע ומשא. וזהו סוד השפעתו הגדולה שהיתה לו על הדור ומכאן גם „כחא דהיתרא״ שלו. הוא הרגיש אפשר מבלי דעת שהתורה שלו היא תורת חיים שנאמר בה וחי בהם. ולפיכך השאלות והתשובות שבאו לפניו הן אמנם תורה שלימוד היא צריכה, ספק דאורייתא, ספק דרבנן, רובא וחזקה, חזקת חי, חזקת מת, מים שאין להם סוף, אבל

ביסודן הרי הן שאלות החיים. והשאלה היא אם איש פלוני חי הוא או מת ואם האשה העלובה תשתחרר מכבלי העיגון או תשאר אלמנה חיה כל ימיה. הוא ראה לא את „המים שאין להם סוף" שבמסכת יבמות, אלא את האיש החי פב"פ שנטבע במים הללו שהפיצו „צרות" אין סוף בכל המשפחה בבית ישראל. הוא ראה את העגונה העלובה, שלא די לה שבעלה אבד ולא יודעים אם הוא חי או מת, אלא היא גופה היא אלמנה חיה, ספק חיה ספק מתה, בריה עלובה שבחייה היא קרויה מתה. עגונה בבית יהודי היא נפש עלובה שפלה שחייה אינם חיים, רק יחידי סגולה מבין הרבנים ורי"א על כולם הבינו את הטרגדיה הנוראה הזאת, ולא משום שהיא רדופה להנשא מצוה להצילה מכבלי העיגון, אלא משום ששם „עגונה" בלבד מטיל אימה ופחד על בת ישראל, ולא די לה בושה וכלימה שבעלה עזב אותה לאנחות ומסתולל בה, אלא שהיא עוד קשורה בו, באיש שקשה כמות שנאתה או אהבתה אליו ואינו יכולה להשתחרר מן האזיקים ששם עליה. מחבר הקינות לא היה יכול להמציא ציור יותר נורא ועלוב לכנסת ישראל השקועה בגלות המרה והתלויה בין השמים ובין הארץ מזה „שהיתה כאלמנה" — ולא אלמנה ממש, אלא „כאשה שהלך בעלה למדינת הים". כך הבינו חז"ל את מצבה של כנסת ישראל בגולה הדומה לעגונה, זוהי בריה עלובה שאינה יודעת בעצמה מה היא, אינה פנויה, אינה נשואה, אינה אלמנה ואינה גרושה. אותה העגונה שראיתיה בבית ר' יצחק אלחנן שתמיד היו דמעות שוטפות מעיניה כמים שאין להם סוף, היא היתה תמונה חיה ממצב העגונה והיא עומדת כמצבה חיה לנגד עיני. בריה ספק חיה, ספק מתה, איזה „בר־מינן" מתהלך בין החיים ובין המתים. תמונה כזו נתגלתה לפני רי"א מיד כשבאה שאלת העגונה לפניו. כשמעיינים בתשובותיו בשאלות העגונות רואים איך הוא היה חרד לדבר להמציא היתר לעגונות וחשב את ההיתר למצוה גדולה: „האשה העלובה הנ"ל היא ילדה עדנה ומצוה גדולה להזדקק לה ולחפש אחרי צדדי ההיתר מכבלי העיגון אם מותרת עפ"י ד"ת" (ע"י, אה"ע סי' כד) או „וכשמעי זה נבהלתי מאד לפי שביארתי כי עיקר ההיתר הראשון שלי נסתר לפי דעתי, אם כן מה נעשה בהיתר העגונה הילדה? כי אז נגעלו דלתי ההיתר ממני!" (שם, סי' כז). הוא נבהל כשחשש שמא נגעלו „דלתי ההיתר" ממנו ולא יהיה לאל ידו להצילה מכבלי העיגון, ממש כאדם הרואה

חברו טובע בנהר ובידו להצילו ומשתדל בכל כחו להוציאו מן המים ואינו יכול. עד כדי כך הרגיש בהצלת העגונות, הצלת נפשות ממש!

וזהו מה שבין רי״א לשאר הרבנים, הם כשבאה שאלת עגונה לפניהם, ראו את הגמרא והתוספות, את הרמב״ם, הרשב״א והרא״ש, את השו״ע והמפרשים, והוא ראה את ה א י ש שנעלם, את האשה העגונה החיה וראויה לרחמים, ובכן צריכים ללכת אל הרמב״ם, הרא״ש והרשב״א ולכל הפמליה של הפוסקים ולבקש מ ל פ נ י ה ם שיתנו ל ו היתר להתיר מכבלי העיגון את האשה העלובה הזאת העומדת לפניהם, שפלוני בעלה, ספק חי ספק מת, שם עליה, והלואי שמת או שימות בליעל שכזה.

הרוצה לעמוד על השתתפותו בצער בנות ישראל העלובות כשנפלו בפח אנשי בליעל שהשתמשו בדיני ישראל המסובכים בעניני קדושי טעות על ידי ערמה ומרמה שלא ברצון האשה, יקרא את התשובות שלו בשאלות שבאו לפניו בקדושי צחוק וערמה הרגילים בערים הקטנות בין בחורים ובתולות: מעשה בבחור שקידש בתולה בעת שהיתה כותבת ואצבעה למעלה ותחב טבעת על אצבעה ואמר „הרי את מקודשת לי״, מעשה בבחור שקידש עלמה ולקח ידה בחזקה ואמר „הרי את״ ומיד זרקה טבעת הקדושין. מעשה בבחור שהביא מכתב לבתולה והניח בתוך המכתב מטבע ואמר לה „הרי את״ וכדומה מעשיות כאלה, שהיו מעשים בכל יום. והרי על פי דין זהו עסק ביש, הקדושין הם קדושין גמורים מן הצד הפורמלי, והנה בת ישראל נערה צעירה שלא הבינה דבר מכל הענין המסובך הזה, נודע לה פתאום שהיא אשת איש ונעשית אשתו של איזה פוחז וריק הדורש כסף תועפות כדי להתירה או שרוצה שתנשא לו בעל כרחה, או שהולך לו ומעגנה לכל ימיה. רי״א מתמרמר מאד על הבליעלים הללו ומוציא מגרתיקו את כל כלי זיינו של בקיאותו ופלפולו לשום לאל את מיני ערמות ופסלנות כאלה ולבטל את הקדושין הללו „כדי שלא תהיינה בנות ישראל הפקר״. הוא מגנה ומחרף את המעשים הללו הנעשים דרך צחוק ומתמרמר על הריקים והפוחזים ומכנה אותם בכל לשון של גנאי. הבחורים הללו אין להם שם אחר בפיו אלא „בחור בליעל״. על פי רוב הוא מסיים את התשובות הללו בזה״ל: „ואין בכחי לכתוב יותר ובקצרה כי הנני מסכים לדעת כת״ר להתירה להנשא אף לכתחילה ויבוטל מעשה ידי רשע ולא יהיו בנות ישראל כהפקר ח״ו״ (חלק אה״ע, סי׳ מח, וסי׳ נא ועוד). או שמתחיל את התשובה בזה״ל: „ובאמת מצוה להכנס בענין זה ולחפש בצדדי ההיתר

למען לא יהיו בנות ישראל הפקר לפני עושי רשע" (סי' נז). וכשם שהתרעם על "הבליעלים" הבחורים המבקשים להשתמש בכח הדין לעשות את בנות ישראל הפקר ולקדשן בערמה נגד רצונן, כך התרעם על הללו שביקשו להוציא גט מתחת ידי הבעל בערמה ומרמה בעל כרחו נגד רצונו שלא במקום מצוה ומכנה את עושי רשעה הללו בכל לשונות של גנאי. עי' לדוגמא שו"ת עי"א ע"ז: מעשה באיש אחד שהיה שנוא על אשתו ובקשה עילה להתגרש ממנו, אבל הוא לא חפץ לגרשה, באו בני המשפחה עליו בערמה על ידי זה שהביאו לו מכתב מזויף מרב גדול אחד "שהיה מפורסם בסגולותיו בעניני זווגים שאינם מוצלחים", והרב הזה נתן לו סגולה טובה כדי לקנות אהבת אשתו, שיגרשה בגט פטורין ואחר הגט תנשא אליו שנית "ואז יהיה אהבה ושלום ביניהם כראוי וכדרך כל הארץ". הבעל האמין להמכתב הזה וגירשה "ואחר הגירושין נתודעה הערמה אשר עשו ועתה אינה מרוצית להנשא אליו שנית "והבעל צועק מר על אשת נעוריו על אשר באו אליו בערמה ובזיוף ומערער ואומר כי על מנת כן לא גירשה... כן צעק הבעל בקול תמרורים וכל הענין הזה מבהיל לכל השומע". רי"א מאריך להוכיח בראיות מש"ס ופוסקים בפלפול ארוך בחריפות ובקיאות לבטל את הגט והוא מסיים בזה"ל: "וסיומא דפיסקא הוא כי דעתי מסכמת לדעת מעכ"ת דבנ"ד הגט הוא פסול מן התורה... ובעזה"ש שנתבטל מעשה הנבלה הזאת ולא יוסיפו בני עולה לענות לישרי לב ולתמימי דרך".

מעלה יתירה היתה לרי"א שהצטיין בה מכל חבריו הרבנים הגדולים והיא, שלא היה "מיראי הוראה" כרוב הרבנים. הוא היה פסקן גדול כאחד הפסקנים הראשונים, תקיף בדעתו והעמיד על עצמו ולא היה מירתת מלהכריע להלכה למעשה. והרבנים, אף הגדולים בימיו, ידעו שיש להם אילן גדול לתלות עליו, הם הרגישו שהוא היחידי שיכול להחזיק את כח האוטוריטטה של הרבנות שהתחילה להתמוטט ולפיכך חלקו לו מכבודם וסמכו עליו אף כשהם בעצמם היו יכולים לשאת בעול. זכורני פעם אחת עמדתי לפניו ונתקבלה שאלה טלגרפית בענין תכוף בדבר גט שהיו צריכים להשיב מיד והוא צוה להשיב "עשו כפי הפסק של הבית־שמואל". ופנה בצחוק ואמר להמסובים: "ראו הנה הרב הזה יודע את ה"בית־שמואל" כמוני, כלום לא היה יכול בעצמו לפסוק את ההלכה? אלא מפני שהוא ירא לקבל עליו את האחריות ויודע שיש רב בקובנה שנושא על שכמו את

כל המשא ובכן הוא משים גם את חבילתו עלי״. „לשים את החבילה על כתפותי״ היה המבטא הרגיל שלו ולא פעם התאַנח אנחה עמוקה על זה. אפשר שהוא היה ג״כ מיראי הוראה ככל הרבנים, אף הוא היה ירא את הרמב״ם, הראב״ד, הרא״ש והבית־שמואל וכל הקדושים הללו, כשהיה לו לפעמים צורך לחלוק על דבריהם הקדושים, אבל הוא כפף כתפותיו תחת העול הכבד הזה ששמו עליו בשביל רגש הרחמנות שהיה בלבו על הכלל ועל הפרט, על האשה העלובה העגונה, על הבתולה שנתקדשה שלא לרצונה וגם על אותו הבחור הבליעל. הוא אפשר חשש בסתר לבו שבעולם האמת יענישו אותו על שלקח לעצמו את התקיפות לחלוק על גדולי ישראל הקדושים ההם, אבל הוא כבר ממילא הפקיר את כתפותיו לטובת כלל ישראל, אם יענישו אותו — יקבל את היסורים באהבה, הלא רחמנות על עם ישראל, רחמנות על הנפשות העלובות הללו, מוטב שיענישו אותו שם בעולם האמת משתצטער נפש אחת מישראל בעולם הזה.

מי שלא היה בקובנה בימים האחרונים לפני פטירתו של ר׳ יצחק אלחנן ז״ל לא ראה בכבוד התורה מימיו. ממש כל אחד הרגיש שאביהם של כל ישראל הולך מאתנו וכל העם מתיתם. אנשים נשים וטף לאלפים מלאו את הרחובות הקרובים לסימטא ששם היה בית הרב ועמדו צפופים יומם ולילה וחכו בדמעות ובפחד על פניהם לשמועות קטועות על המצב שנמלטו מפי המקורבים שזכו להיות „שם״ כלומר בפנים הבית, כל בתי התפלה היו מלאים מתפללים, וסדר אמירת התהילים שלהם היה לפי הפקודות השונות שיצאו במשך היום מבית הרב, כשם שמחליפים רפואות על פי פקודות הרופא. זכורני ערב אחד בין מנחה למעריב בבית המדרש הגדול שהיה מלא מפה לפה מתפללים מכל שדרות העם, לרבות האינטלי־גנציה הגבוהה, איש לא נעדר, כלתפילת נעילה, וכשהמגיד עלה על הבימה והתחיל לבכות געה כל העם בבכיה והצעקות והיללות עלו עד לב השמים. אחד מן הפרושים נגש להפרנס שהיה באותו מעמד שהיה מן המקורבים המיוחדים של הרב, ר׳ איסר בר וואלף, והציע שיגידו בקדיש „בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא יצחק אלחנן בן ישראל איסר״, כשם שהגידו בתימן על הרמב״ם, אבל ר׳ איסר חשש מלקבל את הדבר על עצמו בלי פקודה מגבוה.

השמועה על הפטירה נתפשטה במהירות הבזק ועברה מפה לפה בלי אומר ודברים רק בנענוע ראש. איזה פחד נעלם היה על כל פנים. אל ההלויה באו עשרות אלפים מכל הסביבה וכל הרבנים חפצו להיות בין המספידים, סדר לא היה, כל מי שנדחק לעלות על הבמה ברחוב שלפני הבית ובבית הקברות הספיד, השעה שחקה למספידים, שאותו שבוע שבו מת היתה פרשת פרה אדומה שהיא מכפרת, כידוע, על מיתת צדיקים, וזה היה כבר נושא טוב למספידים. אולם זכורני שאחד מן הרבנים החריפים עלה והקשה קושיה חמורה על אחד מפלפוליו של רי"א ב"באר יצחק" והאריך בפלפול עמוק לתרץ את הדבר וירד. זה היה כל ההספד שלו. הד"ר פיינברג שהיה ראש הקהל וראש האינטליגנציה הקובנאית קרא מן הכתב קינה שחיבר למקרה זה בעברית בסגנון של מליצת אברהם מאַפו שפיינברג היה תלמידו, דבר שהיה נחשב בין הרבנים שבאותו מעמד כמעט כחילול הקודש. אבל מי יעיז פנים כנגד הד"ר פיינברג? הכל ידעו שבידו היתה תלויה בחירתו של בנו ר' צבי הירש לממלא מקומו. הקהל עמד זמן רב על יד הקבר ולא מש ממקומו. הרגישו שיש צורך למי שהוא להגיד את "המלה הנכונה" למאורע זה. חכו להספד אמתי שיגידו להם מה היה ר' יצחק אלחנן ומה אבד להם במותו, והנה אחד האברכים הצעירים (אני) עלה על הבימה והספידו בשם התלמידים. וכל הקהל הגדול הרגיש מה היה ר' יצחק אלחנן לדורו ולהרבה דורות אחריו. המלווים ידעו שלא רב אחד, לא גאון מיוחד הלך לעולמו, אלא שכח היסטורי לאומי גדול הלך לבלי שוב עוד.

עליו נוכל לומר: משמת ר' יצחק אלחנן בטל כבוד התורה.

הספדי על ר׳ יצחק אלחנן

פטירתו של ר׳ יצחק אלחנן הביאה אבל גדול ליהודים בכל תחום־המושב, כי עוד בימי־מחלתו האחרונים הודיעו על־ידי העתונות ועל־ידי מכתבים לכל קהילות ישראל שברוסיה, שיתפללו על החולה, וכשנפטר באו הרבה רבנים ובעלי־בתים חשובים להלוויה בקובנה. בקובנה גופא לא נשאר שום יהודי בביתו, בשעת ההלוויה, חוץ מבעל בית־מרקחת אחד, שחנותו היתה פתוחה בשבת, למרות הפצרותיו ואיומיו של ר׳ יצחק אלחנן. הוא היה היהודי היחידי בקובנה שחנותו היתה פתוחה בשבת, וכמעט שהיה מנודה מן הקהל — ולהכעיס לא השתתף בהלוויה. כמובן, שמפאת רבוי־האנשים לא היה סדר בהלוויה ובבית־הקברות היו עומדים צפופים אלפי אנשים. רבנים שונים הספידו את הנפטר בדרשות הרגילות בהספדים, המתובלות בביאורי־מקראות של פרשת השבוע ובפירושים לדברי חז״ל, כמקובל. כפי שזמן פטירתו אירע בפרשת „פרה״ דרשו רוב הרבנים בענין פרה אדומה, המכפרת על מיתת צדיקים. ראש המשכילים שבעיר, ד״ר פיינברג, חיבר שיר־קינה בעברית, ו„דקלם״ אותו על הקבר בהתלהבות עצומה. הקהל הצפוף נשאר במקום זמן רב ולא נתפזר, כי חיכה להספד שיתאר בדברים של טעם את המנוח. כפי שאני הייתי כבר מפורסם כדרשן לפי רוח הזמן, רמז לי ר׳ איסר בר וואלף שאגיד מלים אחדות בשם התלמידים של המנוח. בקושי פרצתי לי דרך בין הקהל הצפוף עד לקבר ותיארתי את גדולתו של המנוח וערכו ליהדות בדברים פשוטים ונאמנים, בלי דרשות ובלי ביאורי־פסוקים. הדברים עשו רושם עז על הנאספים, ביחוד על הנאורים והמשכילים, וכמעט שנשאוני על כפים מן הקבר אל מקומי.

ההספד שנשאתי על קברו של המנוח, גרם למחלוקת גדולה בין המפלגות שבעיר ואני נעשיתי, שלא ברצוני, הגורם לכך. ומעשה שהיה

כך היה. במשך ימי־ה„שבעה" הספידו את ר' יצחק אלחנן בכל בתי־הכנסיות שבעיר — כל בית־כנסת, כמובן, לפי דרכו וטיבו. כמובן, שבית־הכנסת לנאורים התכונן גם כן להספד, אבל השאלה היתה, מי יספידו? אף הנאורים חשבו שאין זה לפי כבודו של ר' יצחק אלחנן, שרב בית־הכנסת שלהם, ז. א. רב מטעם הממשלה, שניטקינד, יספידו, אלא אחד מאנשי־שלומו של המנוח יספידו. המנוח מעולם לא נכנס בחייו לבית־הכנסת ההוא משום שני דברים: ראשית משום שהבימה לא היתה באמצע, כדרישת הדין, ושנית משום שעל גב בית־הכנסת בכניסה היו מצוירים הלוחות ועשרת הדברות, מה שלא מצא חן בעיניו. חוץ מזה היה בית־הכנסת מתנהג בנוסח־התפילות המסורתי, ואין צריך לומר, שעזרת הנשים היתה בנויה כבשאר בתי־הכנסיות האדוקים. בסוף ימיו של הרב המנוח אירע מעשה, שהמנוח התמרמר מאד עליו. אף־על־פי שכל מתפללי בית־הכנסת ההוא היו מן הנאורים והמשכילים שבעיר, לא העיזו לחלל את השבת בפרהסיא, כלומר לבוא בשבת לבית־הכנסת עם מקלותיהם ומטריותיהם, כי אימת הרב „הזקן" היתה עליהם ולא ביקשו לצערו בחייו. וגם הגבאים הקפידו על כך ולא הרשו לשום אדם לבוא לבית־הכנסת בשבת במקלו ותרמילו. אבל כשרבו הפורצים החליטו המתפללים למרוד בגלוי, וכולם באו בשבת לבית־הכנסת במקלותיהם. כמובן שהרב התמרמר מאד על זה ודרש בפומבי נגדם, ומאז נתהווה פרץ בין מתפללי בית־הכנסת לנאורים ובין הרב והסרים למשמעתו, ואיש מן האדוקים לא היה נכנס לשם. כפי שהספדי על ר' יצחק אלחנן מצא חן בעיני הנאורים, שמו מנהיגי בית־הכנסת את עיניהם בי והזמינוני להספיד את ר' יצחק אלחנן בבית־הכנסת שלהם. האדוקים הקיצוניים התנגדו לכך, שאחד מן הפרושים ישא הספד בבית־הכנסת של הנאורים, שהרב המנוח התנגד להם, וטענו: „ישא הרב שלהם, האפיקורוס, את ההספד, ולא אחד משלנו". אחרים, מן המתונים, שבאדוקים דרשו דבר זה לשבח ואמרו: „אדרבה, הלא זה לכבוד לנו, שגם אצל הנאורים ידרש אחד מאנ"ש!" בקיצור, הדבר הזה הטיל מהומה גדולה בקרב החוגים השונים של האוכלוסיה והעיר היתה כמרקחה. לא היו חסרים גם איומים נגדי מצד הקיצוניים, ואני הייתי כמבולבל ולא ידעתי לשית עצות בנפשי. שאלתי את פי סולצאַווסקי, והוא יעץ לי לקבל את ההזמנה, אלא שלא אפרסם את זה בשמו, מפני שאף הוא היה ירא מפני האדוקים הקיצוניים. נמלכתי בדעתי ללכת לשאול את פי ר' הירש, בנו של המנוח. וכפי שר'

הירש עדיין לא קיבל את כתב־הרבנות — דבר שהיה תלוי הרבה בדעת הנאורים, שהיו מן התקיפים שבקהילה — השתמט מלהיכנס בעובי הקורה ונתן לי תשובה „דיפלומטית", שבימי־ה„שבעה" אסור לו לפסוק שאלות. אבל כשיצאתי יצא אחרי השמש ונענה לי בראשו, כלומר: הרב מתיר. כשראיתי שנסתבכתי בסבך ה„פוליטיקה" של הצדדים השונים שבעיר, עניתי לגבאי בית־הכנסת, כי אני מקבל את ההזמנה שלהם, אבל בתנאי שילכו אתי הדיינים של הבית־דין־צדק, וכך הווה. הלכו אתי אל ההספד הדיינים ועמהם גם הרבה מן האדוקים, שמכיון שהתירו פרושים את הדבר נעשה להם להיתר. להספד הזה הוזמנו כל הסטודנטים שבעיר, שהוקצה להם מקום מיוחד בבית־הכנסת, ואלפי אנשים נהרו אל בית־הכנסת ורבים נשארו בחוץ מחוסר מקום. ציירתי לפניהם את דמותו של ר׳ יצחק אלחנן, כמנהיג רוחני של הדור — והוכחתי את דבר ההמשך ההיסטורי של המנהיגים בישראל מישיבת יבנה דרך סורא ופומבדיתא עד זמננו, ושר׳ יצחק אלחנן היה האחרון בשלשלת זו.

על־ידי ההספדים הללו, שכתבו עליהם גם בעתונות, יצא טיבי בעולם־הרבנים, וקיבלתי הזמנות שונות מכמה קהילות לשמש בהן ברבנות, וכמה ממנהיגי בית־הכנסת לנאורים הציעו לפני ללכת לחוץ־לארץ להשתלם. אבל אירע הדבר, שאחד מבעלי־הבתים הנאורים וממנהיגי־הקהילה שבחרסון, גיסו של ר׳ איסר־בער וואלף, שנזדמן לקובנה בשעת הלוויה, הזמינני לבוא לחרסון, ששם היתה, לפי דבריו, משרה פנויה בשביל רב. כפי שזקני היה דר שם, מצאה ההצעה הזאת חן בעיני יותר מכל ההצעות והחלטתי לנסוע לחרסון, ומשם נתגלגלתי לאודיסה, שעל זה אספר להלן.

הגאון הרוגטשובי

בימי בחרותי אירע מעשה שפעם, כשישבתי לבדי בבית־המדרש ולא היה שם איש, והייתי שקוע בלמודי בסוגיה קשה, התגנב אלי בחשאי אחי הקטן ממני, קלמן, וביקש לעשות לו צחוק ותקע לי באזני בקול רם פתאום איזה דברים. נבהלתי מאד וכמעט שנתעלפתי. שכבתי ימים אחדים כמבולבל בצמרמורת קשה. הצמרמורת עברה לאחר שעסקו בי הרופאים, אבל קמתי ממחלתי בכאב־ראש קשה ולא יכולתי להתעמק בלימודי. יעצוני ללכת לדווינסק, מקום מושב הרופאים הגדולים, לשאול בעצתם. הרופא המפורסם שם ביותר בין היהודים היה אחד שהיה לפנים בחור־ישיבה והיה מדבר אידית פשוטה עם כל יהודי, ואף הרבנים היו יושבים לפניו בכובעיהם על ראשם, לא כנהוג אצל רופאים גדולים אחרים, שהיו מורידים את הכובע מפניהם מפני כבודם ומשאירים רק את הכיפה על ראשיהם. כשהסברתי לו את טיב מחלתי שהיא כאב־ראש והתאוננתי לפניו שקשה לי להתעמק בלמודי, שאלני כמה מסכתות כבר למדתי, ואמרתי לו כך וכך. — אם כן, אמר, למה לך ללמוד עוד? די והותר כבר הוגעת את עצמך בדברים של מה־בכך! אין לך רפואה אלא שתעזוב את הגמרא ותהיה איש בריא בין אנשים; לך לך. אין לי רפואה בשביל טפשים כמוך. ובזה נגמר הביקור המשונה הזה אצל הרופא, שלקח ממני בשביל זה את הרובל היחידי כמעט שנשאר בכיסי. יצאתי ממנו בפחי־נפש והחלטתי להשתמש בשעת הכושר בהיותי בדווינסק, מקום מושבו של הגאון הרוגטשובי, שכל־כך הרבה שמעתי עליו, והלכתי לראותו. הכינותי לי איזו קושיא בתוספות ונכנסתי אל ביתו. בביאה בדלת עמדה אשה אחת עם תרנגולת שחוטה בידיה ורועדת מפחד ואני עמדתי אצלה על יד הדלת, לא פחות נרעד ונפחד מן האשה, ולא היה לי העוז להתקרב ולגשת אל החדר הפנימי, ששם ישב הרב ונשמע היה קולו שהוא לומד בניגון־הגמרא הידוע. פתאום יצא בבהלה

הרב, שהיה איש גוץ וצנום, בעל ראש משונה, גדול וארוך למעלה ממדת גופו ובעל עינים בהירות ונוצצות והתחיל לרוץ בחדר שעמדנו בו אני והאשה, בעלת התרנגולת, רוץ וסוב באלכסון מזוית לזוית שקוע במחשבותיו מבלי לפנות אלינו והיה מדבר לעצמו איזה קטעי־דיבורים בעוד שהוא מנענע בידיו בסימני שאלה־ותשובה. פתאום הרגיש בנו ושאל תחילה את האשה, מה יש לך, שאלה? ומבלי לחכות לתשובתה הוציא מכיס בגדו סכין קטן ועשה חתך בתרנגולת מבלי להביט בפניה ואמר בקול רם ובניגון הגמרא: כ ש ר! לכי לך. אחר כך פנה אלי ואמר לי: ואתה בחור למה באת? יש לך קושיא, אמור! מלמלתי בבהלה את הקושיא שהיתה, כפי שאני זוכר, בתוספות של מסכת בבא מציעא, בדיני הפקר ומציאה. על זה השיב לי בבהלה כדרכו. הא, בתוספות? התוספות לא ידעו מה הם סחים; („תוספות האָט געפלוידערט"). נבהלתי, כמובן, לשמוע את הדיבורים הללו, ומלים נעתקו מפי. אמר לי, מה אתה נבהל? אני אראה לך כמה וכמה תוספות שלא הבינו את הגמרא, והתחיל להביא תלי תלים של דברי תוספות מכל הש"ס, והכל בעל־פה, על פי הדף ודיבור המתחיל, ועירבב דבר אחד בשני ובבלי בירושלמי, עד שראה שראשי היה עלי כגלגל וחדלתי להבין את המשך העניינים. אגב שיחה נתן לי הסבר הגיוני מה בין הפקר ומציאה ופקדון ויאוש וניתח את העניינים ניתוח הגיוני ומוסבר וגם שילב בתוך הדברים משל מדרך ההגיון של הרמב"ם ב„מורה נבוכים", שנדמה לי שלא היה מזה שום שייכות לענין. כנראה, ראה שעומד לפניו בחור משכיל ורצה להראות לי שיש גם לו יד בהגיון. אחרי אשר תפס אותי בדש בגדי ורצה להראות לי בחוש את כל סיבובי הפלפול וכל החריפות והבקיאות שלו בש"ס בבלי וירושלמי, ביחוד בירושלמי שמעולם לא למדתי וכל הדברים היו כחידה סתומה בעיני, ועמדתי לפניו ככלי מלא בושה וכלימה מבלי להבין דבר, ראה כנראה שהוא מדבר אל העצים ואל האבנים, והחצים ממני והלאה, ואז עזבני לנפשי בורח לו שוב לחדרו הפנימי מבלי להגיד לי שלום, והתחיל לומד בקול רם בניגון הגמרא. אני נשארתי עומד כמתעתע ולא ידעתי מה לעשות: אם לעזוב את הבית או לחכות עד שישוב, שמא הוא רוצה להגיד לי עוד איזה דברים. החלטתי לחכות על יד הדלת עד שישוב. פתאום יצא מחדרו בבהלה כדרכו וראני עומד ומחכה. אמר לי, אתה עדיין כאן? למה אתה עומד, יכול אתה כבר ללכת!

לאחר כמה שנים, כשחזרתי מקובנה בחתימת זקן ונשתניתי הרבה

במראה־פני, הלכתי שוב לבקרו. תיכף כשנכנסתי אמר לי, אה, הרי היית אצלי לפני זמן־מה („אַנוסטען") ושאלתני קושיא בתוספות פלוני ואמרתי לך כך וכך ודברנו על ענין הפקר ומציאה, יאוש ופקדון, והתחיל לחזור לפני על כל הפלפול ההוא מתחילתו ועד סופו. השתוממתי על כוח־זכרונו הגאוני. אחר־כך שאלני מאין אני בא, אמרתי לו מקובנה. אמר לי ברוגזה, הנה הזקן יושב לו בקובנה וכותב ומדפיס וכותב ומדפיס עד אין סוף! מי מבקש זאת ממנו? כלום ספרים חסרים בעולם? הנה זקנך, ששמעתי עליו שהוא בעל־הוראה, יושב ופוסק שאלות. זה הכל מה שצריך. כל הרבנים הכותבים ספרים אינם יודעים בין ימינם לשמאלם. ושוב עזבני וברח. אני כבר ידעתי מן הנסיון שעלי ללכת ויצאתי.

לאחר כמה שנים, כשהיה לי עסק בדבר היתר העירוב באודיסה, שלחתי גם לו שו״ת בין יתר הרבנים וקבלתי ממנו תשובה, שלא נכתבה כדרך תשובות הרבנים על יסוד הפוסקים המקובלים, אלא קטעי מלים אחדות ודבורים מן הירושלמי שלא היו שייכים כלל להענין. את התשובה שלו לא הדפסתי בקונטרס „תקון שבת" אלא העתקתי מתוך מכתבו את תוכן דבריו עם ההערה משלי, שאין הנידון דומה לראיה, ושלחתי לו את הקונטרס. שמעתי אח״כ, שכעס מאד על הדברים והשליך את הקונטרס מידו בכעס.

מחוץ לתחום המושב

מרוב לימוד התחלתי שוב לחוש בראשי והרופאים יעצוני ללכת להתרחץ בים. חוף־הים הקרוב־ביותר היה בליבאווה שבקורלאַנד, שלשם היו נוסעים הרבה רבנים להתרחץ. נסעתי לשם ונזדמן לי לראות בפעם הראשונה בעלבון יהודי שאין לו רשות לדור מחוץ לתחום־המושב, דבר שלאחר זמן טעמתי את טעמו כמה פעמים וכבר התרגלתי אליו, אבל בפעם הראשונה עשה עלי הדבר רושם איום, כי הרגשתי את עצמי ככלב תועה בעולם.

אירע הדבר שבבואי התאכסנתי באכסניה יהודית ידועה ש„קנתה לה היתר" מן הממשלה ושעל־פי־רוב התאכסנו בה רבנים מערי־השדה שבאו להתרחץ בים. תיכף ביום הראשון לבואי הלכתי עם אחד מן הרבנים, איש גבה־קומה ביותר, מלובש באיצטלא דרבנן, וחבוש מגבעת גדולה, כדרך שחובשים הרבנים בליטא. בעל האכסניה הזהיר אותנו שלא נלך אל הים בדרך המלך מחשש עינה הרעה של המשטרה, והראה לנו דרך גנים וקרפיפות שמסביב לחוף־הים, שאין המשטרה מצויה שם. אבל, כאילו להכעיס, אירע הדבר, שדווקא בדרך סתרים זו שהלכנו בה, פגש בנו שר־העיר בכבודו ובעצמו, שהלך שם לטייל, ותיכף העמיד אותנו בשאלה: „מהיכן אתם? פאַספורט יש?" — ומיד הופיעה על ידינו, כאילו צמחה מן האדמה, כנופיה של שוטרים, המחכים לפקודתו. כפי שחברי הרב שהלך עמי לא ידע לדבר רוסית, נעשיתי אני המליץ בינותם והתחלתי לטעון לפני שר־העיר ולבקש רחמים מלפניו על הרב, שזה עכשיו בא והוא חולה ושירשה לו להתרחץ בים. השר שחשב, מכיוון שלא נבהלתי הנני בוודאי מתושבי־העיר, ענה לי בכעס: „לך מכאן להתרחץ, אין שואלים אותך". עמדה לי ערמתי להנצל מלהיגרש מיד מן העיר כשם שגורש הרב באותו יום עוד לפני שהספיק להתרחץ בים אף פעם אחת.

במשך הזמן שהייתי בליבאווה נמלטתי שוב מצפרני המשטרה, אבל בדרך יותר־קשה. לילה אחד הודיעני בעל־האכסניה, שהוא מחכה לחיפוש מצד המשטרה, ולכן החביא את כל האורחים שלו במקומות־סתר שונים. עלי יצא הגורל לעמוד כל הלילה בפינת־גג מוצנעת מעין־רואים, שלא היה בה מקום לא לשבת ולא לשכב — ועמדתי כל הלילה עד שעברה הבהלה.

בליבאווה התוודעתי אל ד״ר יהודה לייב קאנטור, שהיה אז רב מטעם הממשלה, קודם שעבר לווילנא. כפי שהיה בעל ידיעות בספרות העברית, לרבות גם הספרות הרבנית במידה מסוימת, התרברב להיות רב ממש, רב דתי, והיה יושב בביתו, בכיפה על ראשו, והתנהג ברבנות. מזלו גרם לו, שהרב המו״ץ דמתא היה אדם קטן והיה כפוף למשמעתו של ד״ר קאנטור, ולפיכך היה קל לו לקרוא לעצמו בשם רב־אב״ד דמתא. לפעמים היה גם דורש בבית־הכנסת של האדוקים דרשה אמתית, כדרך הרבנים הדרשנים, מתובלת במאמרי חז״ל וב„פשט׳לאך״. אבל כל זה לא הועיל לו, כי האדוקים לא האמינו ביראת־שמים שלו, ביחוד לאחר שהרב הקודם ד״ר קליין היה באמת חרד על דת במידה מופלגת. ולא עוד אלא שעל־ידי הנהגתו זו נפסל גם בעיני הנאורים, שנתאכזבו בו, כי בחרוהו משום שהיה מפורסם כמשכיל וחפשי בדעות. סוף הדבר היה, שההתנהגות החרדית נמאסה עליו וחזר לסורו. כשנפנה מקום לרב־מטעם־הממשלה בווילנא, בחרו בו משכילי־וילנא, והוא עבר לשם ושם מצא את מקומו הנכון.

זכורני, כשהתוודעתי אליו בפעם הראשונה הצגתי את עצמי לפניו בתור חניך „כולל־הפרושים״ שבקובנה — והוא הביע על זה את תמהונו, ואמר כי הוא שמע על „כולל־הפרושים״ וצייר לעצמו את דמותם של הפרושים באופן אחר לגמרי, מכפי שאני נראה בעיניו. אגב שיחה הסביר לי את דעתו על דבר שאלת הרבנות הכפולה ברוסיה, שהיא מכה אשר לא כתובה בתורה, ושאי־אפשר להיפטר ממנה אלא על־ידי כך שרבנים־מטעם יהיו גם כן בעלי השכלה עברית ולא רק בעלי־דיפלומים. ובזה הוא רצה להסביר לי את התנהגותו כרב ממשי, כי הוא היה שונא תכלית־שנאה את התואר „רב־מטעם־הממשלה״. לאחר הרבה שנים, כשהגיע הזמן לבחירת רב־מטעם באודיסה, פנה קאנטור אלי במכתב והזכיר לי את קשרי־ידידותנו בליבאווה וביקשני לתמוך במועמדותו למשרה זו — דבר שעשיתי, אלא שלא עלה בידי.

אָחי שמואל („ספוג") ז"ל

כשהייתי בקובנה בא אלי — או יותר נכון, ברח מן הבית — אחי הצעיר ממני ביותר מעשר שנים, שמואל ז"ל. אחי זה הראה כשרונות מצוינים עוד בילדותו, במעלליו התנכר הנער הזה כי לגדולות נוצר. הוא היה נער שתקן ומתבודד מחברת בני־אדם, אבל היה ספוג הסופג את הכל. הוא היה ממש בולע ספרים ולא הבדיל בין ספר לספר, קרא מכל הבא בידו. גמרא לא היה לומד בניגון כדרך כל הנערים, אלא עיין בשתיקה. כוח־התפיסה שלו היה למעלה מן הרגיל, ממש גאוני, במעוף־עין אחד היה תופס את כל העמוד. לפעמים היה נראה כאילו הוא יושב ומדפדף בספר להנאתו, בלי עיון, אבל באמת כבר תפס את הענין תוך כדי דפדוף. אני בחנתיו בזה כמה פעמים כשהיה נער, ונתפעלתי ממהירות כוח־התפיסה שלו. גם כוח־הזכרון שלו היה למעלה מן הרגיל. פעם, כשהיה נער בגיל הבר־מצוה, עלה פתאום על הבמה והתחיל לדרוש בהתפעלות עצומה על הציונות, וקהל רב נתאסף סביבו והקשיב לדבריו. וכשירד לא דיבר עם איש מטוב ועד רע... הוא היה מטבעו מסתגר בתוך עצמו. איש לא שם לב ללימודיו ולהנהגתו, כי הוא היה בעצמו מתמיד גדול והיה יושב וקורא מכל הבא בידו יומם ולילה. כשהיה ר' נחמיה מוכר ספרים בא לעירנו היה הוא משכיר עצמו אצלו למשגיח על הספרים, כביכול, ואז היה מרגיש את עצמו כעתיר־נכסין וכבעל אוצר־הספרים של ר' נחמיה. כבר בילדותו הראה כשרון ספרותי, ובמכתביו אלי היה נותן תיאורים מלאי־ענין מכל מהלך־החיים של העיר ושל הנמושות־של־המשכילים שנשארו בה. בכל מכתב ומכתב היה מפציר בי, ש„אקח" אותו אלי ושאוציא אותו מכור־העוני של העיר הקטנה אל ה„עולם הגדול". אבל כיצד הייתי יכול לקחת אותו אלי, כשאני בעצמי הייתי כצפור נודדת על גג. אולם פתאום, בערב אחד, דפק מישהו על דלת חדרי, והנה שמואל („מולי" היינו קוראים אותו)

בא. הוא הודיעני מיד שברח, מבלי להודיע דבר בבית — וה' יודע מאין השיג כסף להוצאות הדרך. ביקשתי ומצאתי בשבילו איזה שיעורים בעברית, ומיד התחבר למשכילים שבעיר, והכל ידעוהו ואהבוהו. הוא היה בא מפרק לפרק לבית־המדרש שבו למדו הפרושים, והיה ילד־השעשועים של כל האברכים. זה אומר לו פסוק לי פסוקך, כי היה יודע את התנ"ך בעל־פה, וזה בחנו בגמרא, כי ידע כמעט בעל־פה שני סדרים גמרא: סדר נשים ונזיקין. אבל משבא לקובנה לא עסק יותר בלימוד הגמרא. עיקר עסקו היה בספרות־ההשכלה העברית והרוסית, וביחוד בתנועה הציונית.

כשהרב רבינוביץ נעשה מורשה ציוני מטעם הקונגרס הזמינו בתור מזכיר שלו בסופוצקין ושם התוודע לעלמה ציונית משכלת, שלקח אותה לאשה ובתור נדוניא הביאה לו חמות אלמנה חצי תריסר יתומים ויתומות שנשארו תלויים כריחיים על צוארו כל ימי חייו מחמת תכונת־נפשו העדינה. וזה השפיע הרבה על הקאריירה שלו בחייו, כי המשפחה הגדולה שנעשתה תלויה בו מיד אחר נשואיו, קשרה אותו בשלשלאות של ברזל ולא הניחתו ללכת להשתלם בלמודים כרצונו. הוא כבר התעתד, קודם שהתחתן, ללכת לחוץ־לארץ להשתלם במדעים באוניברסיטאות, וכבר עשה את כל ההכנות הדרושות לכך וגם השיג את האמצעים מידידיו הציוניים שהתעניבו בו ובהשתלמותו, כי היה חביב הרבה על המנהיגים הציוניים. אבל כפי שבינתיים מת אבי־ארוסתו, האיצה בו הכלה, שהיתה בעלת־מרץ, שישאנה תחלה ואח"כ ילך לחוץ־לארץ, ובינתיים, כאמור, תלו ריחיים על צואריו ונדחתה הליכתו לחו"ל עד אין סוף, עד שנתייאש מזה ונעשה עתונאי חרוץ. רוב ימיו עבד ב"הזמן" שבווילנא, ב"הצפירה" שבוורשה ועוד עתונים שונים, וגם הוציא בעצמו עתון בימי המלחמה הראשונה, כשנתגלגל לפנים־רוסיה. ופעם היה בסכנת נפשות, בזמן המהומות, כי נידון למיתה על־ידי גדודים שונים שנפל בידיהם כשעבר מגבול לגבול, ושדדו ממנו את כל רכושו והפשיטוהו ערום וקשרוהו לאילן, על־מנת לתלותו בבוקר, והיה קשור כל הלילה בצפיה למות, עד שניצל בדרך נס על־ידי איכר אחד, שעבר דרך שם והתירו, וברח ערום כביום־היוולדו, ועבר את הגבול לחוץ־לארץ. הוא היה חותם בשמות ספרותיים שונים, אבל השם הספרותי שנתפרסם בו ביותר היה „ספוג". הוא הוציא מונוגרפיה על בני־משה וגם קובץ מאמרים בשם „עם שחר".

הוא היה את ורע לסופרים ולקוראים ותיקים, כי היה אהוב ונחמד

לבריות וחוט של חן היה משוך עליו. ביתו היה פתוח לרווחה בכל המקומות שהיה יושב בהם: בווילנא, בוורשה ובירושלים, והיה בית־ועד לחכמים ולכל ארחי־פרחי, לרבות ריבולוציונרים מכל המינים, בשעה שאסיפות חשודות היו קשורות בסכנת־נפשות. בילדותו נסחף זמן מועט אחרי התנועה הריבולוציונית ברוסיה, אבל עזבה מיד והשתייך לתנועת־העבודה של ההסתדרות הציונית, שנשאר בה עד יום מותו; אולם התקשרותו החזקה לציונות בכלל, התגברה על המפלגתיות שבו, כי מטבעו לא היה יכול להיות בעל מפלגה מצומצמת, כי היה מעורב עם הבריות ודובר שלום לכל אדם. ביתו היה כעין מרכז רוחני. המיחם היה תמיד עומד מוכן בשביל בני־החבורה, בעלי־תריסין של מפלגות שונות מכל המינים, שהיו הומים ומהמים ומתפלפלים ומתווכחים על כל התנועות המתהלכות של בני־ברית ושאינם בני־ברית. עוד זה מדבר וזה בא, וכל אורח נעשה בן־בית ושותה טה וחוטף מכל הבא בידו על השלחן, והוא, בעל הבית בעצמו, יושב לו בפינת־זוית ושני ילדיו מורכבים על כתפו וכותב פיליטון או מאמר ראשי בהעלם שמו, אגב שיחה מן הצד עם בני־החבורה, ושולח את המאמר ישר לבית הדפוס לסידור עובר לקריאה הגונה. כך התנהג כל ימיו בשבתו בחוץ־לארץ וכך התנהג בארץ־ישראל שהתישב בה בקביעות לאחר המלחמה הראשונה.

הוא הרה והגה את הרעיון על יסוד הוועד הלאומי והוא עסק בו ביחד עם ר' דוד ילין, שהיה נשיאו, והוא היה המזכיר הראשון שלו. חבל שלא זכה לראות בהקמת מדינת־ישראל, כי נקטף בדמי־ימיו לפתע־פתאום בהיותו כבן חמישים על־ידי מחלה קצרה, בגלל זה שרופא צעיר אחד לא עמד על טיב המחלה ובגאוותו סמך על רוב חכמתו ולא הניח לקרוא לרופאים מומחים הבקיאים בטיב המחלה שהיתה מהלכת בארץ. וכפי ששמעתי רצו אחרי־כן רופאי־המקום להעמיד את רופא־האליל ההוא לדין. כל הישוב התאבל על האיש היקר הזה שנקטף בלא עת, כי היה עניו ואהוב וחביב על הכל.

נשאר בזכרוני מכתב מלא־מרירות שקיבלתי ממנו לאחר שראה שעליו להתיאש מנסיעתו לחו"ל להשתלם בלימודים, שאני זירזתיו על כך בכל מכתבי אליו ודיברתי על לבו, שלא יסתלק מן הרעיון הזה על אף כל המכשולים, כי ידעתיו ששאיפתו למדע היתה גדולה מאד ושזו היתה משאת־נפשו מימי ילדותו. אבל הוא ראה שהתאבקותו להשתחרר מן הריחיים שעל צווארו היא לחנם, והתיאש מן הרעיון לעולם והחליט להקדיש את כל

ימיו לרעיון הציוני, לעשות לו נפשות בכתב ובעל־פה, כי היה גם נואם מצוין ובעל השפעה רבה ועשה נפשות רבות לציון, בו בזמן שהיו לו מתנגדים בכל השכבות מימין ומשמאל. הוא שאל אותי במכתבו ההוא, אם לא עבודה קדושה וגדולה זו, למען חירותו של עם שלם, הטובע בים של גלות ומצוקה, אינה שקולה כנגד אלפי אלפים דיפלומים של יחיד הרוצה להשתכר ולחיות חיים יותר טובים ונעימים? ומה היה לי לענות לו על זה? מכל מקום ביקש הסכמתי, כי היה קשור אלי וקשה היה לו לעבור על רצוני, שהייתי מושכהו לבית המדרש. הראיתי את מכתבו למנדלי ושאלתי בעצתו מה לענות לו ואף הוא, שיחסו לציונות אז היה שלילי כידוע, השיא לי עצה להניחו בדרך שהוא רוצה לילך, כי אמר שטוב שיהיו לתנועה הציונית ציונים אמתיים כמותו. ואמנם כזה היה שמואל. לא רדף מימיו אחר כבוד וגדולה ושלטון כל־שהוא בתנועה, אלא היה עובד מאהבה ושמחה, ובעבור זה זכרוהו תמיד ידידיו ורעיו הרבים לטובה.

י ה י ז כ ר ו ב ר ו ך!

תקופת אודיסה

כפי שספרתי לעיל היה דר בחרסון אבי־אבי ר׳ יצחק איזיק איזראעליטאן. הוא נתגלגל לשם על־פי הזמנתו של גיסו (אשתו היתה אחותה של סבתא שלי) הרב ר׳ זלמן פינסקר, שהיה חסיד נלהב ויד ימינו של הרבי ר׳ מנדלי מליובאוויטש, ששלח אותו לחרסון לשמש שם בתור רב הכולל של חרסון והמושבות היהודיות שבאותו פלך, שנוסדו על־ידי ניקולאי הראשון, שרצה להפוך את כל היהודים לעובדי־אדמה כדי להשפיע על האכרים, שיהיו חסידים ויראי־שמים. זקני זה, כפי שתיארתי למעלה, היה מתנגד וגם משכיל במקצת וכל השתדלויותיו של גיסו הרב להפוך אותו לחסיד, לא הועילו. ואף־על־פי־כן מינה אותו גיסו למנהל התלמוד־תורה דחרסון, ומזה התפרנס. אני כבר לא הכרתי את ר׳ זלמן, כי כשבאתי לא היה כבר בחיים ומקומו ירש בנו גרשון בר, אבל ששמעתי עליו הרבה, שהיה כנראה רב גדול בקי מאד בתורת־החסידות ושמו היה נישא על כל שפתי־החסידים. משום שהבן, ר׳ גרשון בר, לא הגיע לקרסוליו של אביו, התפרצו המתנגדים ולקחו להם רב לעצמם והשתררה מחלוקת בעיר. בינתיים קמה עוד קבוצה אחת מצד המשכילים, שבראשה עמד החוקר המפורסם ר׳ יהודה בעהאק, שהזכרתיו למעלה, שלא שבעה רצון משני הרבנים גם יחד וביקשה לקחת לה רב כפי רוחה. בין ראשי הקבוצה הזאת היה בעל־בית עשיר ונכבד, מנכדי הגר״א מווילנא, ששמו היה ווילנער, שהזכרתיו לעיל והוא היה גיסו של ר׳ איסר בר וואלף מקובנה, שהמליץ עלי לפניו. אגב, כשיצאתי מקובנה נתנו בידי מכתב־המלצה מיוחד, שעליו חתמו כל משכילי קובנה וגבאי בית־המדרש־החדש עם ר׳ איסר בר וואלף בראשם. גם גבאי בית־הכנסת לנאורים נתנו לי מכתב־המלצה. קבוצת המשכילים שבחרסון שהיה לה בית־תפילה מיוחד משלה, הזמינה אותי לשמש בחרסון בתור רב־ראשי. אבל כפי שהרב ר׳ גרשון בר, קרובי, ראה בזה רעיון הסגת־גבול

לעצמו, היינו, זקני ואני, מפקפקים מאד אם כדאי לי להסתבך במחלוקת זו. ועל־פי הצעת ידידי מר בעהאק, שנהניתי מאד מחברתו וראיתי בו אדם־המעלה וגם זכרתי לו חסד־נעורי מחליפת־המכתבים שהיתה ביניגו לפני שנים, הלכתי לאודיסה הקרובה, כדי להתוודע אל חכמי אודיסה, שזה מזמן השתוקקתי להכירם.

באודיסה לא היתה לי שום כתובת למי לפנות, זולת לדודתי שרה, בת זקני מחרסון, שהיתה דרה באודיסה והסבתא ציוותה עלי במפגיע לסור ישר אליה, כי היא דרה, לפי דבריה, בדירה „מרווחת בטבור העיר", ויש מקום בביתה לאורח כמוני. בקושי מצאתי את „טבור העיר", שהיה נמצא בקצה מולדוונקה באיזו פינה נדחת. הדודה שרה שהיתה אלמנה עניה, היתה דרה בשכנות אצל בתה וחתנה שהיה בעל־מלאכה עני ואב לשני ילדים קטנים וכולם הצטופפו בבית בן שני חדרים. הם מסרו לי בטובם חדר שלם, שלנתי שם, אבל ראיתי מיד שהדירה „המרווחת" אינה מרווחת כלל בשבילי. גם נודע לי שהמקום ההוא, קצה מולדוונקה, רחוק מעצם העיר ומן האנשים שעלי להפגש עמהם כרחוק מזרח ממערב. הלכתי ושכרתי לי חדר נאה בטבור העיר ב א מ ת. ומשום שלא הבאתי עמי מטלטלים הרבה, דרשה בעלת הבית שאשלם לה מראש שכר־דירה בעד חודש, שעלה לסכום כל רכושי אז. הכרתי הראשונה היתה עם לילינבלום, שאליו שלח ידידי בעהאק „פריסת שלום". לכתוב אליו לא רצה, כי לא היה לו, לפי דבריו, מה לכתוב אליו. ומכל שכן שלא רצה לכתוב ל„הכתבנים", כפי שכינה את חכמי אודיסה. הישיש הטוב הרגיש שכבר עבר זמנו ועמו מתה חכמתו על „הכהנים־הלויים" ו„הנער־נער" שכתב על זה חיבורים שלמים, ובלבו ידע שה„כתבנים", כפי שקרא לכל הסופרים העבריים החדשים, לרבות מנהיגי תנועת חיבת־ציון, מבטלים אותו ואת כל המחקר על „הכהנים־הלויים" כעפרא דארעא.

באתי אל לילינבלום, שהיה דר בדירה קטנה עניה ואשתו הצעקנית והכרסנית, בעלת שערות פרועות, הכניסה אותי אל חדרו בלי אומר ודברים והביאה מחדר שני כסא בשבילי לשבת. חפצתי להכנס עם לילינבלום בשיחה על דבר תיקונים בדת, שהיה קרוב ללבי ביותר, אבל הוא השתמט מלדבר על נושא זה. תחת זה דיבר הרבה עמדי על הגמרא והמשנה והראני כמה משניות שאפשר לפרשן שלא על־פי הסבר הגמרא. תמהתי, שלילינבלום, שלא היה איש דברים ובעל מזג קר, הרבה עמי בשיחה ושאלני מה ברצוני לעשות באודיסה ולשם מה באתי והראה לי אותות חיבה וקורבה. כשאמרתי

לו שאין לי מטרה ידועה ושאני מבקש משרת מורה, אמר לי שכיוונתי את השעה, כי מבקשים בישיבה ראש־ישיבה במקום הרב ר' בעריש שהתפטר מחמת חליו ואני האיש הראוי לאיצטלא זו. אמרתי לו: „הלא אין אתה יודע אותי עדין ואתה מציע לפני משרה כבודה כזו, ענה לי לפי תומו, אני כבר יודע אותך. אני קבלתי „כתב־פלסתר" עליך מן „הלשכה השחורה", שאתה תלמיד־חכם הגון. אגב, לאחר זמן נודע לי, ששלחו עלי כתב־פלסתר לכל אנשי־צורה באודיסה. זה היה עוד לפני שבא הבחור ווישניגרדסקי, שסיפרתי עליו למעלה. כשראו שכתבי־הפלסתר לא פעלו לרעתי, אלא אדרבה, הועילו לטובתי, שעל־ידי־כך נתפרסמתי, שלחו אדם מיוחד להזיק לי ולהיות לשטן על דרכי.

ליליבלום יעצני להתוודע למנדלי, שקיבלני בסבר פנים יפות ודיבר עמי ארוכות וקצרות ושלחני למנשה מרגלית, ראש החבורה, ששוחח אתי בענין המשפט התלמודי והרומי, כי הוא תרגם את פרק „חזקת הבתים" לרוסית והראה על ההבדל שבמשפט החזקה בין התלמוד והמשפט הרומי. הוא גם שאלני, אם היה ידוע בתלמוד מוסד „עורכי־דין" וכתבתי לו על־זה מחקר, שמצא חן בעיניו וגם בעיני אחד־העם, שהראוהו לו והוא הדפיסו מיד ב„השלח". מאמר זה היה המאמר הספרותי הראשון שראה אור ב„השלח", שעל ידו נתפרסמתי בשם „רב־צעיר". על ידי מרגלית נתוודעתי לגבאי הישיבה ובית־המדרש הגדול, ר' שמואל ברבש, ר"ח אטינגר וה. לוין, שכולם היו משכילים ותורנים; ביחוד ר"ש ברבש, שהיה משכיל גדול ואיש אשר שאר־רוח לו ואחד מ„בני־משה". וכך הציעוני אחד לפני השני ומצאו בי את האיש הראוי להיות לממלא־מקומו של הרב ר' בעריש בישיבה. ובאספת המפקחים שהזמינוני אליה ושהיתה במעמדו של המנהל הרשמי של הישיבה, רוכל היה שמו, וכשמו כן הוא, כי היה רוכל ונוכל וערום, כפי שאספר בהמשך הדברים, החליטו לקבלני לעת־עתה למורה לתלמוד בישיבה, בשכר של ששים רובלים לחודש. וכפי שלדברי המנהל התחילו אז לדרוש מאת כל המלמדים החדשים תעודת־מורה מטעם הממשלה, היה עלי להבטיח להשיג תעודה זו במשך שנה, והמנהל הבטיח להשתדל בזה לפני הממשלה, שעד שאשיג את התעודה הדרושה הזאת, יותן לי הרשיון ללמד שנה אחת בלי תעודה. וכך נתקבלה החלטה גמורה פה אחד לשמחת מנדלי ומרגלית, ואני כבר התחלתי לעסוק עם מנדלי בעיבוד התכנית החדשה, שתוגש לפני הממשלה, כפי שסיפרתי באריכות בספרי „חכמי אודיסה".

אולם כדי לברר את מצב הישיבה מן הצד הרשמי עלי לתאר כאן את סדרי הקהילה באודיסה ומוסדותיה. הקהילות, או כפי שקראו להן באופן רשמי „ ה ק ה ל ", שהיתה להן תקיפות ידועה, מעין אוטונומיה לפני הממשלה, נתבטלו לאחר מות ניקולאי הראשון. הכנסות והוצאות הקהילה, שבאו ממכס־הבשר, היו נמצאות באופן רשמי תחת פיקוח הממשלה, ולנכבדי העדה הישראלית שבעיר לא היתה דעה מיעצת, כפי שהזכרתי למעלה. גם הסמכות להחליט מי ומי ראויים להקרא בשם „נכבדי־העדה" היתה נתונה בידי ראש־העיר ויועציו, ולא היו בזה הוראות מסוימות: רצו קראו לפלוני, רצו קראו לאלמוני. על־פי רוב היתה זכות ידועה לבעלי הבתים העשירים שבעיר. אבל לא היה באופן רשמי קבע בדבר. בנוגע לבחירת הרב מטעם הממשלה, היה כל הקהל בוחר, כל הרוצה לבוא היה בא ובוחר. כך היה המנהג בכל ערי ישראל שבתחום המושב. יוצא מן הכלל היתה קהילת אודיסה, שבה נקבע סדר אחר, לאחר מחלוקת הקהילה עם הרב שוואבאכער, שנמשכה שנים רבות, שזו היתה באמת התקוממות העם נגד האינטליגנציה. וזה היה הסדר: הנהגת המוסדות הציבוריים, הפילנטרופיים והחינוכיים, וחלוקת הכספים ביניהם נמסרה לפיקוחם של מאה איש, שהיו ידועים בשם „המאה". מי בחר או מינה את ה„מאה" הראשונה לא היה ידוע. בוודאי בשעה שקבעו את המשטר הזה קראה הממשלה את קרואי־העדה, אנשי־שם מן האינטליגנציה, שהיו ידועים לה וחילקה ביניהם את המוסדות, שמספרם היה בערך עשרים, לפקח עליהם. על כל מוסד נמנו כחמשה או ששה מפקחים. בכלל המוסדות נכנסו גם ארבעת בתי־הכנסיות הגדולים שבעיר, שהיו קנין הקהל והם: בית־הכנסת הגדול היותר עתיק שבעיר, בית־המדרש הגדול, בית־הכנסת הברודי (זה של האינטליגנטים) ובית־הכנסת השלשני. אנשי המאה הזאת חילקו ביניהם את המוסדות, וכל אחד בחר לו מוסד לפי רוחו. הללו שעסקו בצדקה לקחו בידיהם את מוסדות הצדקה ובעלי־הרוח את מוסדות החינוך, שהיו קרובים ללבם ביותר וכדומה.

כשנעדרו אחדים מאנשי המאה בחר קהל הנשארים אחרים במקומם, באופן שקהל־המאה היה „חי נושא את עצמו", בוחר ונבחר. כאמור, היו חברי־המאה רובם ככולם מן האינטליגנציה הגבוהה, ביחוד מבעלי הדיפלומים, רופאים ועורכי־דין וסתם עשירים עמי־הארץ. חוץ ממפקחי־הישיבה היתה גם למשכילים שבעיר קצת חזקה עליה, אבל מכל־מקום היה למפקחים דרך־ארץ בפני המשכילים ותלמידי־חכמים זקני־הדור, ששמרו על רוח

הישיבה שלא תפול בידי זרים. המאה הזאת בחרה ברבנים, שבאופן רשמי היו נקראים „משגיחים על הכשרות" והיו מקבלים מחצית שכרם מקופת מכס־הבשר ומחציתה השניה מחברה־קדישא בתור משגיחים על בית־הקברות וכדומה. כך היה הדבר נוהג כשבאתי לאודיסה.

בנוגע לבחירת הרב מטעם הממשלה הוקבע באודיסה משטר אחר, לאחר מהומת הבחירות של הרבנים מטעם שוואבאכער וגורלנד, והוא, שזכות הבחירה ניתנה למתפללי בתי־התפלה שבעיר באופן זה: שכל בית־תפילה היה צריך להמציא רשימה של המתפללים לממשלה וזו, לאחר שבדקה בכשרותם הפוליטית, הכשירה מספר מסוים מן האנשים שברשימה להיות בוחרים. בדיקת הכשרות הזאת נמשכה עשרות בשנים ובינתיים משלו בין מלכא למלכא ממלאי־מקומם של הרב אייכנוואלד ופומרנץ; וכשבאה פקודה מגבוה על פי דרישת אנשי הקהל למהר בהכנת הרשימות, אבדו פתאום הרשימות מכמה בתי־כנסיות וצריכים היו לסדר חדשות.

מה היה מצב הישיבה כשבאתי? הישיבה היתה מין תלמוד־תורה ממדרגה גבוהה. מלמודי קודש למדו בה תנ"ך, דקדוק, גמרא, שולחן־ערוך וכדומה. הרב ר' בעריש הנהיג גם למוד ספר „החנוך" לטעמי המצוות וחובת־הלבבות ועוד מספרי מוסר השכליים. ר' בעריש זה, שלא הספקתי להכירו אלא מעט לפני מותו, היה כנראה משכיל בילדותו והיה כותב ב„המליץ" ואמרו עליו שהוא מתמטיקן גדול, אבל בזקנותו נהפך לחסיד של הרבי מטאלנא. ומשכילי הדור לא היו יכולים לעמוד על אופיו, אבל היה מקובל על הבריות והשפעתו היתה ניכרת יותר משאר רבני הקהילה, והיה נחשב כראש הרבנים ומקומו היה הראשון בבית־המדרש הגדול. מלימודי חול לימדו בישיבה שפת רוסיה, חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה ויתר הלימודים המקובלים בבתי־ספר מחוזיים.

תכנית בית־הספר היתה מקבילה לזו של בערך ארבע מחלקות הגימנסיה. גיל התלמידים היה בערך מעשר עד שלש־עשרה, ארבע־עשרה, והם קיבלו בו התחלת השכלה כללית וידיעת בית־רב בלימודים עבריים במדה מספקת. רוב בני המשכילים שבעיר למדו בישיבה זו; גם ד"ר קלויזנר קיבל בה את חינוכו הראשון.

אולם לפי התכנית של בית־הספר הזה, שהיה נקרא גם ברוסית בשם „ישיבה" ולא תלמוד־תורה או בית־ספר עירוני — שנתאשרה בימי ניקולאי הראשון, היה אפשר להרחיב בה את הלימודים העבריים והכלליים עד כדי

מדרגת בית־מדרש גבוה לחכמת ישראל. שכן בה„טשרטר" הראשון, שקיבלה ישיבה זו, נועדה לה מטרה זו. לכן סברו מרגלית ומנדלי, שאפשר לפתח את הישיבה ולהעלותה למדרגת בית־מדרש לרבנים, והתחילו ביחד עם המפקחים לטפל בזה לפני הממשלה. אולם הם לא ידעו, שהאורב יושב להם בחדר, כי המנהל רוכל, שהעמידו, סתר במחשך מעשיהם. הוא היה חניך בית־המדרש לרבנים בזיטומיר והיה מן הרבנים־מטעם המתבוללים־להכעיס וגם היה מלשין ומלחך פינכה אצל הממשלה וידע היטב שכשתתפתח הישיבה לבית־המדרש לרבנים לא יכירנו מקומו בו. לפיכך חתר בסתר תחת מעשיהם של המפקחים ובא לפני הממשלה בהצעה הפוכה מזו שהציעו הם, היינו לבטל את ה„טשרטר" הקדום ולהוציא מן הישיבה את הלימודים העבריים העקריים ולהפכה לבית־ספר עירוני רגיל. לשם כך היה צריך להלשין על התלמוד את העלילות הידועות, שהוא מלא דעות נפסדות נגד הנצרות ונגד השלטון וכדומה, וזה מה שעשה, וגם היו לו אזנים קשובות אצל המפקח על גליל הלימודים באודיסה שעזר לו בתחבולותיו. הוא רקם תחבולותיו בסתר ובנוגע לי, שהבטיח שיציגני לפני הממשלה לאישור, כי באופן רשמי היה האישור תלוי בו, אבל בסתר הלשין עלי, כי ידע שכשאהיה ראש־הישיבה, סופו שעליו יהיה לעזוב את מקומו. וכך הווה, כשהגיעה עונת הלימודים של השנה החדשה, נתקבלה פתאום ידיעה שהממשלה אינה יכולה לאַשר אותי מפני שחסרו לי התעודות הדרושות; למרות זה שמתחילה הבטיחו לתת לי רשות שאלמד שנה אחת עד שאשיג את התעודה. אולם המפקחים ומנשה מרגלית בראשם השתדלו לפני מפקח הגליל על הלימודים והוא אמר להם, שהוא רוצה לראות אותי. באתי אליו ושאלתו הראשונה היתה „אתה מלמד" (כך בודאי אמר לו רוכל שאני מלמד). עניתי לו: לא! לי יש תעודת רב ולא מלמד. הוא ביקשני לשבת. „האם יכול אתה להראות לי את המקום בתלמוד, שבו נאמר שהיהודים זקוקים לדם נוצרים לפסח"? „לא, אדוני" — עניתי לו — „אני בקי בכל התלמוד ומקום כזה אין בו וגם אי־אפשר שיהיה. אדרבא, התלמוד מצוה לפרנס עניי גוים עם עניי ישראל ולחיות בשלום עם הנוצרים". „אתה רוצה להיות מורה בבית־ספר של הממשלה?", שאלני שוב, „ואתה כבר בא בימים ואין לך שום תעודה שגמרת בית־ספר למורים?". הסברתי לו את מצב בני ישראל בזמן ההוא, שאין להם דריסת הרגל בגימנסיות ובבתי־ספר עליונים. והוא שינה את דעתו לטובה ואמר לי, שאם רוכל יציגני לפניו שוב לאישור,

יתן את הסכמתו. ביום אחד בבוקר נכנס אלי רוכל ואמר לי שאבוא ללמד, כי האישור נתקבל. «הא כיצד?», שאלתי, השיב לי בפשטות: «נקראתי אל המפקח והלה שאלני מה דעתי שוב עליך, הבנתי שהוא נוטה להסכים לאשר אותך; ומכיון שכך, אמרתי, בודאי ובודאי, הוא טוב מאד». ורוכל הוסיף: «אם בעל־הבית שלי מנגן בכנור עלי לרקוד על השלחן». כזה היה האיש.

אולם זמן רב לא יכול היה להסתיר את מעשיו למרות ערמתו. כי פעם, באספת ה«מאה» של הקהל, שאף הוא היה בין הקרואים, יצא בפומבי לחרף ולגדף את לימוד התלמוד בבתי־ספר ואת הלימודים העבריים בכלל. הוא טען, שמלעיטים את הילדים בדברי שטות ועוד דברי בלע כאלה, עד שגער בו ראש האספה, שאף־על־פי שגם הוא היה מן המתבוללים הקיצוניים, לא היה יכול לסבול עזות כזו והפסיקו. ומכיון שגילה את צפרניו, כבר יצא בפומבי ללחום כנגד המפקחים והלשין על ברבש, אטינגר ולוין שהם מורדי אור. ופתאום באה פקודה להוריד אותם מחבר המפקחים, על־ידי־כך חשב למנות אחרים במקומם מאנשי שלומו, אבל הדבר לא עלה בידו, כי אף זה מן המפקחים שהיה ידידו הפרטי מקודם, לא עמד על צדו מכיון שנתפרסם כמוסר ומלשין. אז התחילה מחלוקת גלויה בינו ובין המפקחים ושאר חברי הקהילה, שנזדעזעו למעשיו של רוכל. ביקשו להורידו, אבל באופן רשמי אי־אפשר היה להורידו, כי בתקנון הישיבה נאמר, כי הרשות ניתנה למפקחים למנות מנהל וראשי־הישיבה (זה היה תארו הרשמי של רוכל), אבל לא נאמר שיש להם הרשות להורידו. המלחמה ארכה כשתים, שלוש שנים עד שנגמרה בנצחון על צדנו, כפי שאספר להלן.

בינתיים היה עלי להתכונן לתעודת מורה, זו שהיתה נקראת ברוסיה באותו זמן בשם תעודת מורה ביתי, המכוונת לידיעת הלימודים של שש מחלקות גימנסיה, ובאחד מן המקצועות, על־פי בחירת המועמד, היה בעל התעודה צריך להצטיין כדי להיות מומחה בו עד כדי הוראה בו. על־פי רוב בחרו המועמדים היהודים בתור המקצוע הראשי את חכמת החשבון, שהרי מקצוע זה הוא דבר מסוים, למי שיודע את המקצוע על בוריו, שאי אפשר להכשל בו, מה שאין כן בידיעת ההיסטוריה והגיאוגרפיה הרוסית או הספרות הרוסית וכדומה, שהן מן הדברים המסורים ללב הבוחנים, שהתיחסו אל היהודים בעין רעה כידוע ובשאלה קלה הם יכולים להכשיל את הנבחן. ידיעתי בכל המקצועות הללו היתה שטחית, ידעתי את הכל בקירוב, אבל לא ידעתי שום דבר בדיוק. ידעתי היטב ידיעת בית־רב

את ההיסטוריה העולמית הכללית שהתעניינתי בה מעורי וגם גיאוגרפיה שאהבתי וגם מפני שבמקרה באו לידי ספרים ברוסית ובעברית במקצועות הללו. גם בספרות הרוסית והכללית הייתי בקי בקיאות הגונה, אבל חשבון ידעתי מעט מאד וגם מוחי לא היה מסוגל מעולם לקלוט את לימודי הגיאומטריה והאלגברה. וזה כנראה חסרון משפחה אצלנו; אף חשבון פשוט של אריתמטיקה קשה לי לתפוס לפעמים. וכאן היה עלי להתמחות דווקא במקצוע החשבון, והתפללתי: אל תביאני לידי נסיון. ידיעתי בשפה הרוסית היתה גם כן שטחית, כי ידעתיה מן הכתב אבל לא מן הנסיון, שמעולם לא דיברתי בה. שכרתי לי מורה, סטודנט צעיר, שהתחיל להכינני לתעודת מורה עפ"י התכנית. אגב אני זוכר מקרה מענין מהתחלת לימודי בגיאו־מטריה. כשהגעתי להאקסיומה של קווים מקבילים שלעולם אינם יכולים להפגש, אמר לי המורה, שבאקדמיה של המדעים בפריז, מוכן לפקדון פרס של מליון פרנקים לטובת מי שיוכיח במופת את האקסיומה הזאת. כדרך המתחילים שאינם יודעים, היה נדמה לי שאפשר להוכיח את האקסיומה הזאת במופת הגיוני. אמרתי זאת למורה, שכנראה הוא עצמו לא היה מר בר רב אשי גדול בחכמת החשבון, והוא אמר לי שהוכחתי נראית בעיניו לאמתית, ובכן הרי מליון פרנקים בכיסי! מילתא זוטרתא היא? ונוסף לכך הכבוד העולמי הגדול, הגע בעצמך, שם יושבים המתימטיקאים הגדולים ביותר בעולם ולפניהם מונח מליון פרנקים ואין ידם משגת לקבלו וכאן בא טירון אחד שזה עכשיו התחיל ללמוד תורת החשבון ומושיט להם בקנה את הפתרון! אירע הדבר שלמחרת היום ההוא שבו גלינו את המליון וגם ביום מלאחריו לא בא המורה ונעלם, ואני, אהה, לא ידעתי את כתובתו! והייתי בטוח שמכיון שאני גליתי לו את הסוד, ברח מיד לפאריס ויקרא את ההמצאה על שמו ויחטוף את המליון. התחלתי לחקור ולדרוש אחריו עד שנודעה לי כתובתו באיזה פינה נדחה. באתי אליו והנה הוא שוכב ומטלית על ראשו ועל פניו הנפוחים עד לבלי הכיר אותו. מה אירע לו? הוא סובל מכאב שנים גדול זה שלשה ימים ולא יצא מפתח ביתו. ומה בדבר האקסיומה, שאלתי? אה, זה? ענני, שכחתי את כל הענין מחמת כאבי. וכך נגמר פתרון האקסיומה ועמו חלום־המליון.

מכיון שהייתי בטוח במשרתי לפחות לשנה וגם קויתי, שבינתיים אשיג תעודת־מורה הדרושה ותהיה משכורתי שלמה, החלטתי להביא את אשתי ובתי מרים שנולדה לנו, שהיתה אז כבת שלש־ארבע. שתיהן נמצאו

אז בבית הורי בשעביז, כלומר, בבית זקני. נסעתי לשעביז בסוף הקיץ, קודם התחלת הלימודים. בינתיים באה הפקודה, שהזכרתי למעלה, שלא ידעתי עליה עד שובי לאודיסה, שהממשלה על־פי רמז מרוכל חזרה בה מהבטחתה לתת לי ארכה לשנה אחת עד שאקבל את התעודה ולא אישרה אותי.

עם תחלת הלימודים חזרתי לאודיסה שמח וטוב לב, והנה בבואי לחדרי ראיתי לפני אנשים זרים יושבים בגילופין ומשחקים בקלפים. חשבתי שמא בטעות נכנסתי לחדר זר, אבל התבוננתי סביבי והכרתי בטביעת עין את חדרי ולא ידעתי מה לאנשים הללו בביתי. שאלתי אותם, מה אתם עושים כאן בחדרי? ענו בשאלה הפוכה: מה אתה עושה כאן בחדרנו, ששכרנו לנו ושילמנו דמי־דירה? נתבלבלתי ולא ידעתי מה כאן. פתאום נדחקה בעלת־הבית ואמרה לי בנדיבות מעושה, סלח נא, היום נגמר החודש ששכרת את הדירה, והשכרתי את החדר לאחרים. ואיה המטלטלים שלי? שאלתי בתמהון. המטלטלים הנם במטבח, שם יש גם ספה לשכב, יכולה אני להשכיר לך את המקום במטבח לימים אחדים עד שתמצא לך דירה אחרת. אבל למה לך לבקש דירה אחרת, הוסיפה, המטבח הוא מקום מרווח ונאה בעד רווק כמוך. באין ברירה קבלתי את ההצעה, כי לא היתה בידי אף פרוטה לפורטה. זה היה הברוך הבא הראשון שנתנה לי אודיסה ההמונית, הגסה, להבדיל מאודיסה של מעלה. אבל גם אנשי העליה, שהתיחסו אלי בכבוד וקבלוני בסבר פנים יפות, לא שאלוני מהיכן ירק זה חי, ועלי היה להתראות לפני העשירים כאדם שאינו תלוי בדעת אחרים, לא חלילה כעני בפתח, כי אז לא היה איש מדבר עמדי.

אודיסה ובתי־מדרשיה

דאוכלוסי של אודיסה — בין זו של היהודים ובין זו של הגויים, — היתה קוסמופוליטית. תושביה העיקריים הראשונים היו יונים וצרפתים, והם זכו בשטחי הקרקעות היותר גדולים, שהממשלה הרוסית מסרה כמעט בחינם לכל הבא להתאחז בעיר. רוב הרחובות העשירים היו בידי היונים, שהראו לא מעט רשעות ליהודים, וגם עשו פעם פרעות ביהודים. היהודים היו האחרונים להתיישב בעיר. האגדה מספרת, שהמושל הראשון של אודיסה קרא ליהודים ונתן להם מעפר־הארץ ושאל אותם: „איזה ריח אתם מריחים מן האדמה הזאת". וכשענו היהודים שאינם מריחים כלום, אמר להם: „הלא אתם היהודים ידועים לעם חכם ונבון, כלום אין אתם מריחים בעפר זה ריח של זהב?" וכך הוה. היונים וגויים אחרים מכל ארבע רוחות רוסיה התנפלו על „עפרות" הזהב של אודיסה וזכו בהם מן ההפקר, והיהודים היו סרסורים והרוויחו קצת דמי־סרסור.

הישוב הראשון של היהודים באודיסה היה מין אספסוף, כבתחילת ימי ההגירה לאמריקה, שבני אדם לא ה ל כ ו לשם, אלא ב ר ח ו, כלומר כל מי שהיה מוכרח לעזוב את מקום־מגורו הקודם מחמת חובות או שהיה מחייב ראשו למלכות או מי שנתפס בגניבה או שרצה לעגן את אשתו או סתם הרפתקן ובכלל כל מיני אנשים, שלא היה להם כבר מה להפסיד ושכלו אצלם כל הקיצין. וכדרך רוב המהגרים החדשים שבאו למקום שאין מכירים אותם, עשו מה שלבם חפץ ובהפקרא היה ניחא להם. כידוע, היה פתגם המוני, שארבעים פרסה מסביב לאודיסה בועדת הגיהנום.

אולם לאחר שכבת־המהגרים הראשונים באה שכבה שניה, שהיוותה ברובה אינטליגנטים ומשכילים מגליציה, ביחוד מברוד, שלא שינו את לשונם הגרמנית והם שבנו את „בית־הכנסת הברודי" הידוע, שהיה „ריפורמי" במקצת, כלומר, שהבימה לא היתה באמצע בית־הכנסת, כנהוג,

והיתה שם מקהלה מודרנית, והזמינו מטיף מאשכנז, ד"ר שוואבאכער, שהיה דורש שם כל ימיו בשבתות בשפה הגרמנית. לבסוף, לאחר שעזבתי את אודיסה, בימי מלחמת העולם הראשונה, הכניס שם החזן מינקובסקי ע ו ג ב למרות התנגדותם של החוגים הציוניים והלאומיים (ובכללם ביאליק ורבניצקי ואוסישקין) אבל ההמונים היו נוהרים לבית־הכנסת הזה כדי להתענג על המנגינות הערבות יותר מאשר להתפלל.

בית־הכנסת הברודי לא היה הראשון באודיסה, שהיתה בו מקהלה מודרנית. בית־הכנסת הראשון העתיק ביותר היה בית־הכנסת־הגדול או בית־הכנסת דרחוב רישלייה, שרוב מתפלליו היו בעלי־בתים פשוטים, שהתיחסו אל מעמד האמידים, ובו היו מתפללים גם המהגרים החדשים מברוד. אבל משהללו נתרבו החלו לדרוש קצת יותר תיקונים במנהגי בית־הכנסת, וכשלא נענו להם מרדו ויצאו לבנות להם בית־כנסת לעצמם — וזהו בית־הכנסת הברודי.

בדרך כלל, יחסו של יהודי אל הדת לא היה קובע באודיסה את מדרגתו בחברה, כפי שהיה נהוג בכל הקהילות היהודיות שבתחום־המושב. באודיסה היתה נהוגה מעין „הפרדת הדת מן המדינה", כלומר הנהגתו של איש בעניני־דת לא השפיעה על מעמדו בהנהלת־הקהילה.

למשל, הפרקליט מנשה מרגלית, שהיה נחשב לראש הקהילה, לא היה בא לבית־הכנסת פרט לתפילת־נעילה שביום־הכפורים, ואף־על־פי־כן היה הדרו על פני כל העם, לרבות החרדים הקיצוניים. בכל זאת אפשר היה לחלק את היהודים בדרך כלל לפי בתי־הכנסת שלהם, שבהם היו מתפללים. ראשית משום שהרבה בתי־התפילה היו מחולקים לפי אומנויותיהם של המתפללים, למשל: בית־הכנסת של הקצבים, בית־הכנסת של החייטים, וכדומה. חוץ מזה היו כמה בתי־תפילה לפי מקום־מוצאם של המתפללים, למשל: בית־הכנסת הליטאי, בית־הכנסת הצרפתי, בית־הכנסת הווארשאי, וכדומה. אין צריך לומר, שכמה מניינים ו„שטיבלאך" של חסידים היו מתיחסים על שמות צדיקיהם, למשל: בית־הכנסת של חסידי קארלין, בית־הכנסת של חסידי טאלנא, וכדומה. גם בתי־הכנסת הגדולים שבעיר היו מטביעים חותם מיוחד על המתפללים. למשל: מתפללי בית־הכנסת הגדול היו בעלי־בתים פשוטים ברובם. היו מספרים על הגבאי הראשון של בית־הכנסת הגדול שהיה מבדיל על הכוס בשבת אחרי־הצהרים, בעוד היום גדול,

והיה פותח את חנותו. לעומת זה היו מתפללי בית־המדרש הגדול, כולם יהודים חשובים, לומדים ומיוחסים, משכילים־במקצת. ויהודי פשוט, אפילו עשיר, לא זכה מעולם „לקנות לו מקום במזרח". גבאי בית־המדרש הגדול, ר' שמואל ברבש, ר' חיים אטינגר, ר' אלתר פריץ, וכיוצא בהם, היו לומדים ומשכילים. גם אביו של אחד־העם, ר' ישעיה גינצברג, היה מחשובי בעלי־הבתים שב„מזרח" בית־המדרש הגדול. ואף־על־פי שבית־המדרש היה מתנהג על־פי כל דקדוקי הדת, בכל זאת לא היתה האדיקות שלו מספיקה לכמה חרדים מבין המהדרין מן המהדרין והם עשו להם מנין לעצמם ב„פאליש" של בית־המדרש, שהיה נקרא „פת־לאורחים" על שם שהיו מחלקים בו בכל בוקר לחם לכל הפושט־יד. המתפללים של „פת לאורחים" היו רובם גליצאים ומלובשים כדרך חסידי־גליציה, ומעולם לא היו נכנסים לבית־המדרש ולא קיבלו עליהם את מרות גבאי בית־המדרש אלא היו להם גבאים משלהם.

עם אחד מהגבאים שלהם אירע מעשה נורא. כידוע היה אסור ליהודי נתין חוץ־לארץ לדור בקביעות ברוסיה. אבל בימי אלכסנדר השני לא היו השלטונות שבאודיסה מחמירים באיסור זה, ואף בימי אלכסנדר השלישי היו היהודים נתיני חוץ־לארץ קונים שביתה באודיסה על־ידי תחבולות ידועות. אולם בזמנים האחרונים התחילו להשגיח על איסור זה בעין־פקוחה, ויהודי חוץ־לארץ היו מוכרחים לבקש להם תחבולות חדשות. אחת מן התחבולות הללו היתה לקנות אצל גלח פרוטסטנטי ידוע בכסף־מלא תעודת־שמד, והוא הבטיח שהדבר הזה לא יתפרסם לעולם. לימים בא גלח אחד, ממלא־מקומו של הגלח הראשון, והלה היה דורש מן הפונים לעזרתו ש מ ד מ מ ש, ולא עוד אלא שאף התחיל לבדוק בפנקסי הכנסיה את שמות הללו שקיבלו למראית־עין את תעודות־השמד. אירע הדבר, שהגבאי של „פת לאורחים", שהיה מן החרדים הקיצוניים ומכובד על הקהל, מת ונתגלה כי היתה לו תעודת־שמד, והמשפחה שלו לא ידעה על־כך. הגלח בא ודרש שיקברוהו בבית־הקברות של הפרוטסטנטים. כל העיר היתה כמרקחה, והשתדלו לפני שר העיר שירשה להביאו לקבר־ישראל אבל כל ההשתדלויות לא הועילו, כי הגלח התעקש ודרש למלא את החוק. סוף הדבר היה שלאחר השתדלות רבה עשו פשרה, שהלוויה תהיה על־פי מנהגי ישראל והקבורה תהיה בבית־הקברות של הפרוטסטנטים. הלוויה היתה

רבת־עם. כמעט כל בני עיר הלכו ללוות את הארון עד שהביאוהו לחצר בית־הקברות של הפרוטסטנטים, ואז יצאו לקראת הארון הגלח עם הצלמים ועם מקהלתו והכניסו אותו לתוך החצר.

עוד מעשה אחד אירע בימים הראשונים לבואי לאודיסה, שלא הוסיף כבוד לבית־התפילה „פת לאורחים". בימים ההם היו האדוקים עדיין נוהגים איסור מאכלי־חלב של גויים, כגון חמאה וגבינה וכדומה. והמהדרין מן המהדרין היו נוהגים לקנות מאכלי־חלב רק אצל יהודי שהיה ממתפללי „פת לאורחים" ומפורסם כחרד קיצוני, ושמו היה ר' לייבוש החלבוני „דער מילכיגער". הוא היה יהודי גליציאי, בעל פיאות ארוכות ומלובש כדרך חסידי גליציה. לימים חלה ר' לייבוש זה ונטה למות, ובהיותו יהודי חרד על דת הזמין את הדיינים והתוודה לפניהם שכל ימיו היה קונה חלב מן הגויים ומוכר אותו בתור חלב כשר. כמובן נעשתה מהומה גדולה בין החרדים שהקפידו לקנות דווקא אצל ר' לייבוש זה, אבל הלה קיבל ענשו מן השמים, שמלאך המות לא נטל את נשמתו מיד לאחר שנתוודה וקם מחליו, ובעל תשובה זה התהלך כמנודה בין הבריות עד שסוף־סוף ריחם עליו מלאך המות.

כשעליתי על כסא הרבנות והתחילה המחלוקת הגדולה כנגדי, כפי שאספר על כך להלן, לקחו במחלוקת זו חברי „פת לאורחים" חלק בראש, והיו רגילים להפריע לי בעקיפין. למשל, כשהתחלתי לדרוש בבית־המדרש הגדול היו הם מתחילים להתפלל מוסף ולרקוד „קדוש" אז בקול רעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול. ואי־אפשר היה להשתיקם, כי כלום אפשר להפסיק יהודים בשעת אמירת „קדושה". אחד מראשי הבריונים שלהם היה אחיו של הרב ר' בעריש שנתפטר ושאני מלאתי את מקומו. פעם, בשעת דרשתי, נכנסו פתאום כל חברי „פת לאורחים" וישבו מולי על הספסל קרוב לבימה. אופן כניסתם בחבורה ודרך־הנהגתם, העידו כי פניהם למלחמה. בבית־המדרש נשתררה דממה. הסתכלתי בפני מר ברבש, וראיתי כי פניו החווירו כשלד, אף אני נתבלבלתי בתחילה וחכיתי לסערה. אבל לתמהון כולנו לא קרה דבר, ולא עוד אלא שלאחר הדרשה נגשו אלי כל בני החבורה וברכוני ב„יישר־כוח" וראש־הבריונים עצמו נעשה לאחר מעשה זה בן־בית אצלי ולא יכולתי להיפטר ממנו. פעם ביום „שמחת־תורה" בא הוא עם אחוזת־מרעיו ורקדו בביתי. וכטוב לב המלך ביין שאלתיו, מדוע

נהפך לבו עלי לטוב אז, אחרי הדרשה. ענה לי: אני אגיד לך את האמת, מלכתחילה נכנסנו על מנת לסדר לך מהומה ואם יהיה צורך אף להורידך מן הבימה. אבל אירע הדבר שבשעת הדיבור התחלת להתגרד בקדקדך, ומכיון שראיתי זאת אמרתי לחברי: אל תגעו בו, כי אחד משלנו הוא (ס'איז אונזערער אַ קראַץ"). וכך ניצלתי על־ידי התגרדותי מצרה גדולה.

המחלוקת בדבר הרבנות שלי

כשבאתי לאודיסה מצאתי את מצב הרבנות כך: רב אב־בית־דין של הקהילה לא היה באופן רשמי, אלא שר' בעריש היה נחשב לזקן הרבנים. אני לא הספקתי להכירו היטב ולעמוד על אופיו. אבל כפי שהזכרתי למעלה היה כנראה משכיל בילדותו, והיה מכובד גם על האינטליגנטים, ביחוד מפני שהיה גם ראש הישיבה. כל שאר הרבנים היו נקראים בשם „דיינים". ומשום שבאופן רשמי לא היה אב־בית־דין, היה כל אחד מתנשא למלוך, מי בזכות תורתו, מי בזכות השכלתו ומי „בזכות אבות". בדרך כלל אפשר היה לחלק את הדיינים לשתי קבוצות, ל„תושבים" ול„מהגרים". ל„תושבים" היו נחשבים ארבעה רבנים והם: ר' בעריש, ר' יוסלה האלפרן, הרב פולינקובסקי ור' דוד שלמה סלושץ. על ה„מהגרים" נמנו: „הרב הליטאי" והרב אבלסון, שהיה מכונה בשם „הרב הטורובי" — כלומר שבא מטורוב. רוב הרבנים לא היו מחולקים לפי מחוזות־העיר שבהם גרו או לפי בתי־הכנסיות, חוץ מהרב אבלסון, שמושבו היה בשוק החדש, שהיה רחוק ממרכז העיר, והרב סלושץ שתפס את חלק־העיר שנקרא בשם „מולדוונקה", ששם היו גרים המוני־העם נחותי־הדרגא. הרב סלושץ בעצמו אף הוא לא היה בר־אבהן, כי אביו היה יהודי פשוט, בעל־מלאכה, ומשום כך היו תושבי ה„מולדוונקה" מתגדרים בו ומחבבים אותו.

חוץ מהרב אבלסון והרב סלושץ לא הצטיינו הדיינים לא בלמדנותם המופלגת ולא בחכמתם. הם היו דיינים רגילים, שידעו לפסוק שאלות רגילות באיסור והיתר. הרב אבלסון היה למדן מופלג, חריף ובקי, אלא שלא היה יציב בדעתו והיה הפכפך מטיפוסים אלה היכולים לטהר את השרץ בק"ן טעמים. בילדותו היה חברו של לילינבלום והיה חשוד על אפיקורסות. באמת לא היו לו שום עקרונים קבועים: רצה התיר, רצה — אסר, ותמיד מצא סמוכין לדבריו בתלמוד ובפוסקים. היו גם מלעיזים עליו שהוא מקבל

שוחד ובכלל נחשב לקל־דעת. למרות זה היתה הנהגתו החיצונית כדרך הרבנים החרדים. גם בחזות־פניו ובתלבשתו לא נשתנה מדרך הרבנים החרדים. הוא היה מפורסם בעולם הרבנים מפני שהוציא קונטרס רבני־למדני של שאלות־ותשובות.

הרב סלושץ היה למדן רבני מן הטיפוס הרגיל, אבל התגנדר בהשכלתו העברית. הוא היה בעל סגנון עברי משובח, וביחוד הצטיין בזה שהסתפח על נחלת חובבי־ציון בשעה שעדיין כשרותה של תנועה זו היתה מפוקפקת בעיני הרבנים הגדולים. ובזכות זו נבחר בתור חבר של ועד חובבי־ציון, כדי להניח על הועד גם גושפנקא של רבנות. בגלל ישיבתו בועד חובבי־ציון יצא לו מוניטון בעולם הרבנים, דבר שעורר את קנאתם של כל רבני אודיסה. אבל לבסוף הקדיח את תבשילו, ועורר מחלוקת גדולה נגד „בני־משה" עד שהוצא מן הועד, כפי שסיפרתי על זה בספרי „חכמי אודיסה".

הרבנים באודיסה היו מפורסמים לבעלי־מחלוקת, והרבנים הגדולים שבעולם היו נזהרים מלפגוע בהם. מהם יצאה המחלוקת הגדולה עם ר' יצחק אלחנן בדבר חלוצת־מומר. ומהם יצאה המחלוקת עם „הגדול ממינסק" בדבר הכשר לפסח שניתן על ידו, והם פירסמו נגדו כתבי־פלסתר. והם־הם שעוררו גם מחלוקת גדולה נגדי, שהקיפה בשעתה את כל גדולי הרבנים שבתחום־המושב.

כפי שסיפרתי לעיל נתקבלתי תחילה לראש־ישיבה באודיסה בחייו של הרב ר' בעריש, שהתפטר מחמת חליו. אבל זמן קצר לאחר־כך נפטר ר' בעריש, ואני הספדתיו וההספד שלי עשה רושם גדול על כל החוגים. כנראה נגזר עלי מן השמים, שפרסומי יבוא על־ידי מתים ושהמתים יצוו לי את החיים. לכאורה היה טבעי הדבר, שכיון שנתמניתי כבר לראש־הישיבה במקומו של ר' בעריש וכבר נתפרסמתי באודיסה, שאהיה גם היורש של כסא־הרבנות שלו. אבל כאן נתערב אחד מתקיפי־הקהל, ורבינוביץ שמו, שאחד מקרובי משפחתו היה ראוי לרבנות, ושהוא היה תומך בו. רבינוביץ זה דרש במפגיע, שיבחרו בקרובו. וגם הדיינים תמכו באיש ההוא, שהיה אדם קטן, מפני שפחדו ממנו ומהשפעתו על מנהיגי הקהילה. הדיינים, אף־על־פי שהיו תמיד מחולקים בינם לבין עצמם, עשו שלום, כמדין ומואב בשעתם, וכולם יצאו נגדי תחת מסוה קנאת ה' צבאות. ומפני שהשפעתם באודיסה גופא לא היתה גדולה כל־כך שלחו נגדי כתבי־פלסתר לכל גדולי־הרבנים שבעולם, בהסתמכם בעיקר על סדרי מאמרי שהתחלתי אז

לפרסם ב„השלח" בשם „לתולדות השלחן־ערוך והתפשטותו", שגילו בהם אפיקורסות.

המחקר הזה כשהוא לעצמו ודאי לא היה מעורר רעש גדול כזה לולא שאלת־מועמדותי. ברי לי, שאילו היה המחקר הזה מתפרסם לא ב„השלח" ולא בשעת מועמדותי לרבנות, לא היה מעורר התנגדות גדולה כל כך אפילו מצד הרבנים האדוקים ביותר. כשנזדמן לי להתווכח בענין זה עם כמה רבנים גדולים, בשעתו ואף לאחר זמן, הודו לי רובם — חוץ מקנאים קיצוניים שהמלה „תולדות" כשהיא לעצמה ביחס ל„שולחן־ערוך" צורמת את אזנם, שאין שם דברי מינות, אלא שעיקר התנגדותם היתה מפני שזה נדפס ב„השלח" של אחד־העם, שהיה ידוע ככופר במסורת. אחד הרבנים הגדולים של הזמן ההוא, שלא רצה לדון בדבר עצם המחקר, כתב בכל זאת, שמי שחוקר בתולדות ה„שלחן־ערוך", אסור לו להיות רב. הוא טען: כיצד יכול רב כזה לפסוק שאלות על־פי ה„שלחן־ערוך"? הרב ההוא לא היה יכול להבין, ששופט יכול לחרוץ משפט על־פי ספר־החוקים המקובל, אף־על־פי שהוא בעצמו אינו מסכים לפסק דין זה או שאינו מאמין בקדושתו. היחידי בין כל הרבנים הגדולים שלא בטא דברים חריפים נגד המחקר הזה, היה הרב ר' מאיר שמחה מדווינסק, שבתשובותיו לר' שמואל ברבש, ששלח אליו את סדרת מאמרי, הביע את דעתו, שאין בהם דברים המתנגדים למסורת, אף־על־פי שביקר כמה דברים שבמאמרי מן הצד המחקרי. אולם הדיינים באודיסה השתמשו בכמה תשובות חריפות שקיבלו מרבנים אחרים ושמו את העיר כמרקחה.

התכנית הראשונה של כל המחקר הזה היתה שונה לגמרי מן הצורה שקיבלו המאמרים ב„השלח". גם השם שנתתי בראשונה למחקר הזה היה אחר, היינו „לתולדות הרבנות בפולין וברוסיה מן המאה השבע־עשרה ואילך". ואילו היה נשאר שם זה בוודאי שהאדוקים לא היו שמים לב אל המחקר.

התחלתי להתענין בספרות הרבנות של התקופה ההיא על פי הצעת שמעון דובנוב, שביקש חומר להיסטוריה מספרות השאלות־והתשובות וחיבורים רבניים אחרים. ועל פי קו זה התחלתי לעבוד. אבל משום שהספרות הרבנית של אותה תקופה הצטמצמה ביחוד מסביב ל„שלחן־ערוך" ומפרשיו אמר לי אחד־העם לאחר שקרא את פרקיו הראשונים של המחקר, בכתב־יד, בזה הלשון: „אתה רוצה לכתוב לא „לקורות הרבנות ברוסיה ובפולין מן המאה השבע־עשרה ואילך", אלא „לתולדות השולחן־ערוך" והתפשטותו,

וזה יהיה שם המחקר שלך. בתחילה היססתי בדבר, כי היתה לי הרגשה שהשם הזה, שהוא נועז ביותר, עלול להתפרש כאות־מלחמה נגד המסורת. אבל סוף־סוף הסכמתי להצעת אחד־העם מפני שנוכחתי כי הצורה הספרותית של המחקר הולמת יותר את השם שהציע אחד־העם.

באמת המחקר הזה כשהוא לעצמו, כשאני מביט עליו כעת, לאחר שעברו חמשים שנה מאז נכתב, לא היה ראוי לאותן תרעומות מצד הרבנים האדוקים, שעורר בשעתו. כל העוקב אחר התפתחותו ההיסטורית של ה„שולחן־ערוך", מראשית התהוותו עד נצחונו, יכול להוכח (כפי שהדבר מבואר בפרוטרוט בספרי „תולדות הפוסקים") שהיתה ל„שולחן־ערוך" האבקות תמידית עם כל חכמי הדורות במשך מאתים שנה — מן הרמ"א עד „מפרשי השולחן־ערוך" האחרונים. באמת אף אחד ממפרשיו לא קיבל את דעת ה„שולחן־ערוך" כהלכה למשה מסיני.

וכי מה בעצם עשו המפרשים? כל מפרש מביא את המקורות שהמחבר סומך עליהם, והוא מבקר אותם ומביא ראיות בעד וכנגד. לפעמים הוא מסכים עם המחבר ולפעמים עם אחרים החולקים עליו. ומה הן כל השאלות־ותשובות שבאו אחרי ה„שלחן־ערוך"? אילו היה ה„שולחן־ערוך" הפוסק האחרון, שאין עליו חולק, הרי לא היה מקום לשום שאלות־ותשובות בנוגע לענינים שיש להם מקור ב„שולחן־ערוך". כלפי כל הגאונים שבאו אחרי ה„שולחן־ערוך", אף אצל אלה שלא חלקו עליו במפורש, אין ה„שולחן־ערוך" משמש אלא בתור מקור־הוראה אחד בין שאר המקורות. אבל, כאמור, התרעומות נתחדשו על־ידי סיבות צדדיות, ביחוד משום שהמחקר הופיע ב„השלוח", של האפיקורוס אחד־העם, וגם מפני המחלוקת של דייני־אודיסה, שהמחקר הזה שימש להם עילה להכות על קדקדו של המתחרה שלהם.

בחירתי לרב נעשתה באודיסה, בפעם הראשונה, ענין שכל הקהל האינטליגנטי התענין בו. מינוי הרבנים או הדיינים לא היה ענין חשוב בקהילה. על־פי רוב עברה הרבנות בירושה מאב לבן, וכפי שבאופן רשמי היו נקראים „משגיחים על הבשר הכשר", היו אחדים מתקיפי הקהל, שהיה להם ענין בכך, אם מחמת קירבת משפחה ואם משום קשרי ידידות, מציעים לממונה על „השולחן־היהודי" בעיריה לרשום את פלוני בן פלוני לממלא־מקומו של המשגיח המנוח. ובזה נסתיימו „הבחירות" של הרב. אולם מכיון שבחירתי לרב נעשתה נושא לשיחת הקהל וכמעט לענין של כלל ישראל,

כי הלא משכו לענין זה גם רבנים מן החוץ, התחילו התעניין בה גם מנהיגי הקהילה הרשמיים, כלומר „אנשי־המאה". שני הצדדים התעצמו במחלוקת ובפעם הראשונה נכנסו בעובי הקורה גם הסופרים ורובם של חכמי־אודיסה, עד שהדבר נהפך למחלוקת בין החרדים והמשכילים. ר' שמואל ברבש, שנתחנך על ההשכלה העברית, ראה במלחמה זו מעין המחלוקת שנתעוררה לרגל התמנותו של שי"ר לרב בפראג. הוא ראה בי את שי"ר האודיסאי ובעצמו את יוסף פרל האודיסאי. זו היתה בשבילו התחדשות המלחמה בין החסידות וההשכלה, שהיתה לפנים בגליציה. ובאמת גם החסידים והצד שכנגד הביטו על מלחמה זו מתוך אותה שפופרת ובבית־המדרש הגדול התעוררה מחלוקת גם נגד הגבאות של ר"ש ברבש עצמו וביקשו להורידו. וכיון שבמשך כמה שנים לא היו בחירות רשמיות לגבאות, דרשו החסידים באופן רשמי שיערכו בחירות חדשות לגבאים. והצד החסידי הרבה רעים והעמיד כנגד ברבש מועמד אחד מאנשי־שלומם וברבש כמעט שהיה בכל רע. אבל גם ברבש והצד שעמד לימינו לא טמנו ידם בצלחת, ואף הם הרבו רעים ולבסוף נצח ברבש בבחירות. אמנם ברוב קטן מאד. בינתיים, בשעת המחלוקת, נפטר „הרב הליטאי". לכאורה נתפנה בשבילי מקום חדש לרבנות, כי הלא אני בעצמי ליטאי וגם דרשתי פעם בבית־הכנסת הליטאי מיד לבואי, וגם היו לי באותו בית־הכנסת הרבה מצדדים. אבל הרב ההוא הניח בן צעיר, ואף־על־פי שלא היה ממלא מקומו של אביו בתורה, אולם בהיות שנשארה גם אלמנה היו הרבה מצדדים בזכות הבן. וגם אחד מתקיפי הקהילה של „המאה" עמד לימינו בכל עוז. וכך הסתבכה המחלוקת יותר ויותר, וגם כל האינטליגנציה נאחזה בסבך המחלוקת. אחד מעשירי הקהל ה' פישרוביץ, שהיה בילדותו תלמידו של שמחה פינסקר, ואף־על־פי שהיה מתבולל גמור היה אוהב להתהדר בידיעותיו העבריות ומדקלם פרקים משירת „האזינו" בעל־פה — קרא לאסיפה גדולה בביתו מקרואי־העדה הרשמיים מן „המאה", וגם את המשכילים העבריים החדשים וחכמי אודיסה בראשם, כגון מנדלי, אחד־העם, שמעון דובנוב ועוד, כדי לדון בשאלת־הרבנות באודיסה בקשר עם בחירתי. מנדלי דרש דרשה ארוכה בפום „ממלל רברבן" שלו על ערך הרבנות בכלל, ועל ערך הרבנים באודיסה בפרט, והרבה בשבחי בפני הנאספים. כשקם אחד וצידד בזכות אלמנתו של הרב „הליטאי", טען מנדלי כנגדו, שגם קהילת אודיסה היא אלמנה

חיה וגם לה יש הזכות לדרוש את מילוי־צרכיה. מחמת המנהג המקובל שהרבנות עוברת בירושה מאב לבן, וגם מתוך רחמנות על האלמנה. נטו הרבה מן המוזמנים לאסיפה לצד בנו של הרב הליטאי. לפיכך התחכם הצד שלי והסכים שגם בנו של הרב הליטאי ישמש ברבנות, אבל יחד עם זה הציע למנות אותי בתור מפקח ראשי של „הרבנים־המשגיחים", כלומר בתור רב ראשי — מה שגרם, כמובן, למחלוקת יותר גדולה מצד כל דייני אודיסה ביחד. אבל הם מצאו סיפוק נפשי במידה ידועה, כי בהיות שלא היה תקציב בשביל רב נוסף, ובעלי־„המאה" לא רצו לדחות את הבחירות עד שיסדרו את ענין התקציב, לא מצאו בעלי־„המאה" מוצא מן המצב אלא על־ידי כך, שמינו אותי באופן זמני לרב בלי שכירות — דבר שמיעט את דמותי בעיני הדיינים וגרם לי במשך זמן־מה הרבה טירדות וסיבוכים עד שהענין נסתדר עם צאת זקני לאודיסה.

אולם המחלוקת הלכה והתגברה ביחוד בבית־המדרש הגדול, כי החסידים איימו בשערוריה אם אבוא להתפלל בבית־המדרש הגדול, ששם היה מקומו הקבוע של הרב על יד ארון־הקודש. בענין זה היו הצעות שונות מטעם אנשי־הצד שלי. ברבש עמד על דעתו, שאבוא דווקא לבית־המדרש ואתפוס את מקום הרב. אבל אחד־העם התנגד לכך וטען, שעד כמה שאפשר יש להימנע מלגרום שערוריה. ואירע מעשה, שגרם לברבש לבטל את דעתו. בשבת הראשונה לאחר הבחירות השיגו החסידים איזו תמונה פוטוגרפית שלי מלפני זמן שהצטלמתי בלי כובע. ובליל שבת הדביקו את התמונה הזאת על דלת הכניסה של בית־המדרש הגדול, ובבוקר ראו אותי בקלקלתי כל הבאים להתפלל. ורק לאחר שבא ברבש קרא לגוי, שהוריד את התמונה הזאת מן הדלת. אז נוכח ברבש שאין עצה ואין תבונה נגד החסידים המתעצמים במחלוקת, ואף הוא חשש למהומות. החסידים טענו: ילך לו הרב של המשכילים לבית־הכנסת הברודי. מנדלי טען: באמת ילך. אחרים הציעו, שאסדר „מנין" קבוע בביתי, אבל לאחר כמה אסיפות הוחלט שאלך להתפלל בבית־התפילה הקרוב לביתי. ואף־על־פי שגם בבית־תפילה זה היו הרבה חסידים, בכל זאת קיבלוני שם בסבר פנים יפות והייתי דורש לפניהם בשבתות. על ידי הדרשות שלי שברתי במשך הזמן את גאון עוזם של בעלי־המחלוקת. מכל הדיינים שבאודיסה היה רק ר' דוד שלמה סלושץ מפורסם לדרשן. אולם הוא לא היה יכול להתחרות עמדי. הקהל האודיסאי היה אוהב דרשות, וכמעט בכל שבת היו מזמינים אותי לבית־תפילה אחר

לדרוש לפני הקהל, והגיע הדבר לידי כך שאף מבית־התפילה של הרב סלושץ בעצמו הזמינוני לדרוש. ובאופן כזה נתפרסמתי בכל העיר. נתקיימה בי נבואתו של מנדלי, שאמר לי שאילמלי המחלוקת שנתעוררה כנגדי לא היה איש יודע על אודותי, כי מי התענין באודיסה באיזה רב חדש? אבל מכיון שבעלי־המחלוקת עשו לי פרסום גדול ירצה כל אדם לדעת, מה טיבו של הרב החדש הזה?

סיכום

הפרק המזהיר ביותר בחיי, מתחיל עם רבנותי באודיסה ויסוד הישיבה הגדולה בה. מיד בבואי לאודיסה נתמניתי ראש הישיבה, שהיתה שעשוע דמיונם של משכילי אודיסה, כמנשה מרגלית, מנדלי מוכר ספרים, ר״ש ברבש, גם אחד־העם ודובנוב שנמשכו אליה אחר כך, וכל משכילי רוסיה שחלמו על הקמתו של בית מדרש גבוה לחכמת ישראל ברוסיה מטיפוסם של בתי המדרש לרבנים נאורים במערב אירופה. אולם מפאת ההתנגדות שנתקלו בה מנהיגי התנועה הזאת בין מצד הממשלה מבחוץ ובין מצד מנהלי הישיבה הקודמים מבפנים נדחה יסודה של הישיבה החדשה לשנים אחדות.

בינתים החליטו עסקני הקהלה למנות אותי לרב, תחילה לדיין ומו״ץ ואחר כך לאב״ד. בחירתי זו עוררה מחלוקת גדולה מצד דייני אודיסה, שהיו ברובם מטפוסם של דייני נגב רוסיה, חוץ מאחד מהם, ר׳ דוד שלמה סלושץ, שהיה משכיל במקצת. באותו זמן התחלתי לכתוב ב״השלוח״ בחתימת השם רב צעיר, ועוף השמים הוליך את הקול מי הוא המסתתר תחת הכינוי הזה — להוסיף שמן על מדורת המחלוקת. זו נתפשטה ביחוד כשהתחלתי לכתוב ״לתולדות השו״ע״ והקיפה את כל רבני רוסיה ועד שערי בריסק הגיעה. ביחוד נכנס בעובי הקורה ר׳ חיים ז״ל מבריסק, ששלח מכתב חריף כנגד מאמרי, שהדיינים פתרוהו כאיסור על הוראותי, אולם שמעתי שהתחרט בו בסוף ימיו על המכתב הזה בכל אופן, כי נודע לו שדייני אודיסה הוליכוהו שולל. הרב ר׳ מאיר שמחה ז״ל, מדווינסק הצדיקני באחד ממכתביו לר״ש ברבש, אף על פי שביקר את מאמרי בדברי חכמים שבנחת נשמעים.

המלחמה התלקחה עוד ביתר שאת כשהתרתי הוצאה בשבת בעיר על יסוד עירוב טבעי. במלחמת העירוב התערבו כמה רבנים מן החוץ, שהצדדים הביאום לעיר להכריע בדבר, והיה זה אוסר וזה מתיר. לבסוף

נמשכו על צדי גם אחדים מדייני הקהלה עצמה, שמתחילה אסרו ואחר כך חזרו והתירו את העירוב. ענין העירוב היה לסלע המחלוקת בעיר זמן רב, עד שהרוב התחילו לחלל שבת גם שלא על דעת העירוב, והמחלוקת נשתקעה. על פולמוס העירוב חברתי ספר שו"ת בשם „תקון שבת" ששם הובאו תשובות גדולי הרבנים של אותו הדור שהסכימו עמדי להתיר את העירוב.

לאחר מלחמה ארוכה עם הרשות ועם תקיפים אחדים בקהלה נתאשרה הישיבה הגדולה כבית מדרש גבוה לחכמת ישראל עם קורס של גימנסיה ללימודי חול וזכות למסיימיה לשמש ברבנות רשמית ברוסיה. לאחר שעובדה התכנית על ידי ועד חכמים, שמנדלי עמד בראשו, נפתחה הישיבה ברוב פרסום בשנת תרס"ז במעמד משכילי אודיסה וחכמיה וכמה עשרות תלמידים, בחורי חמד, שנתקבלו בה. אני נתאשרתי לראש הישיבה והזמנתי חבר של מורים מפורסמים, כח. נ. ביאליק ז"ל וד"ר יוסף קלוזנר, שהיו מורים לעברית ולהיסטוריה, ואחר כך נלוו אליהם גם הרב יעקב ברמאן וד"ר קאמיניצקי, וגם קבוצה גדולה של מורים מומחים ללימודי חול, כפי קורס של בית ספר תיכוני שהונהג בישיבה מטעם הרשות.

הישיבה נעשתה למרכז רוחני ותלפיות לכמה בחורים מצוינים, בני עליה, וממנה יצאו כמה חכמים וסופרים המזהירים כעת בזוהר ספרותנו, רובם עתה בארץ ישראל. הישיבה היתה לכוח המושך ולאבן שואבת לכל בחור טוב ובעל כשרון מכל קצות רוסיה, שחלמו עליה מרחוק. המאושרים זכו להכנס אליה, אבל הרבה נשארו מבחוץ והביטו עליה ממקומותיהם כעל ישיבה של מעלה, כעל משאת־נפש גבוהה. תקופת הישיבה היתה גם תקופת הזוהר בחיי, תקופת עלית נשמתי. מוקף הייתי גדולי הרוח, סופרים וחכמים, שעמדו עמי במחיצתי ועזרו לי לבנות את הבית הגדול הזה. ומתלמידי למדתי יותר מכולם, כי כל אחד מהם הראה ניצוץ של נשמה יתרה. כך נוצרה בישיבה סביבה של „בני עליה" מועטים ועל ראשה חבורת „חכמי אודיסה", שסוככו עליה בכנפיהם ושמרוה מכל משמר.

ספרי „התלמוד" ו„שעורים בתלמוד" הם תמצית השיעורים שקראתי בישיבה לפני התלמידים הגדולים. חוץ מזה הכינותי כמה שעורים ביסודי המשפט העברי ותולדות ההלכה, שחלק גדול מהם לא הספקתי עדיין לעבד בצורה ספרותית, מחמת טרדות הצבור ברבנות הקהלה ועבודת הישיבה שהוטלה עלי בין בחומר ובין ברוח, ולבסוף מחמת טלטולים שונים וגלגולי

גלויות. ועל זה אני מצטער כל ימי, כי הרוב הגדול מעבודתי לא ראה עדיין אור ומונח בכתב יד.

באותה תקופה חלה גם התמנותי לרבנות הרשמית, שהכניסה אותי בסבך של מלחמות הסיעות בקהלה, שהן פרק בפני עצמו, והתנגשותי עם הרשות, שהתערבה בדבר ונתנה בי עין רעה, כי חשדוני במה שיש בי, שאני חותר תחת מלכות הרשעה. היא עמדה עלי לכלותני יחד עם הישיבה, שהיתה חשודה על ריבולוציה גם היא. הגלים עלו שמים, ירדו תהומות, והספינה הטרופה שלי, הישיבה, חשבה להשבר. התחלתי לחשוב מחשבות להעביר את הישיבה לווילנה, אבל הואיל והמצב החומרי של הישיבה לא היה איתן, וגם מפני שבכלל מקובל היה ברוסיה לקשר את משרת ראש הישיבה עם רבנות, הציעו משכילי ווילנה לפני את רבנות הקהלה שם. אבל דוקא מטעם זה התנגדו לבחירתי הרבנים והקיצונים בחרדים, שחששו לרוח ההשכלה שבישיבה.

באותו זמן באה גם הצעת רבנות בעיר הבירה פטרבורג, אולם על פי הצעת חברת מפיצי השכלה ברוסיה, ביחד עם חברת יק"א שהרתה את הרעיון מכמה שנים לייסד בית מדרש לרבנים מטפוס בתי המדרש שבמערב, נתנו בי עיניהם להיות המנהל של בית המדרש הזה לכשייבנה. החליטו על כן שאסע תחילה לחוץ לארץ להשתלם בלמודים גבוהים בכלל ובשיטת הלמודים של בתי המדרש לרבנים באשכנז בפרט, כדי שאשוב ואייסד את בית המדרש לרבנים ברוסיה כמתכונתם.

ההצעה הזאת נתקבלה על לבי ביותר, כי גדולה היתה בי התשוקה לבקר באוניברסיטה ולהשתלם בתורת המשפטים ובשאר מקצועות שהיו חסרים לי למחקרי במשפט התלמוד. וכך עזבתי את "מלכותי", כפי שרגיל היה זקני לכנות את רבנותי באודיסה, והלכתי לשבת על ספסל התלמידים לבקש תורת ישראל מפי הגויים. נתקיים בי מה שמפרש רש"י על המאמר "נסתכל באספקלריא המאירה" — וידע שלא ראה. חוץ מבלשנות מזרחית, היסטוריה קדומה ופילוסופיה עסקתי ביחוד בחכמת המשפטים העתיקים והחדשים, גם התחלתי בחיבורו של ספר גדול על תולדות המשפט העברי, שפרקים ממנו נכנסו ב"תולדות ההלכה".

את משפחתי העברתי לארץ ישראל ואני הייתי בא לשם מזמן לזמן. ובאותה תקופה התחלתי לכתוב את סדרת המאמרים "רשמי ארץ ישראל", המאמרים הפובליציסטיים הראשונים שלי.

מזלי גרם, שמיד כשנפטרתי מן האוניברסיטה והתחלתי לחשוב על סדור בית המדרש העליון מטעם חברת מפיצי השכלה ויק"א, על פי הקשרים שהיו לי אתם כל הזמן, פרצה המלחמה ואני ואשתי נשארנו בשווייץ והמשפחה בברלין. נפסקו כל הקשרים ולא היתה לפני ברירה אלא להעביר את משפחתי לשווייץ, חוץ משני בני הגדולים שנשארו בארץ ישראל. וכך שהיתי כל ימי המלחמה בשווייץ, כשאני עסוק בשני דברים: בקצור התלמוד ובמחלות. כי נתגברה עלי מחלת האצטומכא וכמעט באו מים עד נפש. בשבתי בשווייץ עסקתי גם בעריכת המלון מיסודו של גברונסקי, מלון עברי־תלמודי, שרק החלק העברי שלו נדפס. בינתים גברה עלי מחלתי והרופאים כמעט אמרו נואש. אולם לאחר המלחמה העבירוני לברלין במצב קשה מאד ושם עשו לי ניתוח מועיל והתחלתי לשוב לאט לאט לאיתני.

בברלין עסקתי בגמר המלון ומחשבת הכינוס התחילה לנקר במוחי. התחלתי בתולדות הפוסקים, שהיה המשך לפרי עטי הראשון באודיסה „לתולדות השו"ע". עוד בהיותי באודיסה קבצתי כל מאמרי המחקר הזה, שנדפסו ב„השלוח" והוספתי עליהם כהנה וכהנה עד ביאורי הגר"א ועד בכלל. אבל קרה מקרה לא טהור שבאחד מן החיפושים שעשתה המשטרה בביתי החרימו את כל כתבי־היד שלי, ובתוכם המאמרים הנ"ל שכבר הוכנו לדפוס ואף היה עליהם רשיון לצנזורה. לאחר כמה וכמה השתדלויות החזירו לי את רוב הכתבים, אבל הרבה מהם אבדו, ובתוכם גם הקונטרס הזה. חשדתי, שאיזו יד נעלמה משלנו היתה בדבר, ולפיכך התחלתי לעסוק במרץ בכינוס הזה כי קשה עתיקא מחדתא. והואיל ולא היתה לי אפשרות להוציאו לאור כולו, הדפסתי פרקים ממנו ב„התקופה" ובשאר קבצים, ורובו נשאר בכתב־יד.

עסקתי הרבה באותו זמן, על פי הצעת ביאליק, גם בפירוש המשנה כפשוטה, ובהדפסת קצור התלמוד, שרק מסכתות אחדות ממנו יצאו לאור ורובן נשארו בכתב יד. שמחתי על כן על ההזמנה שקבלתי אז מאת הרב החכם ד"ר סטיפן ווייז לבוא לאמריקה, בחשבי לבקש כאן את האמצעים הדרושים להוצאת כל ה„קצור" וגם להכניסו לבתי־הספר במדינה זו, שהיא שארית הפליטה לאפשרות של חינוך עברי מתוקן. לצערי לא יצא לפועל לא זה ולא זה. העזרה החומרית הובטחה מחוגים שונים, אבל לא ניתנה, והעזרה הרוחנית לא הובטחה ולא נתקיימה. מזכיר אני זה בצער עמוק, לא מפני אבדן אותן השנים שטפלתי בעבודה זו, שני גלות ומחלה, אלא מפני

שחס אני על אבדן התועלת הגדולה שהיה סידור זה מביא להכשרת למוד התלמוד ליחידים וביחוד לבתי ספר. ולא זו בלבד, כי קודם שהתחלתי לסדר את ה"קצור" עם הפירוש עלתה במחשבה לפני להתחיל בסידור פירוש חדש על כל התלמוד כולו כסדרו, כמתכונתו של הפירוש ב"קיצור", כי התלמוד עדיין נשאר כספר החתום מחסרון ביאור מודרני, מפורש ומסודר כראוי. גם אספתי הרבה חומר לעבודה זו. אולם מפני שזוהי דרך ארוכה, בחרתי בדרך קצרה, ולבסוף ראיתי דוקא שהקצרה היא דרך ארוכה. הזמן שבזבזתי על בחירת הסוגיות, מה להכניס ומה להוציא בכל מסכת, דרש מאמץ מוח והכשרת עבודה לא פחות משדורש פירוש ישר על כל הסוגיות מתחילתן ועד סופן. נמצא יצא שכרי בהפסדי.

גם עמלי למצוא מו"ל או חברה שתתענין בהוצאת כל כתבי עלה בתוהו. בקושי עלה בידי להוציא על חשבון עצמי חלקים אחדים מספרי „תולדות ההלכה", שהוא עבודת חיי, אבל רוב כתב־היד הזה מחכה לגאולתו.

כשפסקה המלחמה חשבתי לחזור לרוסיה להגשים את התכנית של יסוד בית מדרש לרבנים. גם הקהלה האודיסאית הזמינתני לשוב לכהן ברבנות הראשית כמקדם. ההזמנה נשלחה אלי על ידי מנחם אוסישקין בעברו דרך שוויץ, אבל הוא עצמו יעצני לבלי ללכת לשם, וכן היתה גם עצת אחד־העם אלי שלא אשוב לרוסיה, שכבר נראו בה נצני המהפכה, ויעצני ללכת לארץ ישראל לעסוק בעבודת החנוך שבעבור זה בא בדברים עם סוקולוב וויצמאן. בינתים עלתה על הפרק שאלת יסוד האוניברסיטה העברית וד"ר וויצמאן פתח משא ומתן עמדי בדבר סידור הפקולטה ללמודי היהדות. הצעתי לפניו שורת הצעות ביסודי הלמודים בקשר עם המשפט העברי, שהיה ראוי להעשות אחד מן הלמודים היסודיים באוניברסיטה על פי התכנית הקדומה. הקתדרה לתלמוד ולמשפט העברי באוניברסיטה, שנועדה בשבילי, הובטחה גם מצד אחר, מעזבונו של ר' שלמה רפאל גוץ ז"ל, שהניח קרן של חמשים אלף לי"ש לתכלית זו ואחד מתנאי העזבון היה, כפי שהעיד אחד העם ז"ל משמו של גוץ, שעל ידי הקרן הזאת תווסד קתדרה לתלמוד באוניברסיטה העברית ואני אשמש בה. כל כסף העזבון, שניצל מרוסיה, נמסר לפקדון ברשות הקרן הקיימת לישראל על מנת להוציא את צוואת המנוח אל הפועל, וקורטוריון מורכב מבאי־כח הקרן הקיימת — אוסישקין ושטרוק — ובאי כח אפטרופסי המנוח — אחד העם ואנכי — נוסד לתכלית זו.

אולם מפני שבינתים הוזמנתי לאמריקה מטעם בית המדרש לרבנים מיסודו של ד"ר סטיפן ווייז, לכתחילה לזמן קצר, עשה מ. אוסישקין בעזבון כאדם העושה בתוך שלו והליכתי לאוניברסיטה נדחתה לזמן בלתי מוגבל... ולא כאן המקום לדבר על מה שנעשה בצוואת המת גדל־הרוח הזה ובעזבון שנמסר לידים „אמונות", אבל חושב אני מחובתי המוסרית לפרסם באחד הימים את הפרוטוקולים וכל חליפות המכתבים שהיתה לי בענין זה עם הועד ועם מנהיגים ציוניים אחרים, ויהיו זכרון לדור אחרון.

כאן אני מגיע לפרשת אמריקה בחיי. מכאן ואילך הגלויות ידועות ופירושיהן יבואו בשעתם.

מפתח השמות והענינים

א

אב בית דין (אב"ד), 5, 103, 163, 185, 192.
„אבגד האדרעי", ראה: דרויאנוב אלתר.
„אבות", פרקי (מסכת), 28, 50, 56.
אבי רב צעיר, ראה: איזראליטאן, ר' אלכסנדר זיסקינד.
אבלסון (מרבני אודיסה), 185.
„אבן העזר", אחד מארבעה טורים, 129.
אבן עזרא, ר' אברהם (ראב"ע), 52—53, 74, 79, 85, 88.
אברהם (אבינו), 41—42.
אברהם הירש ־ ל (מלמדי), 15—17, 78.
אגדה ־ ות, 13, 16, 28, 36, 79, 95.
„אהבת ציון" — אברהם מאפו, 15.
אהלות (מס' טהרות), 150.
אודיסה, 22, 38, 41, 107, 112, 119, 133, 135—137, 150, 161, 163, 170, 172, 174—176, 179—182, 185—186, 188—196.
אומדנא, 147.
אוניברסיטה, 194—197.
אוסישקין, מנחם מנדל, 181, 196—197.
אחאב (מלך), 51.
אחד העם (אשר גינצברג), 132, 173, 182, 187—188, 190, 192, 196.
„אחד הרבנים המרגישים", ראה: תמרת.
אחרונים, 9, 20, 146—148.
אחשורוש (מלך), 32.
אטינגר, חיים, 173, 177, 182.
איוב, 27, 51.
איוואן האיום (מלך), 91.
איזראליטאן, ר' אלכסנדר זיסקינד (אביו שס רב צעיר, רב ושו"ב בשעביז), 20, 23—28, 31—33, 35—36, 40—41, 45—46, 54—56, 58, 60, 82, 85—86, 88, 93, 99, 117.
איזראליטאן, ר' גרשון משקלוב, רב, 20—21, 34, 118.
איזראליטאן, דובער, 20.
איזראליטאן, ר' זלמן, רב, 20.
איזראליטאן, ר' יצחק אייזיק (זקנו מצד אביו), 20—21, 34, 36—38, 79, 111, 115, 171—172.
איזראליטאן, לאה (אמו של רב צעיר), 22—23, 27—29, 31—33, 39, 41, 43, 46, 48, 54—55, 70—71, 86—87, 89, 98, 100, 117.
איזראליטאן, ר' קלמן, 21—22.
אייזיק (ר' יצחק אייזיק), ראה: איזראליטאן.
אייזיק הירש (ראה"ו), ראה: וויים.
אייכנוואלד (מרבני מטעם באודיסה), 175.
איצילה, ר' „מנהל", 126—127.
איצל ר' (פעטערבורגער), ראה: בלאזער.
אירופה, 192.
„אכסטרן", 119.
אלגברה, 178.
אליהו (הנביא), 51, 61.
אלימה (ספר קבלה — רמ"ק), 74, 84.
אליקום, המלמד, 14—15.
אלכסנדר השני (מלך), 22, 69, 182.
אלכסנדר השלישי (מלך), 21, 101, 122, 152, 182.
אלעקסאָט, 132.
אלפס (ריי"ף — ר' יצחק אלפסי), 74.
אלקא (ר' אלקא), ראה: אמיתן.
אמא, אמי, ראה: איזראליטאן, לאה.
אמיתן, משפחת, 62.
אמיתן, אלקא (אם זקנתי דראָזד), 62.
אמריקה, 120, 137, 180, 195, 197.
אנגליה, 133.
„אנעים זמירות", 66.
אנ"ש (אנשי שלומנו), 9, 160, 177, 189.

אפיקורוס, 16, 18, 60, 188.
אפיקורסות, 8, 15, 27, 78, 185, 187.
אפריקה, 78.
אקדמיה, 178.
ארגנטינה, 36—37.
אר״י (ר׳ יצחק לוריא), 84.
אריסון, משפחת, 131.
אריתמטיקה, ראה: חשבון.
ארכיריי (כהן פרבוסלבי), 68.
ארץ־ישראל, 37, 50, 166, 193—196.
אשכנזים, 109, 143, 181, 194.
אשתי, ראה: טשרנוביץ הדסה (למשפחת קיסין).

ב

בארון הירש, ראה: הירש.
„באר יצחק״ — ר׳ יצחק אלחנן ספקטור אבד״ק קובנה, 158.
בבא מציעא, מסכת, 169.
בבלי, תלמוד, 147, 169.
בה״ט („באר היטב״ פירוש על שו״ע), ר׳ יהודה אשכנזי, 147.
בונים (מתקיפי קהילת שעביז), 72.
„הבונה״ — ר׳ יהודה אריה די מודינה, 79.
בוקל, 94.
בטלנים, 7.
ביאליק, ח. נ., 135—136, 181, 193, 195.
„ביבליא״, 102.
ביסמרק, 151.
„בית יוסף״ — ר׳ יוסף קארו, 130.
בית־הכנסת, 4—5, 15, 66—67, 72—73, 82, 89, 91, 101, 110, 118, 121, 135, 138, 149, 160—161, 171, 174, 180—181, 189.
בית כנסת וורשאי, 181, ליטאי, 181, צרפתי, 181, הגדול, 181.
בית־המדרש, 4, 6, 16—17, 28, 30, 40—41,49, 51, 55, 59—60, 65, 74, 76—77, 80, 87, 89, 91, 108—110, 119—120, 125—129, 134, 136, 143, 157, 165, 167—168, 173, 182—183, 189, 190.
בית מדרש גבוה (לחכמת ישראל), 176, 193.
בית מדרש עליון (לחכמת ישראל), 195.
בית מדרש לרבנים, 108, 111, 192, 194, 196—197.
בית־המקדש, 18.
„בית שמואל״ (ב״ש) — שמואל ברא״ש פייביש, 147, 156—157.
בלאזער, ר׳ יצחק, ר׳ איצל פעטערבורגער, 122—125.
בלאך, שמשון, 79.
בלומנפלד, משפחת, 126.
בלעם, 50, 93.
בלשנות מזרחית, 194.
בנימין (בן יעקב), 42.
„בני משה״ (מסדר), 165, 173, 186.
בסרביה, 22.
בעהאק, ר׳ יהודה, 111—112, 171—172.
„בעל שם״, 88—89.
בעריש ר׳ (רב ור״מ באודיסה) 173, 175, 183, 185—186.
בעש״ט (בעל שם טוב), 9, 49, 60, 104.
בקורת המקרא, 85.
בראמסון, משפחת, 126.
בראקלמאן, פרופ׳, 52.
ברבש, שמואל, 173, 177, 182, 183, 187, 189, 190, 192.
ברוד, 180.
ברוידס, אשר, 80.
בריסק, 146, 192.
ברלין, 108—109, 195.
ברל ליב (חברי), 40—41.
ברמאן, יעקב, רב, 193.
בת־שבע (המלכה), 18, 51.

ג

הגאון, הגאון מווילנא (רבנו אליהו), ראה: הגר״א.
גאוני סורא ופומבדיתא, 146.
הגאון הרוגטשובי (הרב ר׳ יוסף ראזין מדווינסק), 168—170.
גאיוס, 131.
גברונסקי, אשר ברוך בנדט, 195.
גוגול, 94.
גוץ, ר׳ שלמה רפאל, 196.
גורלאנד, חיים יונה, רב מטעם, 175.
גיאוגרפיה, 79, 150, 175, 177—178.

גיאומטריה, 178.
גיטין, 129.
גימפל, ר׳ מרדכי גימפל (מרוזנאי), 17, 81.
גינצבורג, בארון, 141, 151—152.
גינצברג, אשר, ראה: אחד־העם.
גינצברג, ישעיה, 182.
גליצאים, 182.
גליציה, 180, 182—183.
גמרא, 6—7, 13, 20, 29, 31—33, 74, 81—82, 86, 93, 95, 99, 106, 113, 131, 133, 140, 150, 155, 164—165, 168—169, 172, 175.
גפ״ת (גמרא, פוסקים, תוספות), 117.
הגר״א (הגאון רבנו אליהו מווילנא), 20, 49, 60, 99, 103—104, 118, 171, 195.
גרודנה, 90.
גרץ, צבי, 100, 108.
ר׳ גרשון, ראה: פינסקר.
ר׳ גרשון (משקלוב), ראה: איזראליטאן.

ד

„דברי ימי עולם״ — קלמן שולמן, 79.
דובלין, 114.
דובנוב, שמעון, 21—22, 187, 189, 192.
דובער ר׳, ראה: איזראליטאן.
דוד (המלך), 18, 34, 48, 51, 93—94.
דוינסק (דינבורג), 4, 31, 146, 168, 192.
„דור דור ודורשיו״ — ווייס, א. ה., 16, 95.
דינבורג (דווינסק), 4.
דייץ, ר׳ זישל, ר׳ זישעלע, 23—24.
דייץ, ר׳ יוחנן, ר׳ זישל׳ס, 23—24, 34
דנישווסקי, ר׳ משה, רב, 123, 129, 143, 150.
דקדוק, 13, 15, 94, 175.
דראָזד, לייב (דודי), 113—115.
דראָזד, משה׳לי (דודי), 43—44.
דראָזד, ריבה (זקנתי, אשת הרב רש״י דראָזד), 62.
דראָזד, ר׳ שלמה יצחק (אבד״ק שעביז), ראה: זקני מצד אמי, 4—8, 11—12, 16—19, 22—26, 29—34, 36—37, 41, 43—44, 48—49, 52, 54, 60—64, 66, 68—74, 76, 79—82, 85—86, 88, 91—93, 97—98, 100—104, 106—107, 109, 100, 113—117, 120—121, 124, 170, 179, 190, 194.
דרווין, 94.
דרוזגניק, 114.
דרויא, 20, 118, 120, 122.
דרויאנוב, אלתר, 118—119.
דרויאנוב, ר׳ פסח גציל, רב, 118.
„דרויער שכל״, 118.
דרוש, דרשות, 13, 16, 18, 126—127.
„דרכי משנה״ — פראנקל, ר׳ זכריה, ד״ר, 95.

ה

האלע, 52.
האלפרן, ר׳ יוסלה, רב, 185.
הייגה, ה., 80.
הילדסהיימר, ר׳ עזריאל, רב, ד״ר, 108—110.
היסטוריה, 79, 94, 104, 131, 175, 177, 187, 193—194.
הירש, בארון, 36—37.
הירש, ר׳ צבי הירש, ר׳ הירשל (בן ר׳ יצחק אלחנן ספקטור), ראה: רבינוביץ ר׳ הירש.
הלכה ־ ות, 94—96, 103—104, 129—130, 132, 147, 193.
הלכה למעשה, 147.
הלכה למשה מסיני, 188.
הפקר, 169—170.
הרכבי, אברהם אליה, ד״ר, 144.
השכלה, 6, 15, 78—80, 91, 93—94, 99, 108—109, 111, 118—119, 126—127, 137, 141—142, 144, 175, 185—186, 189.

ו

וואָלף, ר׳ איסר־בר, 125, 127, 157, 159, 161, 171.
וויהען (שכונה בשעביז), 3, 4, 90, 93.
וויזל, נ. ה., 15.
וויטעבסק, 1, 4.
ווייז, סטיפן ד״ר, 195, 197.
ווייס, אייזיק הירש (ראה״ו), 16, 95.
ווייצמאן, חיים, ד״ר, 119, 196.

וילנא, 125, 143, 163, 165—166, 194.
וילנער (מנכבדי חרסון), 171.
וילקומיר, 126.
וילקי, 144. ראה: „הפסגה".
וינער, שמואל (מזכיר הגביר פרידלאַנד מפטרבורג), 92.
וישניגרדסקי, 173.
וולוזין, 23, 103, 135.
וועד לאומי, 166.
וורשה, 25, 165—166.

ז

„זוהר", 17, 33, 74.
זישל, זישעלע, ראה: דייץ'.
ז'יטומיר, 111, 176.
זלמן בר' גרשון משקלוב, ראה: איזרא־ליטאן ר' זלמן.
ר' זלמן, הרב מלאדי, ראה: ר' שניאור זלמן.
ר' זלמן, ראה: פינסקר.
„הזמן", 165.
זקני (מצד אבי), ראה: איזראליטאן, ר' יצחק אייזיק מחרסון.
זקני (מצד אמי), ראה: דראַזד, ר' שלמה יצחק משעביז.

ח

חב"ד, 104—105.
חברה־ות, 6—7, 10, 55—56, 175, 194.
חברת „חנוך", 112.
חדר, 5.
חדרים מתוקנים, 112.
חובבי ציון, 107, 119, 133, 135—136, 142—143, 186.
„חובת הלבבות" — רבנו בחיי אבן פקודה, 175.
חוטפים, 65.
חולין, מסכת, 150.
חומש, 6, 14, 41—42, 50, 53, 74—75.
„חושן משפט" (מארבעה טורים), 129—130.
חותני, ראה: קיסין, ר' אפרים פישל.
חז"ל, 16, 28, 32, 36, 47, 83, 149, 154, 159.
חזן, 68.
חזקה, 173.
„חזקת הבתים" (פ' בבא בתרא), 173.
חזקת חי, חזקת מת, 153.
חזקת כשרות, 148.
חיבורים, 13, 94, 187.
חיבת ציון, 107, 121, 127, 172.
חיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי), 79.
חידושים, 147.
חיה פרידה (בת ר' יוחנן דייץ'), 34.
ר' חייא, 86.
ר' חיים, מבריסק, ראה: סולובייטשיק, ר' חיים.
ר' חיים מוולוזין, 103.
„חכמי אודיסה" — רב צעיר, 173, 186.
חכמת היד, 88.
חכמת הפרצוף, 88.
„חלקת מחוקק", ר' משה לימא, 147.
„החנוך" — ר' אהרן ברצלוני, 175.
ח"ס („חתם סופר") — ר' משה שרייבר מפרשבורג, 147.
חסיד־ים 3—7, 9—12, 15, 19, 21, 23, 26—27, 29, 49, 60, 64—66, 68, 72, 76, 90—91, 103—106, 108, 110, 146, 171, 175, 181—183, 190.
חסידות, 24, 33, 85, 92, 135, 138, 171, 189.
„חערסאַנער זיידע", ראה: איזראליטאן, ר' יצחק אייזיק.
חצקל (עורך דין), 47.
חרבונה, 32.
חרסון, 20, 23, 36—37, 111, 161, 171—172.
חשבון (אריתמטיקה), 175, 177—178.

ט

טאוריג, 137.
טאוריגי, ראה: עפשטיין, ר' חיים פישל.
טאלנא, 175, 181.
טאקסא, ראה: מכס־הבשר.
טולא, 21—22.
טולסטוי, ל., 94, 119, 139.
טור — רבנו יעקב ב"ר אשר, 74, 148, 150.
טורוב, 185. ראה: הרב אבלסון.

ט"ז („טורי זהב") — ר' דוד בן שמואל הלוי סג"ל, 147.
טשרנוביץ, הדסה (למשפחת קיסין), 117—120, 195.
טשרנוביץ, מרים, 178.
טשרנוביץ, קלמן, 168.
טשרנוביץ, שמואל („ספוג"), 25, 133, 136—137, 164—165.

י

יאוש, 169—170.
יאנצ'ה (מתקיפי שעבתי), 65.
יבמות, מסכת, 154.
יבנה, 161.
יהדות, 65, 80, 119, 133—135, 150, 159.
ר' יהודה הנשיא (רבי), 34, 86, 93.
יהושע, בן נון, 50.
יהושע'לע (ממנהלי הישיבה בקובנה), 123, 124, 126, 128.
ר' יוחנן ר' זישלס, ר' יוחנן, ראה: דייץ.
ר' יוחנן כהן גדול, 66.
ר' יוחנן הסנדלר, 34, 93.
יונה (חברי, בן הרב החסידי בשעבתי), 93—94, 108, 110.
יונתן (בן שאול), 51, 94.
יוסט, י. מ., 131.
יוסיפון, 79.
יוסף (בן יעקב), 42.
יוסף (בן אחות זקני), 86—87.
ר' יוסף דב, מבריסק, ראה: סולובייטשיק.
„יורה דעה" (טור — שו"ע), 81—82, 99, 129—130.
יחזקאל, 76, 121, 166.
יעקב (אבינו), 41—42.
ר' יעקב, ראה: רבינוביץ.
ר' יעקב מקרלין, 146.
יצחק (אבינו), 41.
ר' יצחק אייזיק ראה: איזראליטאן.
ר' יצחק אלחנן מקובנה, ראה: ספקטור.
ר' יצחק בלאזער, ראה: בלאזער.
ר' יצחק, ב"ר חיים, מוולוזין, 103.
יק"א (חברה), 194—195.
ירבעם בן נבט, 95.
ירושלים, 58, 166.
ירושלמי (תלמוד), 147, 150, 169—170.
הישוב (א"י), 166.
ישי, 95.
ישיבה - 61, 17—18, 23, 31, 62—63, 81, 92, 109, 120, 125, 139, 161, 173—176, 192—194.
ישיבת אודיסה, 135.
ישיבת סלובודקה, 138—139.
ישיבת הפרושים (בקובנה), 122—123, 129.
ר' ישמעאל, 16.
ישמעאלים, 149—150.
ישעיה (הנביא), 51.
ישעיה — זיסקא, 78.
ישעיה ליב, הרופא, 11—12, 59.
ישראל, 64.
ישראל (מדינה), 166.
ר' ישראל פייגל'ס, 89.

כ

כהן - ים, 15, 18, 64.
„הכהנים הלוויים" — יהודה בעהאק, 172.
„כוזרי" — ר' יהודה הלוי, 79, 126, 150.
„כחא דהתירא עדיף", 149, 153.
כלאים, מסכת, 29.
כנסיה, 2, 18, 68.
כתובות, מסכת, 81, 99, 150.

ל

לאדי, 5, 29, 105—106.
לאה (אמי), ראה: איזראליטאן.
לאומיות, 142.
לבן, 42.
לווין, ה., 173, 177.
לוי - ים, 15, 64.
לוצאטו, ר' משה חיים (רמח"ל), 139.
ל"ו צדיקים, 48—49.
לוצין, 4, 62—63, 81, 86, 114.
לוצק, 17.
ליבאווה, 162—163.
ליובאוויטש, 5, 91, 105—106.
ליטא, 20, 146.
ליטאי, 181, 185, 189, 190.
לייב (דודי), ראה: דראזד.
ר' לייב (הרבי מקאפוסט), 104—105.
ר' לייבוש החלבוני, 183.

ר' לייב שרה'ס, 46.
לילית, 59.
לילינבלום, מ. ל., 126, 142—143, 172—173, 185.
לימאן (נהר), 137.
ליפשיץ, ר' יענק'לה, 140—142, 151.
לרמונטוב, 94.
„לשכה שחורה", 132—133, 135—136, 141—142, 144, 173.

מ

„מאה", „אנשי המאה", „המאה", 174, 177, 189—190.
„מאטורא", ראה: תעודת בגרות.
ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, רב, 4, 187, 192.
מאנטשסטר, 133.
מאפו, אברהם, 80, 126, 158.
מגיד - ים, 84, 126—127, 731.
„מגיד" חסידות, 5.
מגן אברהם (מג"א) — ר' אברהם הלוי גומבינר, 86, 147.
„מדינת הים", 150.
„מדע", ספר — רמב"ם, 79, 82.
מדרש, 16—17, 28, 79.
מהרש"א — ר' שמואל אליעזר בר"י אידלש, 13.
מודינה, ר' יהודה אריה די, 79, 130.
מוהליבר, ר' שמואל, רב, 133.
מולדוונקה (שכונת אודיסה), 38, 172, 185.
מוסקבה, 1.
מוסר, 84, 122, 125, 138—139, 175.
בעלי־מוסר, 123, 134—140.
מו"ץ (מורה צדק, מורה הוראה), 5—7, 9, 106, 192.
„מורה נבוכים" — רמב"ם, 79, 126, 132, 150, 169.
מורומצוב (יוריסטון רוסי), 131.
„המזרחי", הסתדרות, 137.
מחברים, 91, 99.
מחלוקת - ות, 4, 6—7, 9—12, 65—66, 72, 76, 103, 110—111, 150, 172, 174, 183, 186, 188—191, 193.
מחמד, דת, 150.
„מחנה אפרים", ר' אפרים מרדכי עפש־טיין, 81.
מטטרון, 46.
מטיף, 181.
מיגו, 147.
מילייצ'יץ, 135. ראה גם: אחד הרבנים המרגישים, תמרת.
„מים שאין להם סוף", 153—154.
מיניסטר, 101—102.
מינסק, 186.
מינקובסקי, פנחס, חזן, 181.
מכס־הבשר (טאקסא), 10—12, 174—175.
מלבי"ם (פ' על התנ"ך — ר' מאיר ל. מלבים), 6, 56.
מלון, עברי־תלמודי גברונסקי; רב־צעיר, 195.
מלון, עברי־רוסי, ראה: מנדלשטם.
„המליץ", 13, 28, 78—79, 90—91, 93, 111—112, 133, 142, 175.
„מליצה", 13.
מלמד - ים, 13, 17, 35, 41, 80, 112, 173, 176.
מלמד־גמרא, 14, 58.
מנדלי מוכר ספרים, ר' מנדלי (שלום יעקב אברמוביץ), 167, 173, 176, 189, 191—193.
ר' מנדל מליובאוויטש, רבי, 20, 103—105, 171.
ר' מנדל פאלאצקער, 23.
מנדלשטם, אריה דוב (ליאון), 81.
מנין - ים, 4, 7, 10, 15, 21, 60—61, 90, 103, 106, 181, 190.
„מסילת ישרים" — ר' מ. ח. לוצאטו, 139.
„המסכת התיאולוגית־הפוליטית", ראה: שפינוזה.
מפיבשת, 51.
„מפיצי השכלה" (מפה"ש), חברה, 194—195.
„מפרשי הים", ראה: נתנזון.
„המפתח", ראה: שאצקעס.
מציאה, 169—170.
מצרים, 42, 50.
מקרא, 13, 52.
מקראות גדולות, 74.

מרגלית, מנשה, 135—136, 173, 176, 181, 192.
מרים (בתי), ראה: טשרנוביץ.
משגיח ־ ים, 9, 129, 175, 188, 190.
משה'לי (בן זקני רש"י דראָזד), ראה: דראָזד.
ר' משה מסלובודקה, ראה: דגישווסקי.
משה הצורף, 18.
משה רבנו, 16, 50.
משה השוחט, 60.
משה השמש, 61.
„משכנות יעקב", ראה: ר' יעקב מקרלין.
„משלי", 51.
משנה ־ יות, 6—7, 16, 55, 57, 94—95, 131—132, 135, 172, 195.
„משנה למלך" — ר' יהודה רוזאניס, 150.
„משנה תורה" (היד החזקה)—רמב"ם, 82.
משפטים, חכמת, 194.
משפט רומי, דיני רומי, 131—132, 173.
מתנגד ־ ים, 3—7, 9—12, 20, 23—24, 33, 65—66, 68, 72, 76, 90—91, 104, 106—108, 110, 118, 146, 171.

ג

„נאָוואָבראָנצעס" (מגויסים), 70.
נאפוליון הראשון, 23.
נבואה, 96.
נביאי אמת, 96.
נביאים (ספר), 6.
נביאים ראשונים, 51.
נביאים אחרונים, 51.
נביאי השקר, 96.
נגעים (מסכת), 150.
נדרים (מסכת), 99.
„נובית וורמיה" (עתון), 141.
„נודע ביהודה" (נו"ב) — ר' יחזקאל לנדוי, 147.
הנוצרי (ישו), 64.
נוצרים, 126.
הדת הנוצרית, הנצרות, נוצריות, 22, 68, 139, 176.
נזיקין (סדר), 81, 150, 165.
נח, 41.
נחום־זיסקא, 78.
ר' נחמיה, מוכר ספרים, 80.
ניסן החיט, 17—18.
ניעמאן, 132.
ניקולאי הראשון, 10, 20, 171, 174—175.
ניקולאייב, 150.
נעוועל, 4.
נעזין, 105.
„הנער נער" — יהודה בעהאק, 172.
נתן, הנביא, 51.
הנציב (ר' נפתלי צבי ברלין), 146.
„נשים" (סדר), 81, 165.
„נשרפים", 90—91.
„נתיבות", 151.
נתנזון, ר' יוסף שאול, רב, 146.

ס

סאלאנטער, ר' ישראל מסאלאנט, 125, 138.
„סדר הדורות", ר' יחיאל היילפרין, 93, 79.
„סוואד זאקאן", 24.
סולובייטשיק, משפחת, 126.
סולובייטשיק, ר' חיים, רב בבריסק, 192.
סולובייטשיק, ר' יוסף דב, רב בבריסק, 146.
סולצאווסקי (חתן ר"א ספקטור), 122—128, 160.
סופוצקין, 133, 165.
סוקולוב, נחום, 37, 196.
סורא, 146, 161.
סט. לואיס (ארה"ב), 137.
סטרא אחרא, 7, 17.
סיביריה, סיביר, 99, 102.
הסינוד הקדוש, 152.
סלובודקה, 123—124, 139, 143, 150.
סלושץ, ר' דוד שלמה, רב, 185, 190—192.
סמבטיון, 46.
סמולנסקין, פרץ, 20, 80.
סמיונוב, 22.
„ספוג", ראה: טשרנוביץ שמואל, גם: שמואל אחי.
ספר היוחסין, ריבלין, 34.
ספיקא דאוריתא, ספיקא דרבנן, ספיק ספיקא, 147—148, 153.

ספקטור, ר' יצחק אלחנן (ריי"א), רב בקובנה, 80, 122—123, 125—129, 138, 140—146, 150—160, 170, 186.
„ספרא דצניעותא" (קבלה), 49.
ספרד, 152.
„ספר הברית", 79.
ספרות, 14, 28, 52, 80, 93—94, 119, 127, 131, 137, 163, 165, 177—178, 188, 193.

ע

עוג, מלך הבשן, 50.
עוזא, שר של מצרים, 42.
„עיט צבוע" — א. מאַפּו, 15.
העילוי מרוגטשוב, 146. גם ראה: הגאון הרוגטשובי, הרוגטשובי, ראַזין.
„עין יעקב", 6, 17, 74, 79.
„עין יצחק" (ע"י) — ריי"א ספקטור, 147—150, 154.
„העיקרים" — ר' יוסף אלבו, 79, 126.
עירוב, 170, 192—193.
עלואס, 23—24.
עלי (הכהן), 51.
„עמק ארזים", 15, 79.
„עם שחר" (ספוג), 165.
עפשטיין, זלמן, 119, 143.
עפשטיין, חיים פישל, רב (הטאוריגי), 137.
„העקדה" — ר' יצחק עיראמה, 79.
עשו, 41—42.
עתונאות, 141, 159, 161.

פ

פאלאצק, 1, 4—5, 23—24.
„פאַלקס־ביליאַטעק"
„פאַלקסבלאַט", 13.
פאריז, 178.
פובידינוסציב, 152.
פובליציסטיקה, 194.
פולטאווא, 144.
פוליאקוב, שמואל, 141, 152.
פוליאקובים, 151.
פוליטיקה, 12, 29, 103, 161.
פולינקובסקי, שמואל, רב, 185.
פומבדיתא, 146, 166.
פומרנץ, רב, 175.
פוסקים, 95, 129—130, 140, 146, 147—148, 155—156, 170, 185.
פושקין, 94.
פטרבורג, 1, 3, 92, 103, 122, 151—152, 194.
פיינברג, ד"ר, 158—159.
פילוסופיה, 16, 95, 131, 194.
פילוסופים, 84.
פינסקר, ר' גרשון בר, רב, 117.
פינסקר, ר' זלמן, רב, 20, 33, 37, 171.
פינסקר, שמחה, 189.
„פירורים" — אחד העם, 132.
פירוש המשניות, להרמב"ם, 79.
פישרוביץ (מעשירי אודיסה), 189.
„הפלס", ירחון — הרב ר' עקיבא רבי־נוביץ, 144.
„הפסגה", ירחון — הרב ר' הלל דוד טריוש מווילקי, 144.
ר' פסח גציל, רב בדרויא, ראה: דרויאנוב.
פקדון, 169—170.
פראג, 189.
פראנקל, זכריה, ד"ר, 95.
פרבוסלבים, 75.
פרוטסטנטי, 182—183.
פרידלאנד [„פרידלנסקי"] (מעשירי פטרבורג), 92.
„פרי מגדים" (פרמ"ג), ר' יוסף תאומים, 82, 129—130, 147.
פרייל, ר' יהושע, רב מקרוק, 142—143.
פריץ, ר' אלתר, 182.
פרל, יוסף, 189.
פרנץ יוסף, קיסר, 47.
פרעה, 42, 50.
פשט, 13—14, 16, 81.
פת לאורחים, חברה, 182—183.

צ

צאר, 122.
צארסקאיה סעלא, 122.
ר' צבי הירש, ר' הירש'ל, ראה: רבינוביץ, ר"צ הירש.
צדוקי, 66.
צדרבוים, א. (ארז), 91.
צובא, 51.

ציוני־ם, 133, 137, 141, 144—145, 197.
ציונות, 107, 132, 136—137, 141—143, 164—167.
צילומים
„צמח דוד" — ר' דוד גאנז, 79.
„צמח צדק", ר' מנדל מליובאוויטש, 104.
צנזורה, 94, 195.
„הצפירה", 25, 37, 78, 165.

ק

קאמינצקי, ד"ר א., 193.
קאנטור, ד"ר יהודה ליב, 163.
קאפוסט, 105, ראה: ר' לייב.
קארלין, 181.
קארנובסקי, משפחת, 126.
קאתולים, 55.
קבלה, 8, 16—18, 33, 45, 52—53, 74, 84—85, 107.
קובנה, 79, 111, 120—126, 132—146, 151, 156—165, 169—170.
קונגרס־ים, ציוני, 136, 165.
קונסטיטוציה, 105.
קוק, ר' אברהם יצחק הכהן, רב ראשי, 133.
קורדובירו, ר' משה (רמ"ק), 74, 84.
קורלאנד, 137, 162.
„קורפוס יוריס", 132.
קידושין, 129.
קינות, 154.
קיסין, ר' אפרים פישל (חותני), 118—120.
קיסין, שמואל רפאל (גיסי), 81, 117.
קיסר, 100, 102—103.
קלוגר, ר' שלמה, רב, 146.
קלויזנר, ד"ר יוסף, 175, 193.
קליין, ד"ר, רב, 163.
ר' קלמן, ראה: איזראליטאן.
קלמן (אחי), ראה: טשרנוביץ.
קצבים, 7—9, 18, 70, 109, 152, 181.
„קצור התלמוד", „הקצור", — רב צעיר, 133, 195—196.
„קצות החושן" (קצה"ח), קצות, 17, 81, 148, 151.
קרוק, 142.
„קרן קימת לישראל" (קק"ל), 196.
„קרעמענטשוגער זיידע", ראה: איזראליטאן, ר' יצחק אייזיק.
קרעמער, ר' משה, 20, 34.

ר

ראב"ד, ר' אברהם בן דוד, 150, 157.
ראב"ע, ראה: אבן עזרא, ר' אברהם.
ראה"ו, ראה: וויס, אייזיק הירש.
ר' ראובן מאמציסלאב, 146.
ראָזין, ר' יוסף, רב בדווינסק, ראה: הגאון מרוגטשוב, הרוגטשובי, העילוי מרוגטשוב.
רא"ש, רבנו אשר, 147, 155, 157.
ראשונים, 145, 147—148, 150.
ראש־ישיבה, 7, 17, 22, 31, 129, 185—186, 192—194.
ראש־הקהל, 10—11, 125, 158.
„ראשית חכמה", ר' אליהו די ווידאש, 59, 84.
רב, רב חסידי, רב דמתא, רבנים, 3—6, 8—10, 17—20, 26, 35, 37, 40—41, 63—64, 67—68, 72—73, 91—94, 101, 103, 106—108, 110—111, 117—119, 122, 124, 130—133, 135, 140—146, 149—150, 152, 154, 156—159, 162, 168—170, 175—176, 186, 188—189, 191, 193.
הרב, ראה: ר' שניאור זלמן מלאדי.
רב מטעם הממשלה, 81, 160, 163, 174—175.
רב, אמורא, 86.
רבא, 59.
רבי־ים, 3, 7, 15, 33, 44, 46, 53, 58, 60, 83, 102—104, 106, 175.
רבינוביץ, ר' צבי הירש, רב, 135, 140, 142, 158, 160.
רבינוביץ, ר' יעקב, 81.
רבינוביץ, ר' עקיבא, הרב מפולטאווא, 144.
רבינוביץ, שאול פנחס, ראה: שפ"ר.
רבינוביץ, ר' שמואל יעקב, הרב מסור־פוצקין, 132—133, 165.
רבינוביץ, מתקיפי קהל אודיסה, 186.
רבנות, 29—30, 63, 66, 74, 109, 120,

122, 129, 136—137, 156, 161, 185, 187, 190, 192—194, 196.
רבניצקי, י. ח., 181.
„רב צעיר", 173, 192.
רבקה, אמנו, 41.
„הרב השחור", 144.
רובא, 153.
רוגטשוב, 146.
הרוגטשובי, 4, ראה: הגאון הרוגטשובי, גם: העילוי מרוגטשוב וגם: ראזין.
רוזנאי, 17.
רוכל, מנהל רשמי בישיבת אודיסה, 173, 176—177, 179.
רומי, 46, ראה גם: משפט רומי.
רוסיה, 10, 21—24, 69, 92, 109, 112, 141, 159, 163, 165—166, 175, 177, 180, 182, 192—194, 196.
רוסיה הלבנה, 1.
רזיאל המלאך (ספר קבלה), 46.
רחל, אמנו, 41—42.
ריבה, ראה: דראזד.
ריבלין, ראה: ספר היוחסין.
ריטב"א, ר' יום טוב ב"ר אברהם אשבלי, 147.
ריפורמי, 180.
רלב"ג, ר' לוי בן גרשון, 79.
רמ"א, ר' משה איסרליש, 188.
רמב"ם, 16, 74, 82, 85, 95, 149—150, 155, 157, 169.
רמב"ן, רבנו משה בן נחמן, 45—46, 52.
רמח"ל, ראה: לוצאטו, ר' משה חיים.
רמ"ק, ראה: קורדובירו, ר' משה.
ר"ן, רבנו נסים, 99.
רעזיצא, 4.
רפאל, דודי, 92.
רשב"א, רבנו שלמה בן אדרת, 52, 79, 147—150, 155.
רש"י, 6, 41—42, 50—52, 74, 81, 86, 150, 194.
„רשמי ארץ ישראל", רב צעיר, 194.

ש

שאול, המלך, 51.
שאלות ותשובות (שו"ת), 8, 63, 99, 133, 137, 141, 143, 147—150, 153, 156, 170, 186—188, 193.
שאצקעס, 80, ראה: „המפתח".
„שבט מוסר", 59, 84.
„שבילי עולם", ראה: בלאך, שמשון.
„שבעה", 4, 114—115, 160—161.
„שב שמעתא", 1, 17, 81.
„שואל ומשיב", ראה: נתנזון.
„השודדים" לשילר, 81.
שוואבאכער, ד"ר, 174—175, 181.
שווייץ, 195—196.
שוחט - ים, שו"ב (שוחט ובודק), 4—5, 8—11, 21, 26, 31, 85, 93, 103—104, 110—111, 146.
„שולחן ערוך" (שו"ע), 8—9, 74, 86, 104, 106, 130, 146—147, 155, 175, 187—188.
שולמאן, קרמן, 79.
שחיטה, 108—109.
שטיבל (הוצאה), 132.
שטיבל, ראה: מנין - ים.
שטרוק, הרמן, 196.
„שיטה מקובצת", שטמ"ק, 81, 99, 147.
שיעור - ים, 6—7, 13, 30, 74, 99—100, 106, 113, 135, 156, 193.
שילר, פרידריך, 81.
שי"ר, שלמה יהודה ראפופורט, 189.
ש"ך, „שפתי כהן" — ר' שבתי הכהן, 147—148.
„השלח", 130, 173, 187—188, 192, 195.
ר' שלמה, ראה: דראזד, ר' שלמה יצחק.
„שם הגדולים", ראה: חיד"א.
שמואל (אחי), ראה: טשרנוביץ, שמואל, „ספוג".
ר' שמואל, הרבי מליובאוויטש, 105, 106.
שמואל, הגביא, 50—51.
שמואל, הקטן, 13—14, 36, 78.
שמואל רפאל, ראה: קיסין.
„שמונה פרקים" — רמב"ם, 79.
שם ועבר, 41.
שמ"ר, ספורו: „דער שוואַרצער יונגער מאַנטשיק", 27.
ר' שניאור זלמן, מלאדי, רש"ז, הרב, 3, 9, 20, 33.
שניטקינד, 160.
ש"ס, 6—7, 33, 146—147, 156, 169.

ש"ס קטן, ראה: כתובות.
שעביז, 1—4, 20, 29, 35, 37, 63—64, 69, 81, 90—91, 102, 106, 110—111, 114—115, 120, 122, 127, 179.
„שעורים בתלמוד", רב צעיר, 193.
שפינוזה, ב., 119.
„שפע טל", — ר' שעפטיל הלוי הורביץ, 84.
שפ"ר, שאול פנחס רבינוביץ, 100, 108.
שקלוב, 20—21, 34, 118.
שרה, אמנו, 41—42.
שרה, הדודה, 172.

ת

תהילים, 7, 51, 60, 65, 157.
„תולדות ההלכה" — רב צעיר, 131, 194, 196.
„תולדות חכמי ישראל", ראה: שולמאן, קלמן.
„תולדות הפוסקים" — רב צעיר, 188, 195.
„תולדות השו"ע" — רב צעיר, 187, 192, 195.
תומים, 81, 148.
תוספות, 13, 81—82, 99, 145, 147—148, 150—151, 155, 168—170.
תורה, 3, 5, 10, 21, 24, 25, 32, 52, 55, 57, 59—60, 62, 68, 74—75, 85, 94—95, 107—109, 119, 139, 141, 143—145, 150—153, 157, 185.
תורת „הנגלה", 7.
תורת־המשפטים, 131.
„תיקון", 7.
תלמוד, 8, 22, 28, 94, 131, 135, 176—177, 185, 196.
„התלמוד" — רב צעיר, 193.
„תלמוד לשון עברי" — י. ל. בן־זאב, 15.
תמרת, רב במילייצ'יץ, אחד הרבנים המרגישים, 134—136.
תנ"ך, 6, 13, 28, 36, 41, 51—53, 85, 93, 165, 175.
תעודת בגרות, „מאטורא", 109, 119.
תעודת מורה (ביתי), 177—178.
„תקון שבת" — רב צעיר, 170, 193.
„התקופה", 195.
תרתי לריעותא, 146.

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown